

**ԵՐԵՎԱՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ
ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ
ԵՎ ԲՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Սույն ձեռնարկի շրջանակներում ներկայացվել են երեխաների նկատմամբ բռնության հասկացությունը, տեսակները, հանցավոր դրսևորումների քրեական բնութագիրը, երեխաների նկատմամբ բռնության հոգեբանական հետևանքները և հակազդման առանձնահատկությունները, բռնության դեպքերի քննության առանձնահատկությունները քննության սկզբնական և հետագա փուլերում, քրեական դատավարությունում բռնության ենթարկված երեխաների իրավունքների ապահովումը, օրինական ներկայացուցչի, մանկավարժի և մասնագետի (հոգեբանի) մասնակցությունը քրեական գործով վարույթին՝ որպես երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի ապահովման երաշխիք, երեխայի իրավունքների ապահովման առանձնահատկությունները դատական քննության փուլում, բռնության ենթարկված երեխաների հարցաքննության առանձնահատկությունները, բռնության դեպքերի քննության ընթացքում միջոլորտային և միջգերատեսչական համագործակցությունն ու դրա ձևերը: Ձեռնարկը նախատեսված է դատավորների, դատախազների, քննիչների, երեխաների նկատմամբ բռնության հիմնախնդիրներով հետաքրքրվող այլ մասնագետների համար:

Ձեռնարկը ստեղծվել է ՅՈՒՆԻՍԵՖ-ի և «Արդարադատության ակադեմիա» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության համագործակցության արդյունքում: Ձեռնարկում ներկայացված տեսակետները պատկանում են հեղինակներին և կարող են չհամընկնել ՅՈՒՆԻՍԵՖ-ի և «Արդարադատության ակադեմիա» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության տեսակետներին և քաղաքականությանը:

Բովանդակություն

Ներածություն	5
Գլուխ 1. Երեխաների նկատմամբ բռնությունը, դրա դրսևորումները և հետևանքները	8
1.1. Երեխաների նկատմամբ բռնության հասկացությունը և տեսակները.....	8
1.2. Երեխաների նկատմամբ բռնության հանցավոր դրսևորումների քրեական բնութագիրը ..	12
1.3. Երեխաների նկատմամբ բռնության հոգեբանական հետևանքները և հակազդման առանձնահատկությունները	40
Գլուխ 2. Երեխաների նկատմամբ բռնության դեպքերի քննության քրեադատավարական և կրիմինալիստիկական առանձնահատկությունները.....	52
2.1. Երեխաների նկատմամբ բռնության դեպքերի քննության առանձնահատկությունները քննության սկզբնական և հետագա փուլերում (քննության մեթոդիկական և տակտիկական)	52
2.2. Երեխայի դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքերի քննության սկզբնական փուլում իրականացվող քննչական և դատավարական այլ գործողությունների համակարգը, դրանց կատարման տակտիկական և առանձնահատկությունները	58
2.3. Բռնության ենթարկված երեխաների հարցաքննության (հարցազրույցի) առանձնահատկությունները	72
Գլուխ 3. Երեխաների մասնակցությամբ դատավարության առանձնահատկությունները.....	85
3.1. Բռնության ենթարկված երեխաների իրավունքների ապահովումը քրեական դատավարությունում	85
3.2. Օրինական ներկայացուցչի, մանկավարժի և մասնագետի (հոգեբանի) մասնակցությունը քրեական գործով վարույթին՝ որպես երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի ապահովման երաշխիք	99
3.3. Վարույթն իրականացնող մարմնի՝ երեխայի իրավունքներն ու պարտականությունները պարզաբանելու և դրանց փաստացի իրացման հնարավորությունն ապահովելու պարտականությունը	104
3.4. Երեխայի իրավունքների ապահովման առանձնահատկությունները դատական քննության փուլում.....	109
3.5. Երեխայի իրավունքների ապահովման առանձնահատկությունները՝ քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին որոշում կայացնելիս.....	116
Գլուխ 4. Երեխայի նկատմամբ բռնության դեպքերի քննության ընթացքում միջոցորտային և միջգերատեսչական համագործակցությունն ու բռնությանը նպաստող հանգամանքները պարզելու և վերացնելու պարտականությունը	122
4.1. Երեխայի նկատմամբ բռնության դեպքերի քննության ընթացքում միջոցորտային և միջգերատեսչական համագործակցությունն ու դրա ձևերը	122
4.2. Երեխաների նկատմամբ բռնությանը նպաստող հանգամանքները պարզելու և վերացնելու պարտականությունը	132
Հավելվածներ	134
Հավելված 1.....	134
Հավելված 2	135
Հավելված 3	136
Հավելված 4.....	138
Հավելված 5.....	139
Օգտագործված գրականության ցանկ	140

Ներածություն

Հայաստանի Հանրապետությունում (այսուհետ՝ ՀՀ) 2015թ. առաջին անգամ սահմանադրական մակարդակով առանձնացվեցին և ամրագրվեցին երեխայի¹ իրավունքների պաշտպանության երաշխիքները:

ՀՀ Սահմանադրության 37-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ երեխան իրավունք ունի ազատ արտահայտելու իր կարծիքը, որը, երեխայի տարիքին և հասունության մակարդակին համապատասխան, հաշվի է առնվում իրեն վերաբերող հարցերում, իսկ նույն հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ երեխային վերաբերող հարցերում երեխայի շահերը պետք է առաջնահերթ ուշադրության արժանանան:

Երեխայի իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ ընդունվել են բազմաթիվ միջազգային փաստաթղթեր, որոնք կարևորագույն դրույթներ են պարունակում երեխայի իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ:

ՀՀ-ում երեխաների պաշտպանության վերաբերյալ առկա է ծավալուն միջազգային և ազգային իրավական բազա, որն ուղղված է տարբեր ոլորտներում երեխաների պաշտպանությանը: Ինչպես և այլ պետություններում, ՀՀ-ում երեխայի դեմ ոտնձգող առավել վտանգավոր արարքները հանգեցնում են քրեական պատասխանատվության (երեխայի թրաֆիքինգը կամ շահագործումը, **անչափահասին հանցանքի կատարմանը ներգրավելը**, ինչպես ստանձնելու նպատակով երեխայի առքը կամ ստանձնողի խնամքին հանձնելու նպատակով երեխայի վաճառքը և այլն): Սակայն, երեխաների իրավունքների պաշտպանությունը չի սահմանափակվում միայն քրեաիրավական պաշտպանությամբ. այդ ոլորտում մեծ նշանակություն ունեն պաշտպանության քրեադատավարական, հոգեբանական, սոցիալական, կազմակերպչական և այլ եղանակները: Երեխաների իրավունքների պաշտպանությունը պետք է իրականացվի նաև հատուկ ծրագրեր մշակելով՝ բռնության և սեռական շահագործման ենթարկված երեխաների պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով՝ ներառյալ համապատասխան կադրերի (դատավորների, դատախազների, քննիչների, ոստիկանների, սոցիալական աշխատողների, հոգեբանների, մանկավարժների) պատրաստման և վերապատրաստման նպատակով ծրագրերի իրականացմամբ:

Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածի համաձայն՝ երեխաների նկատմամբ բոլոր գործողություններում, անկախ նրանից, թե դրանք ձեռնարկվում են սոցիալական ապահովության հարցերով զբաղվող պետական կամ մասնավոր հիմնարկների, դատարանների, վարչական կամ օրենսդրական մարմինների կողմից, առաջնահերթ ուշադրություն է դարձվում **երեխայի լավագույն շահերին**:

Երեխայի լավագույն շահին անդրադառնում են թե՛ միջազգային, թե՛ ազգային օրենսդրությունը, և թե՛ համապատասխան դատարանները: Այսպես, «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայի² 8-րդ հոդվածի տեսանկյունից անդրադառնալով «երեխայի լավագույն շահ» հասկացությանը՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը³ արտահայտել է այն իրավական դիրքորոշումը, որ պետական իրավասու մարմինների, այդ թվում նաև՝ դատարանների կողմից երեխայի հարցերում վճռորոշ նշանակություն ունեն երեխայի լավագույն շահերը, որոնց գնահատումը կախված է կոնկրետ գործի հանգամանքներից⁴:

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 1-ին հոդվածի 7-րդ մասի համաձայն՝ երեխայի նկատմամբ իրականացվող ցան-

1 Սույն ձեռնարկում «երեխա» և «անչափահաս» եզրույթներն օգտագործվում են որպես հոմանիշներ՝ հիմք ընդունելով այն, որ երկու եզրույթն էլ մեկնաբանվում են որպես 18 տարին չլրացած ցանկացած անձ: «Երեխա» հասկացությունն ամրագրված է Երեխայի իրավունքների մասին 1989թ. կոնվենցիայի 1-ին հոդվածում, Մարդկանց թրաֆիքինգի դեմ պայքարի միջոցների մասին 2005թ. ԵԲ-ի կոնվենցիայի 4-րդ հոդվածի «դ» կետում, ՄԱԿ-ի Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի կոնվենցիան լրացնող՝ 2000թ. Մարդկանց, հատկապես կանանց և երեխաների առևտրի կանխարգելման և խափանման և դրա համար պատժի մասին արձանագրության 3-րդ հոդվածի «դ» կետում, Երեխայի աշխատանքի վաղաբարձության ձևերի մասին 1999թ. կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածում, ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 41-րդ հոդվածի 1-ին մասում, «Երեխայի իրավունքների մասին» 1996թ. մայիսի 29-ի ՀՀ օրենքի 1-ին հոդվածում և այլ միջազգային և ազգային ակտերում:

2 Այսուհետ՝ ՄԻԵԿ:

3 Այսուհետ՝ ՄԻԵԴ:

4 *Մ. -ն ընդդեմ Ֆինլանդիայի գործով ՄԻԵԴ-ի 09.05.2006թ. Case of C. v Finland (Application no. 18249/02) // <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-75337%22%5D%7D>, վճռի 52-րդ և 53-րդ կետեր և այլն:*

կացած գործողություն պետք է բխի նրա լավագույն շահերից: Երեխայի լավագույն շահերի ապահովումն ուղղված է երեխայի՝ ՀՀ Սահմանադրությամբ և օրենքներով ամրագրված իրավունքների արդյունավետ և ամբողջական իրականացմանը, ինչպես նաև երեխայի զարգացմանը՝ հաշվի առնելով երեխայի մտավոր և ֆիզիկական կարիքները, այդ կարիքների բավարարման համար համապատասխան խնամքի և դաստիարակության հնարավորությունը, ընտանիք վերադառնալու կամ ընտանիքի հետ ապրելու կարևորությունը, երեխայի զարգացման համար ծնողի և ընտանիքի այլ անդամների հետ շփվելու կարևորությունը, ազգային պատկանելության հարցը, երեխայի մշակութային, լեզվական, հոգևոր կամ կրոնական կապերը կամ դաստիարակությունն ու նշանակությունն ընտանեկան միջավայրում և այլ կարիքները, պահանջները և շահերը:

Երեխայի լավագույն շահի սկզբունքի էությունն է՝ ապահովել երեխայի ֆիզիկական, հոգեբանական և բարոյական առողջ զարգացումը. այլ կերպ ասած՝ նպաստել երեխայի անհատականության բնականոն զարգացմանը: Երեխան, ով չունի ֆիզիկական և հոգեբանական հասունության բավարար մակարդակ, ի տարբերություն չափահաս անձանց, ավելի շատ պաշտպանության կարիք ունի: Դա նշանակում է, որ երեխայի ոչ հասուն լինելը, որով պայմանավորված է վերջինիս խոցելիությունը, պետք է փոխհատուցվի համարժեք պաշտպանությամբ և հոգատարությամբ: Այդ համարժեք պաշտպանության ապահովմանն է ուղղված երեխայի՝ բռնությունից զերծ մնալու, իսկ բռնության ենթարկվելու դեպքում՝ պաշտպանվելու և աջակցություն ու ներկայացուցչություն ունենալու իրավունքները: Երեխան իր իրավունքների ճշգրիտ մեծամասնությունն իրականացնում է օրինական ներկայացուցիչների միջոցով: Սակայն օրինական ներկայացուցչի կարգավիճակը երեխայի կարգավիճակի նկատմամբ բացարձակ ու անվերապահ գերակայություն չունի և չպետք է ունենա, և օրինական ներկայացուցիչները պարտավոր են հաշվի առնել երեխայի լավագույն շահը, երբ վերջիններս հանդես են գալիս երեխայի անունից: Բոլոր այն դեպքերում, երբ երեխայի լավագույն շահը հակասում է նրա օրինական ներկայացուցչի շահերին, նախապատվությունը պետք է տրվի երեխայի լավագույն շահին:

Երեխայի լավագույն շահի սկզբունքը պահանջում է, որ երեխայի անձնական կյանքը հնարավորինս լավ պաշտպանված լինի՝ այդ առումով հատկապես կարևորելով երեխայի անձնական տվյալների պաշտպանության իրավունքը: Սակայն, երեխայի լավագույն շահը և նրա անձնական կյանքը հարգելու իրավունքը կարող են երբեմն միմյանց հակադրվել: Այս դեպքում նախապատվությունը տրվում է երեխայի լավագույն շահին: Նման դեպքեր հանդիպում են հատկապես բժշկական սպասարկման ոլորտում:⁵

Օրինակներ, որտեղ բախվում են երեխայի լավագույն շահը և այլ իրավունքներ, բազմազան են, սակայն բոլոր այդ դեպքերում նախապատվությունը պետք է տրվի երեխայի լավագույն շահին:

Գործնականում քիչ չեն դեպքերը, երբ երեխան դառնում է առավել խոցելի, և նրա նկատմամբ պետությունը պարտավոր է դրսևորել առավել մեծ հոգածություն և պաշտպանություն: Այդ դեպքերից է դատախարակական համակարգի հետ երեխայի առնչությունը՝ անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ կարգավիճակ ունի երեխան, և իրավունքի որ ճյուղով է դա կարգավորվում:

Դատախարակական համակարգի հետ առնչվող երեխաներից առավել խոցելի են տուժող երեխաները, հատկապես մանկահասակները⁶:

Հաշվի առնելով, որ հանցագործություններից տուժած երեխաների իրավունքները պատշաճ չեն պաշտպանվում, և քրեական արդարադատությունում ներգրավված երեխաները կրում են լրացուցիչ դժվարություններ, ՄԱԿ-ն ընդունել է «Հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաների գործերով արդարադատության ուղենիշներ»⁷, որտեղ ամրագրվել են հանցագործությունից տուժած և հան-

5 Ուղեցույց երեխաների անձնական տվյալների պաշտպանության մասին, Երևան, 2017, էջ 4:
 6 Մանկությունն այն ժամանակահատվածն է, որը տևում է ծննդյան պահից մինչև լիարժեք սոցիալական և հոգեբանական հասունության հասնելը: Լոյս աշխարհ գալով՝ երեխան տիրապետում է միայն կյանքի պահպանման ամենատարրական մեխանիզմներին: Նյարդային համակարգի կառուցվածքով, ֆիզիկական կազմվածքով և գործունեության եղանակներով մարդը համարվում է բնության ամենակատարյալ էակը, սակայն, մինևնյոն ժամանակ, ծննդյան պահին երեխայի մոտ բացակայում է վարքագծի որևէ պատրաստի մեխանիզմ: Ինչպես նշում էր հայտնի հոգեբան Դ. Բ. Էյկոնինը, «որքան բարձր է կանգնած մարդկային էակը կենդանիների մեջ, այնքան երկար է տևում նրա մանկությունը և այնքան անօգնական է նա ծննդյան պահին: Այսպիսին է բնության տարիմաստությունը»: Մանրամասն տես՝ Ելկոնин Б.Д. Введение в психологию развития. М., 1995, էջեր 14-16:
 7 Ուղենիշների անգլերեն պաշտոնական տեքստը՝ <https://www.un.org/ecosoc/sites/www.un.org.ecosoc/files/documents/2005/resolution-2005-20.pdf> հղումով, ռուսերենը՝ https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/R_ebook.pdf հղումով (էջեր 201-213):

ցագործության վկա երեխաների հետևյալ իրավունքները՝

- ա)** սրտացավ և հարգալից վերաբերմունքի,
- բ)** խտրականությունից զերծ մնալու,
- գ)** տեղեկություն ստանալու,
- դ)** երեխային լսելու և իր կարծիքներն ու մտահոգություններն արտահայտելու,
- ե)** արդյունավետ օգնության,
- զ)** անձնական կյանքի և այլն:

Չսահմանափակվելով այդ իրավունքների ուսումնասիրությամբ՝ միջազգային հանրությունը շարունակում է հաստիկ կարևորել հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաների իրավունքների պաշտպանությունը՝ հորդորելով յուրաքանչյուր պետությանը՝ իր ազգային օրենսդրությամբ առավելագույնս պաշտպանել երեխաներին, մասնավորապես՝ հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաներին:

Հայաստանը, լինելով միջազգային հանրության բաղկացուցիչ մաս, ակտիվ մասնակցություն է ունենում երեխայի նկատմամբ բռնության դեմ պայքարում ծավալվող միջազգային գործընթացներին: Կայուն զարգացման թիվ 16.2 նպատակը կոչ է անում պետություններին՝ վերջ դնել երեխաների չարաշահմանը, շահագործմանը, թրաֆիքինգին, ինչպես նաև երեխաների նկատմամբ բռնության և խոշտանգման բոլոր ձևերին: Հատկանշական է, որ 2018թ. Հայաստանի Հանրապետությունը միացել է «Վերջ երեխաների նկատմամբ բռնությանը» գլոբալ գործընկերությանը (Global Partnership to End Violence Against Children)՝ որպես ուղենշող պետություն, ստանձնելով հանձնառություն՝ մշակելու, ընդունելու, իրականացնելու և մշտադիտարկելու երեխաների նկատմամբ բռնության վերացման գործողությունների ազգային ծրագիրը, երեխաների նկատմամբ բռնության դեպքերի քննություն իրականացնելիս ձևավորելու երեխայակենտրոն մոտեցումներ՝ հիմնված միջոլորտային համագործակցության վրա, հարմարեցնելու վարույթը երեխաների կարիքներին և առանձնահատկություններին: Գործընկերության 2018թ. տարեկան զեկույցում անդրադարձ էր կատարվել նաև Հայաստանի մասնակցությանը⁸:

Երեխայի նկատմամբ բռնության դեմ պայքարում կարևորագույն առաջնահերթություն են նաև երեխաների նկատմամբ բռնության առկա վիճակի մասին տվյալների հավաքագրումը և տվյալների հավաքագրման ու ամփոփման համակարգի բարեփոխումները, ներառյալ՝ վարչական ռեգիստրների միջոցով երեխաների նկատմամբ բռնության մասին տվյալների հավաքագրումը: Ներկայումս հավաքվում և ամփոփվում են տվյալներ երեխաների նկատմամբ բռնության որոշ տեսակների, մասնավորապես՝ հանցավոր դրսևորումների մասին, սակայն հաշվի առնելով, որ երեխայի նկատմամբ բռնության ոչ բոլոր ձևերն են քրեորեն պատժելի, հավաքագրվող տեղեկատվությունը ինքնըստինքյան թերի է և չի բովանդակում երեխաների նկատմամբ բռնության ամբողջական պատկերը:

---

8 <https://www.end-violence.org/sites/default/files/paragraphs/download/FINAL%20ANNUAL%20REPORT.pdf>

Գլուխ 1. Երեխաների նկատմամբ բռնությունը, դրա դրսևորումները և հետևանքները

1.1. Երեխաների նկատմամբ բռնության հասկացությունը և տեսակները

«Երեխայի նկատմամբ բռնություն» եզրույթի համապարփակ և միատեսակ մեկնաբանություն գոյություն չունի: Տարբեր միջազգային փաստաթղթերում, տարբեր պետությունների օրենսդրությունում և մասնագիտական գրականությունում այն ունի տարաբնույթ մեկնաբանություններ, դրսևորումներ և կարգավորումներ:

Բռնությունը գոյություն ունի մարդկության գոյության ամբողջ ընթացքում: Ս.Վ. Առաքելյանի կարծիքով՝ «բռնությունը բխում է հասարակության, ավելի ճիշտ՝ մարդու սոցիալական բնույթից, նրա անձր բնութագրող այնպիսի սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկություններից, որոնց ազդեցության տակ նա միշտ ընդունակ է և գերադասում է լուծել իր առջև ծառայած խնդիրներն արգելված (այդ թվում՝ բռնության կիրառման) եղանակներով ու միջոցներով»⁹:

ՀՀ վճռաբեկ դատարանի դիրքորոշման համաձայն՝ բռնությունը, որպես քրեորեն հետապնդելի արարք, դիտավորությամբ, անձի կամքին հակառակ կամ առանց նրա կամքը հաշվի առնելու կատարված ցանկացած արարք է, որի հետևանքով անձը գրկվել է կյանքից, կամ սահմանափակվել է նրա ազատությունը, կամ նրա առողջությանը վնաս է պատճառվել, կամ նրան պատճառվել է ֆիզիկական ցավ, ֆիզիկական կամ հոգեկան տառապանք:¹⁰

Համաձայն Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության կողմից տրված սահմանման՝ բռնությունը ֆիզիկական ուժի կամ իշխանության (լիազորության, դիրքի) նպատակադրված կիրառումն է կամ դրա սպառնալիքը մեկ այլ անձի, խմբի կամ համայնքի նկատմամբ, որը մեծ հավանականությամբ հանգեցնում է կամ կարող է հանգեցնել վնասվածքի, գրկանքի, մահվան, հոգեբանական վնասի կամ զարգացման խանգարումների:

1999թ. Առողջության համաշխարհային կազմակերպության Երեխաների նկատմամբ բռնության կանխարգելման խորհուրդը տվեց հետևյալ սահմանումը. «Երեխաների նկատմամբ բռնությունը նշանակում է երեխայի առողջության, կյանքի, զարգացման, ինքնության իրական կամ պոտենցիալ վտանգման հանգեցնող ֆիզիկական և/կամ էմոցիոնալ դաժանության, սեռական բնույթի գործողություններ կամ անտեսման կամ բարձիթողության արարքներ՝ օգտվելով կարգավիճակից կամ պաշտոնից բխող լիազորություններից և չարաշահելով երեխայի վստահությունը»: Այստեղ ուշադրությունը չի կենտրոնացվում բռնության դիտավորյալ բնույթի վրա¹¹, մինչդեռ իրավաբանական գրականության մեջ դիտավորությունը բռնության պար-

9 Առաքելյան Ս.Վ. Կանանց իրավական պաշտպանությունը բռնությունից: Երևան, 2001, էջ 8:

10 ԱՐԴ/0176/01/11 քրեական գործով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2012թ. նոյեմբերի 1-ի որոշում:

11 Այս համատեքստում ըստ բռնության գործադրման կանխամտածվածության աստիճանի՝ առանձնացնում են կանխամտածված և պատահական բռնարարքներ: Կանխամտածված բռնությունը ֆիզիկական ուժի կամ իշխանության (դիրքի չարաշահման) նպատակադրված գործածումն է ինչ-որ մեկի, այլ անձի կամ որևէ խմբի ու համայնքի նկատմամբ, ինչն արդյունքում հանգեցնում է վերոնշյալների վնասման, մահվան, հոգեբանական

տաղիր պայմաններից մեկն է:

Այսպես, երեխայի նկատմամբ բռնություն ասելով՝ պետք է հասկանալ ուժի կամ իշխանության դիտավորյալ գործադրում՝ սպառնալիքի կամ գործողության միջոցով, խմբի կամ անհատի կողմից, որն իրական կամ պոտենցիալ վնաս է հասցնում երեխայի առողջությանը, գոյատևմանը, զարգացմանը կամ արժանապատվությանը՝ որպես գործողության անմիջական կամ հնարավոր հետևանք:

Ելնելով վերոգրյալից, երեխայի նկատմամբ բռնությունն ըստ բնույթի կարող է դրսևորվել հետևյալ եղանակներով՝

- ֆիզիկական,
- սեռական,
- հոգեբանական կամ հուզական,
- բարոյական և
- անտեսում:

Բռնության տեսակների մասին հաճախ խոսվում է ըստ այն միջավայրի, որտեղ դրանք տեղի են ունենում՝ ընտանեկան բռնություն, բռնություն դպրոցում կամ կրթական այլ հաստատությունում և այլն:

Բռնությունը երեխային ֆիզիկական, սեռական և հոգեբանական վնաս պատճառելն է: Բռնությունը երեխայի սոցիալական և հոգեմարմնական բարեկեցության խաթարող ազդեցությունն է կամ դրա վտանգը, այն նաև ունի բացասական և սթրեսային ազդեցություն անձի ֆիզիկական, հոգեբանական, սոցիալական և մտավոր զարգացման վրա կամ սպառնում է վնասել:

Երեխայի նկատմամբ բռնությունը համապարփակ ներկայացնելու համար առավել տրամաբանական է կիրառել այն դասակարգումը, որը նաև սահմանվել է 2017թ. դեկտեմբերի 13-ի «Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» ՀՀ օրենքում, որի 3-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն տարբերակվում են՝

- ֆիզիկական բռնությունը,
- սեռական բռնությունը,
- հոգեբանական բռնությունը,
- տնտեսական բռնությունը,
- անտեսումը:

Ֆիզիկական բռնությունը դիտավորությամբ, անձի կամքին հակառակ կամ առանց նրա կամքը հաշվի առնելու կատարված ցանկացած արարքն է, որի արդյունքում անձը զրկվել է կյանքից, կամ սահմանափակվել է նրա ազատությունը, կամ նրա առողջությանը վնաս է պատճառվել, կամ նրան պատճառվել է ֆիզիկական ցավ, ֆիզիկական տառապանք և կատարվել է ուրիշի նկատմամբ իշխանություն և վերահսկողություն հաստատելու նպատակով: Ֆիզիկական բռնության ներգործության օրյեկտը երեխայի օրգանիզմն է, նրա ֆիզիկական ազատությունն ու անձեռնմխելիությունը: Ֆիզիկական բռնության հիմնական դրսևորումներն են՝ հրելը, քաշքշելը, մազերից քաշելը, ձեռքով, բռունցքով, այլ առարկաներով հարվածելը, ապտակը, խեղդելը, ձեռքը ոլորելը, կամթելը, այրելը, զենքով հարվածելը, սպանությունը և այլն:

Հոգեբանական բռնության վերաբերյալ գոյություն ունեցող հետազոտություններում հոգեբանական բռնության հիմնական ձև է համարվում սպառնալիքը¹²: Քրեական իրավունքում հոգեբանական բռնությունը հանդես է գալիս տարբեր բովանդակություններով: Որոշ հեղինակների կարծիքով սպառնալիքը հար-

վնասման, զարգացման խանգարման կամ դեպրիվացիայի (զրկանքի): Պատահական բռնարարք ասելով՝ նկատի ունենք, որ մի կողմից անձի կողմից կիրառվող բռնությունը չի ընկալվում որպես բռնարարք, մյուս կողմից՝ բռնություն գործադրողն ի սկզբանե չի ունենում տուժողին վնասելու մտադրություն: World report on violence and health/ Edited by Etienne G. Krug, WHO, 2002, էջեր 5-6:

12 Гаухман Л.Д. Насилие при грабеже, разбое и вымогательстве// Советская юстиция, 1969, №2, էջ 22; Костров Г.К. Психическое насилие при разбое и грабеже// Советская юстиция, 1970, №11, էջ 9:

կադրանք է¹³, ոմանց կարծիքով՝ահաբեկում¹⁴: Բնորոշելով հոգեբանական բռնությունը (ֆիզիկական ուժի կիրառման սպառնալիքը) որպես հակաիրավական ներգործություն, ներկայացվում է, որ այն ուղղված է ուրիշի հոգեկանին՝ վերջինիս դիմադրությունը ճնշելու և հանցավորին ենթարկելու նպատակով՝ ֆիզիկական ուժի գործադրումով վախեցնելու միջոցով¹⁵: Շրջանառվում է նաև այն տեսակետը, որ սպառնալիքը մարդու մոտ տազնապի զգացում արթնացնելն է¹⁶ կամ հոգեկան ներգործությունը¹⁷:

Ընդհանուր առմամբ, սպառնալիքի ներքո հասկացվում է ազդեցություն ուրիշի հոգեկանի վրա, և սպառնալիքի էությունը կայանում է կամ նրա հարազատների նկատմամբ անմիջապես կամ ապագայում անցանկալի գործողություններ կատարելու մասին տեղեկություններ հայտնելու միջոցով տուժողի հոգեկան գործունեության վրա ազդելու, նրա մոտ վախի զգացում արթնացնելու և նրան որևէ գործողություն կատարելուն կամ չկատարելուն հարկադրելու մեջ: Երեխայի ներկայությամբ ծնողին սպառնալիք երեխայի համար հոգեբանական բռնության դրսևորումներից է, որը տևական բնույթ ունենալու դեպքում կարող է նաև հանգեցնել ծանր հետևանքների՝ ելնելով երեխայի առանձնահատկություններից:

Համաձայնելով քրեական իրավունքի տեսության մեջ գոյություն ունեցող այն կարծիքին, որ սպառնալիքը հոգեբանական բռնության տեսակ է՝ հարկ է նշել, որ հոգեբանական բռնությունը վնաս պատճառելու սպառնալիքի միջոցով ուրիշի հոգեկանի վրա ազդեցությունն է՝ տուժողի կամքը ճնշելու նպատակով, և կատարվում է հանցավոր արդյունքի հասնելու համար:

Սպառնալիք են ֆիզիկական ուժի գործադրման սպառնալիքը (սպանություն, առողջությանը վնաս պատճառելը, ազատությունից զրկելը, ծեծելը, բռնաբարությունը և այլն), գույքը ոչնչացնելու կամ վնասելու սպառնալիքը կամ արատավորող տեղեկություններ տարածելու սպառնալիքը, որոնք կարող են տուժողի իրավունքներին և օրինական շահերին էական վնաս պատճառել: Սպառնալիքն առհասարակ գնահատվում է իրական լինելու համատեքստում:

Սպառնալիքն իրական է համարվում այն դեպքում, երբ տուժողը բավարար հիմքեր է ունեցել՝ վախենալու դրա իրականացումից: Այլ կերպ ասած՝ տուժողը պետք է կարծի, որ սպառնալիքի իրականացումը հնարավոր է, թեև սպառնալիքի իրական լինելը հավաստելու համար տուժողի սուբյեկտիվ ընկալման գնահատումը կարևոր է, սակայն արարքի որակման համար այն ածանցյալ նշանակություն ունի, առաջնայինը օբյեկտիվ իրադրության գնահատումն է: Հնարավոր են դեպքեր, երբ օբյեկտիվ իրադրությունը հիմք չի տալիս սպառնալիքն իրական գնահատելու համար, սակայն անձն իր հոգեկան լարված վիճակի, հոգեկան առանձնահատկությունների կամ այլ պատճառներով իրականությունը խեղաթյուրված է ընկալում՝ կարծելով, թե սպառնալիքն իրական է: Օբյեկտիվ իրադրության գնահատումը ենթադրում է, որ անհրաժեշտ է հաշվի առնել այնպիսի հանգամանքներ, ինչպիսիք են սպառնալիքի բովանդակությունը, եղանակը, դեպքի վայրը, ժամանակը, հանցավորի և տուժողի միջև հարաբերությունների բնույթը, հանցավորի անձը և այլն: Հետևաբար, սպառնալիքի իրական լինելու հարցը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում պետք է լուծվի՝ գործի բոլոր հանգամանքները, այդ թվում՝ տուժողի սուբյեկտիվ ընկալումը հաշվի առնելով¹⁸:

Այս պնդումը վերաբերելի չէ երեխաների պարագայում, քանի որ վերջիններս, իրենց տարիքային, հոգեբանական և զարգացվածության առանձնահատկություններից ելնելով, կարող են ճիշտ չգնահատել օբյեկտիվ իրադրությունը, և սպառնալիքը երեխայի դեպքում պետք է գնահատվի՝ հաշվի առնելով նրա կարծիքը:

Կրկնվող հոգեբանական բռնությունը հանգեցնում է նշանակալի հոգեկան տառապանքների, հետվնասվածքային սթրեսի, դեպրեսիայի, որը վերափոխվում է վախի զգացման, հաճախ նաև ավելի լուրջ հետևանքների, որոնցից է ինքնասպանությունը¹⁹:

13 Гришко А.Я., Гришко Е.А., Упоров И.В. Уголовное право. Общая часть: Учебное пособие/ Под ред. Н.И. Ветрова. М., 2001, էջ 155:

14 Гаухман Л.Д. Борьба с насильственными посягательствами. М., Юридическая литература, 1969, էջ 31:

15 Симонов В.И., Шумихин В.Г. Квалификация насильственных посягательств на собственность. Учебное пособие. М., 1993, էջ 23:

16 Научный комментарий УК РСФСР. Свердловск, 1964, էջ 402:

17 Сердюк Л.В. Психическое насилие как предмет уголовно-правовой оценки. Дис. канд. юрид. наук. М., 1979, էջ 9:

18 ԿԳՆ/0025/01/11 քրեական գործով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2012թ. հունիսի 8-ի որոշում:

19 Այն երեխաները, ովքեր ներկա են լինում ընտանեկան բռնությանը, ենթակա են այնպիսի վարքային ու հուզական խնդիրներ ձեռք բերելու ռիսկի, ինչպիսիք են տազնապայնությունը, դեպրեսիան, վատ առաջադիմությունը դպրոցում, ցածր ինքնագնահատականը, գիշերային մղձավանջները, ֆիզիկական թուլությունը: Այդպիսի

Սեռական բռնությունը ցանկացած դիտավորյալ արարք է՝ ուրիշին նրա կամքին հակառակ կամ առանց նրա կամքը հաշվի առնելու սեռական հարաբերության կամ սեռական բնույթի այլ գործողություններ կատարելուն հարկադրելու նպատակով: Սեռական բռնությունը ոտնձգում է սեռական ազատության կամ սեռական անձեռնմխելիության դեմ:

Հարկ է նշել, որ սեռական բռնությունը, որպես կանոն, իրականացվում է տուժողի նկատմամբ ֆիզիկական կամ հոգեբանական բռնություն կիրառելու միջոցով: Երեխաների նկատմամբ սեռական բռնություն կիրառելու դեպքում արարքը ոչ միշտ է կատարվում տուժողի կամքին հակառակ՝ ելնելով երեխայի տարիքային և հասունության աստիճանի առանձնահատկություններից: Բռնարարն իր նպատակին հասնում է հիմնականում հոգեբանական բռնություն կիրառելու կամ համոզելու, գայթակղելու միջոցով: Հոգեբանական բռնությունը կարող է արտահայտվել այնպիսի սպառնալիքներով, ինչպիսիք են՝ ֆիզիկական ուժի կիրառումը, բակում խաղալու արգելքը, սննդից և ջրից զրկելը և այլն: Ֆիզիկական ուժ կիրառելուց խուսափելը շատ դեպքերում պայմանավորված է բռնարարի՝ երեխայի մարմնի վրա հետքեր թողնելու հետևանքով բացահայտվելու մտավախությամբ: Հաճախ մանկահասակ երեխաները սեռական բռնությունն ընկալում են որպես խաղ կամ զվարճանք՝ չգիտակցելով դրանց բնույթը և հետևանքները:

Տնտեսական բռնությունը անձի տնտեսական, ներառյալ՝ ֆինանսական, միջոցները կառավարելն ու վերահսկելն է: Տնտեսական բռնությունը բնութագրվում է այնպիսի գործողություններով, ինչպիսիք են ֆինանսական միջոցները խլելը, բանկային քարտերը պահելը, գնումները քննադատելը, բացարձակ կախվածության վիճակի ստեղծումը: Երեխայի դեպքում պետք է հիմնավորվի այդ ֆինանսական միջոցների կամ առարկաների նկատմամբ սեփականության իրավունքների առկայության հիմնավորումը:

Անտեսույն երեխաների նկատմամբ վատ վերաբերմունքի ամենատարածված ձևերից մեկն է, որը դրսևորվում է երեխայի կարիքները չհոգալով, թերի խնամք կազմակերպելով, երեխայի կարիքներն անտեսելով և պահանջումները չբավարարելով, ընդ որում, ինչպես նյութական, այնպես էլ հոգեբանական և հոգևոր ոլորտներում²⁰:

Բռնությունը կարող է լինել նաև համակցված, երբ երեխայի նկատմամբ կիրառվում է վերը նշված ոչ թե մեկ, այլ բռնության մի քանի տեսակ: Օրինակ, երեխայի առևանգման դեպքում երեխայի նկատմամբ կիրառվում է թե՛ ֆիզիկական, թե՛ հոգեբանական, թե՛ տնտեսական բռնություն, իսկ երեխայի շահագործման դեպքում, կախված շահագործման ձևից, թե՛ ֆիզիկական, թե՛ սեռական, թե՛ հոգեբանական, թե՛ տնտեսական բռնություն, ինչպես նաև անտեսում:

Երեխաների նկատմամբ բռնության ոչ բոլոր ձևերն են որպես հանցագործություն սահմանված ՀՀ քրեական օրենսգրքով (այսուհետ՝ ՀՀ քր. օր.): Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ, նախևառաջ, քրեական օրենսդրությամբ պետք է տարբերակված մոտեցում դրսևորվի երեխայի և մեծահասակի նկատմամբ կիրառված բռնության հատկանիշների և պարտադիր պայմանների առնչությամբ, ինչպես նաև երեխան պետք է պաշտպանվի նաև իրավունքի այլ ճյուղերով, օրինակ՝ վարչական, քաղաքացիական, ընտանեկան, միջազգային և այլն:

Ելնելով ՀՀ օրենսդրության առանձնահատկություններից, երեխաների նկատմամբ բռնության դրսևորումների մի մասը դուրս է մնացել իրավական կարգավորման տիրույթից, օրինակ՝ գրումիրնզը, մանկական պոռնոգրաֆիա դիտելը և այլն: Այս դեպքերի համար անհրաժեշտ են օրենսդրական փոփոխություններ՝ ՀՀ քր. օր.-ում նշված արարքները քրեականացնելով, քանի որ դրանք երեխայի նկատմամբ բռնության դրսևորման ակնհայտ հանցավոր ձևեր են: Սակայն, երեխայի նկատմամբ բռնության որոշ դեպքեր իրականացվում են ընտանիքում, հաճախ ոչ կանխամտածված, պայմանավորված սոցիալական, տնտեսական, իմացական և այլ հանգամանքներով, երբեմն՝ մեկ այլ երեխայի կողմից, և այս դեպքերում պատժիչ քաղաքականությունն այդքան էլ արդյունավետ չէ և հաճախ չի բխի երեխայի լավագույն շահից:

Ներկայումս Հայաստանում արդեն իսկ ձևավորվել է երեխաների նկատմամբ բռնության տարբեր ձևերի դեմ ոչ քրեական մեթոդներով պայքարի համապատասխան պրակտիկա: Օրինակ, երեխայի միջազգային առևանգման դեպքում ՀՀ արդարադատության նախարարության պատասխանատու ստորաբաժանումն

Երեխաները մանկության և դեռահասության տարիքում հավկած են ագրեսիայի: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ծնողական հարաբերություններում բռնության ակնատես երեխաները հաճախ նույն հոգեբանական խնդիրներն են ունենում, ինչ բռնության ենթարկված երեխաները:

20 Պատմականորեն անտեսումը ոչ միշտ է դիտարկվել որպես բռնություն, սակայն այն հանդիսանում է այնպիսի բռնություն, որն իր անջնջելի հետքն է թողնում երեխայի թե՛ ֆիզիկական, թե՛ մտավոր զարգացման վրա:

ապահովում է ՀՀ ստանձնած միջազգային պարտավորություններին համապատասխան երեխայի իրավունքների պաշտպանությունը՝ առանց քրեաիրավական մեթոդների կիրառման՝ հիմք ընդունելով, որ միջազգային առևանգում կատարողը երեխայի ծնողներից մեկն է: Կամ, երեխայի՝ ծնողի հետ պարբերաբար հանդիպումներ ունենալու և տեսակցվելու իրավունքի խախտումը կարող է ունենալ ինչպես հանցավոր, այնպես էլ ոչ հանցավոր դրսևորումներ, որոնցից առաջինը կարգավորվում է խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների կամ դատարանի միջոցով, և միայն դատական կարգով տեսակցության սահմանված լինելու դեպքում այն չկատարելը կարող է հանգեցնել քրեական պատասխանատվության, այն էլ՝ ՀՀ քր. օր.-ի 167.1 հոդվածով նախատեսված պայմանների առկայության դեպքում:

Սույն ձեռնարկում ներկայացված են երեխաների նկատմամբ բռնության դեմ պայքարի քրեաիրավական և քրեադատավարական ասպեկտները:

1.2. Երեխաների նկատմամբ բռնության հանցավոր դրսևորումների քրեական բնութագիրը

Երեխայի նկատմամբ բռնության հանցավոր դրսևորումները նախատեսված են ՀՀ քր. օր.-ով: Մարդու դեմ ուղղված հանցագործությունների բաժնում առանձնացված է ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործությունների գլուխը, սակայն երեխաների իրավունքների քրեաիրավական պաշտպանությունն իրականացվում է ՀՀ քր. օր.-ի նաև այլ գլուխներում նախատեսված հոդվածներով: Երեխայի՝ բռնությունից պաշտպանությունը, օրինակ, նախատեսված է ՀՀ քր. օր.-ի 119-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 3-րդ կետով (անչափահասի կամ հանցավորից նյութական կամ այլ կախվածություն ունեցող անձի, ինչպես նաև առևանգված կամ որպես պատանդ վերցված անձի նկատմամբ **ֆիզիկական ուժեղ ցավ կամ հոգեկան ուժեղ տառապանք պատճառելը**), 124-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 2-րդ կետով (վնեճերական հիվանդությամբ կամ այլ սեռավարակներով վարակելը, որը կատարվել է անչափահասի նկատմամբ) և այլն:

Երեխայի նկատմամբ բռնության հանցավոր դրսևորումները պայմանականորեն կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

1. միայն երեխաներին վերաբերող հանցագործություններ, օրինակ՝ ՀՀ քր. օր. 106-րդ, 132.2-րդ, 141-րդ, 142-րդ, 166-րդ, 166.1-րդ, 168-րդ և այլ հոդվածներ,
2. հանցագործություններ, որտեղ արարքն անչափահասի նկատմամբ կատարելը համարվում է հանցագործության ծանրացնող հանգամանք, օրինակ՝ ՀՀ քր. օր.-ի 119-րդ, 124-րդ, 138-րդ, 139-րդ և այլ հոդվածներ,
3. հանցագործություններ, որտեղ երեխաների առնչությամբ որևէ առանձնահատկություն նախատեսված չէ, օրինակ՝ ՀՀ քր. օր.-ի 104-րդ, 112-րդ և այլ հոդվածներ:

Երեխայի կյանքի և առողջության պաշտպանությունը. Պետությունն ունի պոզիտիվ պարտականություն՝ պաշտպանելու յուրաքանչյուր մարդու կյանքի իրավունքը: Այդ պարտականությունն առավել կարևորվում է, երբ տվյալ անձը գտնվում է խոցելի վիճակում, իսկ երեխաները համարվում են այդ խմբի ներկայացուցիչ:

Ռենոլդն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով (2008թ.-ի հոկտեմբերի 16-ի դատավճիռ, Renold v. France, application no. 5608/05)) ՄԻԵԴ-ը դիրքորոշում է հայտնել, որ ՄԻԵԿ-ի 2-րդ հոդվածից կարող է բխել նաև պահանջ, որ իշխանությունները պոզիտիվ պարտավորության շրջանակում կանխարգելիչ հրատապ միջոցներ ձեռնարկելով պաշտպանեն անձին մեկ այլ անձից, իսկ որոշ հանգամանքներում՝ հենց իրենից:²¹

ՀՀ քր. օր.-ի 104-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ սպանությունը ապօրինաբար մեկ ուրիշին դիտավորությամբ կյանքից զրկելն է: Երեխայի սպանությունը որակվում է այս հոդվածով, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ սպանվում է նորածին երեխա, այն էլ՝ միայն մոր կողմից:

21 <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-88972%22%5D%7D>

Մոր կողմից նորածին երեխայի սպանությունը նախատեսված է ՀՀ քր. օր.-ի 106-րդ հոդվածով, որի համաձայն՝ մոր կողմից ծննդաբերության ժամանակ կամ դրանից անմիջապես հետո, ինչպես նաև հոգեճնշող կամ մեղսունակությունը չբացառող հոգեկան խանգարման վիճակում նորածին երեխայի սպանությունը համարվում է մեղմացուցիչ հանգամանքներում կատարված: Քննարկվող հանցակազմի արտոնյալ լինելը դրսևորվում է նրանում, որ ծննդաբերության հետ կապված՝ կնոջ որոշակի հոգեկան վիճակն օրենսդիրը դիտում է որպես պատասխանատվությունը մեղմացնող հանգամանք, ինչն էլ դրսևորվում է մոր կողմից նորածին երեխային սպանելու համար նախատեսված պատժում²²:

Մասնագիտական գրականության մեջ «նորածին» հասկացությունն ունի տարբեր չափանիշներ՝ մանկաբուժական, մանկաբարձական և դատաբժշկական: Մասնավորապես, մանկաբուժությունում նորածին է համարվում մանկիկը՝ կենդանածնության փաստի արձանագրման պահից մինչև մեկ ամսական տարիքը: Մանկաբարձության տեսանկյունից նորածնության ընթացքը սահմանվում է մեկ շաբաթ, որը հաշվարկվում է երեխայի կենդանի ծնվելու պահից: Դատական բժշկությունում երեխան նորածին է համարվում կենդանածնության պահից մեկ օրվա ընթացքում: Իրավագիտությունն առաջնորդվում է մանկաբուժական չափանիշով:

ՀՀ քր. օր.-ի 106-րդ հոդվածով նախատեսված են մոր կողմից նորածին երեխայի սպանության հետևյալ 3 տեսակները՝

1. ծննդաբերության ժամանակ կամ դրանից անմիջապես հետո²³.
2. հոգեճնշող վիճակում²⁴.
3. մեղսունակությունը չբացառող հոգեկան խանգարման վիճակում²⁵:

Քննարկվող հանցագործության սուբյեկտը նորածին՝ 14 տարին լրացած մեղսունակ մայրն է: Այլ անձինք, ովքեր նման սպանության համակատարողներ են, պատասխանատվության են ենթակա ՀՀ քր. օր.-ի 104-րդ հոդվածով, քանի որ այն հանգամանքները, որոնց հիման վրա մեղմացվում է մոր պատասխանատվությունը, նրանց վրա չեն տարածվում:²⁶

Մեկ ամսականից բարձր երեխայի սպանությունը որակվում է միայն ՀՀ քր. օր.-ի 104-րդ հոդվածի տարբեր մասերով՝ կախված ծանրացնող հանգամանքների առկայությունից:

Քրեական իրավունքը մարդու սպանության համատեքստում ժխտում է չծնված երեխայի՝ որպես իրավական առումով անկախ անձնավորության փաստը և, հետևաբար՝ սաղմային փուլում նրա պաշտպանությունը: Համաձայն ՀՀ քր. օր.-ի 104-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 4-րդ կետի՝ ակնհայտ հղի կնոջ սպանությունը դիտվում է որպես հանցագործության որակյալ հատկանիշ: Սակայն օրենսդիրն այս արարքի հանրային վտանգավորությունը պայմանավորում է նրանով, որ հանցավորը ոտնձգում է երկու արժեքի դեմ՝ կնոջ կյանքի և նրա պտղի²⁷ դրանով իսկ բացառելով վերջինիս հետագա զարգացումն ու մարդկային նոր կյան-

22 Հղիությունը (հատկապես անցանկալի) և ծննդաբերությունն ինքնին, և դրա հետ կապված հոգեկան, ֆիզիկական և ֆիզիոլոգիական գործընթացները կարող են անբարենպաստ ազդեցություն թողնել կնոջ հոգեվիճակի վրա:

Այսպես, հղիների մոտ կարող են ի հայտ գալ դեպրեսիա, մելանաղձոտ գաղափարներ, դյուրագրգռություն, տագնապայնություն, սևեռուն վիճակներ, սրտանոթային համակարգի խանգարումներ, որոնք ուղեկցվում են հոգեվիճակի վատթարացմամբ և այլն: Ծննդաբերությունից հետո կնոջ օրգանիզմում տեղի են ունենում ռադիկալ փոփոխություններ, անգամ կարող է առաջանալ հետծննդաբերական սթրեսային համախտանիշ: Ծննդաբերության ընթացքում կինը կրում է խիստ ցավագին տառապանքներ, ինչը կարող է տարբեր հետևանքների հանգեցնել:

23 Այս հանցակազմի պարագայում կարևոր է կենդանածնության փաստը: Տվյալ դեպքում խոսքը ոչ միայն պտղի՝ մոր արգանդից անջատվելուց հետո կատարված սպանության, այլ նաև ինքնուրույն արտաարգանդային կյանք չսկսած նորածին կյանքից զրկելու մասին է:

24 Խոսքը տվյալ դեպքում երեխային սպանող մոր հոգեկանի վրա բացասական ներգործության այնպիսի փաստերի մասին է, ինչպիսիք են, ասենք, սպասվող երեխայի հոր հրաժարումն ամուսնական հարաբերություններ գրանցելուց, հայրություն ճանաչելուց կամ որևէ աջակցություն ցուցաբերելուց, ազգականների կողմից կնոջ նկատմամբ գործադիրող հալածանքն ու պարսավանքը և այլն: Այս ամենի արդյունքում տեղի է ունենում բացասական հույզերի կուտակում, որն էլ նպաստում է կնոջ գրգռված վարքագծին և հանգեցնում է նորածնի սպանության:

25 Մեղսունակությունը չբացառող հոգեկան խանգարումները կարող են դրսևորվել ինչպես ծննդաբերության ժամանակ, այնպես էլ դրանից որոշակի ժամանակ անց (բժիշկների հավաստմամբ՝ 6-8 շաբաթ): Ուստի, քանի որ տվյալ դեպքում ևս խոսքը նորածին երեխայի սպանության մասին է, ապա պետք է հաշվի առնվի նորածնության տևողության անակաբուժական չափանիշը (կենդանի ծնվելու պահից մինչև մեկ ամսական տարիքը):

26 ՀՀ քրեական իրավունք: Հատուկ մաս (չորրորդ հրատարակություն)/ Գ. Ղազինյանի խմբագրությամբ. Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2009, էջեր 111-116:

27 Որոշ հեղինակների համաձայն՝ կնոջ մայրանալու իրավունքի.

քի ձևավորումը: Չնայած պատժատեսակի և պատժաչափի խստությանը, այնուամենայնիվ, պատասխանատվությունը նախատեսվում է ոչ թե երկու անձանց, այլ մեկ անձի սպանության համար, քանզի օրենսդիրը և դատական պրակտիկան մոր օրգանիզմում գտնվող երեխային չեն դիտարկում որպես իրավունքի առանձին «կենդանի» սուբյեկտ:²⁸

Երեխայի սպանության այլ դրսևորումները որակման առանձնահատկություններ չունեն:

Երեխայի առողջությունը նույնպես գտնվում է քրեաիրավական պաշտպանության տակ (ՀՀ քր. օր.-ի 112-130-րդ հոդվածներ), սակայն ՀՀ քր. օր.-ը չի մատնանշում քրեաիրավական պաշտպանության առանձնահատկություններ, բացառությամբ մի քանի հոդվածների, որտեղ նախատեսված է անչափահասի նկատմամբ այդ հանցանքը կատարելը՝ որպես ծանրացնող հանգամանք: Ինչպես նշվել է ՀՀ վճռաբեկ դատարանի կողմից, բռնությունը՝ որպես քրեորեն հետապնդելի արարք, դիտավորությամբ, անձի կամքին հակառակ կամ առանց նրա կամքը հաշվի առնելու կատարված ցանկացած արարք է, որի արդյունքում անձը զրկվել է կյանքից, կամ սահմանափակվել է նրա ազատությունը, կամ նրա առողջությանը վնաս է պատճառվել, կամ նրան պատճառվել է ֆիզիկական ցավ, ֆիզիկական կամ հոգեկան տառապանք:²⁹

Առողջությանը պատճառվող վնասը բաղկացած է և՛ մարմնական վնասվածքներից (մարդու անատոմիական ամբողջականության կամ ֆիզիոլոգիական գործառույթների խախտումը), և՛ այն հիվանդություններից կամ ախտաբանական վիճակներից, որոնք առաջացել են արտաքին միջավայրի տարբեր գործոնների (մեխանիկական, ֆիզիկական, քիմիական, կենսաբանական, հոգեկան) ազդեցության տակ:

Առողջությունն օրգանիզմի նորմալ ֆիզիոլոգիական վիճակն է, որի ժամանակ բոլոր օրգան-համակարգերն աշխատում են նորմալ ֆիզիոլոգիայով³⁰, կամ օրգանիզմի նորմալ բնականոն վիճակը՝ առանց ախտաբանական փոփոխությունների³¹:

Առողջությանը պատճառված վնասն ըստ ծանրության լինում է երեք տեսակի՝ ծանր, միջին և թեթև: 2014թ. օգոստոսի 14-ի N860-Ն որոշմամբ ՀՀ կառավարությունը հաստատել է առողջությանը պատճառված վնասի ծանրությունը պարզելու նպատակով նշանակված դատաբժշկական փորձաքննության իրականացման կարգը և տարբեր վնասվածքների հետևանքով առաջացած ընդհանուր աշխատունակության կայուն կորստի տոկոսները: Այդ որոշման 1-ին հավելվածի 20-րդ կետի համաձայն, երեխաների ընդհանուր աշխատունակության կորուստը որոշվում է այդ որոշմամբ սահմանված ընդհանուր դրույթներով:

Առողջությանը պատճառվող ծանր վնասի հասկացությունը բնութագրվում է մի շարք հատկանիշներով, որոնք նշված են ՀՀ քր. օր.-ի 112-րդ հոդվածի 1-ին մասի դիսպոզիցիայում: Մասնավորապես, այդպիսին են մեկ ուրիշին մարմնական վնասվածք պատճառելը կամ առողջությանն այլ ծանր վնաս պատճառելը, որը վտանգավոր է կյանքի համար կամ առաջացրել է տեսողության, խոսքի, լսողության կամ որևէ օրգանի կամ օրգանի ֆունկցիայի կորուստ կամ արտահայտվել է դեմքի անջնջելի այլանդակմամբ, ինչպես նաև կյանքի համար վտանգավոր այլ վնաս է պատճառել առողջությանը կամ առաջացրել է դրա քայքայում՝ զուգորդված ընդհանուր աշխատունակության ոչ պակաս, քան մեկ երրորդի կայուն կորստով կամ հանցավորի համար ակնհայտ մասնագիտական աշխատունակության լրիվ կորստով կամ առաջացրել է հղիության ընդհատում, հոգեկան հիվանդություն, թմրամոլությամբ կամ թունամոլությամբ հիվանդացում:

Առողջությանը միջին ծանրության վնաս պատճառելը բնութագրվում է որպես մեկ ուրիշին մարմնական վնասվածք կամ առողջությանը որևէ այլ վնաս պատճառելը, որը վտանգավոր չէ կյանքի համար և չի առաջացրել ՀՀ քր. օր.-ի 112-րդ հոդվածով նախատեսված հետևանքներ, բայց առաջացրել է առողջության տևական քայքայում կամ ընդհանուր աշխատունակության մեկ երրորդից պակաս զգալի կայուն կորուստ:

Թեթև վնասը բնութագրվում է որպես դիտավորությամբ մեկ ուրիշին մարմնական վնասվածք կամ առողջությանն այլ վնաս պատճառելը, որն առաջացրել է առողջության կարճատև քայքայում կամ ընդհանուր աշխատունակության աննշան կայուն կորուստ:

ՀՀ քր. օր.-ի 112-րդ, 113-րդ և 117-րդ հոդվածներով նախատեսված վնասների մեկնաբանությունը չի տար-

28 Հայաստանի Հանրապետության քրեական իրավունք /հատուկ մաս/Գ. Ղազինյանի խմբագրությամբ: ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2009, էջ 64:

29 ԱՐԴ/0176/01/11 քրեական գործով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2012թ.-ի նոյեմբերի 1-ի որոշում.

30 Наумов А.В. Российское уголовное право: курс лекций. Т.2. Особенная часть. М., 2007, էջ 110:

31 Уголовный закон в практике мировой судьи: научно-практическое пособие/ Под ред. А.В. Галаховой. М., 2007, էջ 12:

բերվում, երբ վնասը պատճառվել է երեխային: Ավելին, այդ հոդվածները անչափահասի նկատմամբ դա կատարելը որպես ծանրացնող հանգամանք չեն դիտարկում, հետևաբար, այս հանցագործությունների որակման պարագայում որևէ առանձնահատկություն՝ պայմանավորված երեխայի նկատմամբ արարքը կատարելու հիմքով, առկա չէ: Այլ հարց է, որ նշանակված դատաբժշկական փորձաքննությունն իրականացնելիս տուժողի տարիքը կարող է ազդել պատճառված վնասի աստիճանը որոշելու գործընթացում, քանի որ նույն ուժգնությամբ հարվածը տարբեր տարիքի երեխաների մոտ առաջացնում է տարբեր բնույթի և ծանրության վնասվածքներ: Ավելին, երեխայի չձևավորված կմախքն ու հենաշարժական համակարգի փխրուն լինելը մեծացնում են տրավմատիզմի ռիսկը:

Առողջության դեմ ուղղված հանցագործություններից անչափահասի նկատմամբ ծանրացնող հանգամանք նախատեսում են՝

1. հոդված 119-ը՝ Ֆիզիկական ուժեղ ցավ կամ հոգեկան ուժեղ տառապանք պատճառելը³²,
2. հոդված 123-ը՝ Մարդու իմունային անբավարարության վիրուսի հարուցիչով վարակելը³³,
3. հոդված 124-ը՝ **Վեներական հիվանդությամբ կամ այլ սեռավարակներով վարակելը**³⁴,
4. **հոդված 127-ը՝** Անձին առանց իր համաձայնության բժշկական կամ գիտական փորձերի ենթարկելը³⁵:

Բոլոր այս դեպքերում երեխայի իրավունքներն ու շահերը պաշտպանող հասարակական հարաբերությունները հանդիսանում են որպես հանցագործության լրացուցիչ օբյեկտ: Մասնավորապես, վերը նշված բոլոր դեպքերում խախտվում է երեխայի նորմալ ֆիզիկական և հոգեկան զարգացումը, ինչն օրենսդրին հնարավորություն է ընձեռել անչափահասի նկատմամբ կատարելը դիտել որպես ծանրացնող հանգամանք:

Երեխայի ազատության պաշտպանությունը. Երեխան օժտված է անձնական ազատությամբ, սակայն այդ ազատությունը հարաբերական է և սահմանափակված՝ ելնելով երեխայի տարիքային, հոգեբանական, մտային առանձնահատկություններից և երեխայի դաստիարակության ու խնամքի հանգամանքներից: Երեխայի ազատության բաղկացուցիչներից են նաև սեռական ազատությունն ու սեռական անձեռնմխելիությունը: Անձի ազատության միասնական հասկացություն գոյություն չունի, սակայն մասնագիտական գրականության մեջ հանդիպում են ազատության հետևյալ սահմանումները.

- ազատությունը կայանում է նրանում, որ անձը կարող է գործել կամ չգործել իր ցանկությունների և ընտրությունների համաձայն,³⁶
- ազատությունն իր կամքով ինչ-որ տեղ մնալու ընտրության իրավունքն է,³⁷
- ազատությունն իրենից ներկայացնում է անձի կամքը, իր ձևով գործելու հնարավորությունների շրջանակը, ամոթի և անազատության զգացումի բացակայությունը, ուրիշի կամքին չենթարկվելը, մարդու հնարավորությունը՝ գործելու իր հետաքրքրություններին ու նպատակներին համապատասխան, ընտրելու իրավունքի իրականացումը,³⁸
- անձի ընտրությունը ոչ բոլոր դեպքերում է համարվում ազատ: Անձը կարող է իրականացնել անցանկալի, հարկադրված ընտրություն (այլընտրանքի բացակայության դեպքում): Դրա համար էլ անձի ազատության բովանդակությունն ամենից առաջ բնութագրվում է ցանկալի ընտրությամբ և իր կողմից դա իրականացնելու հնարավորությամբ³⁹:

32 Այս հոդվածի համաձայն, քրեորեն պատժելի է անձին դիտավորությամբ ֆիզիկական ուժեղ ցավ կամ հոգեկան ուժեղ տառապանք պատճառելը, եթե դա չի առաջացրել ՀՀ քր. օր.-ի 112-րդ և 113-րդ հոդվածներով նախատեսված հետևանքները, և եթե բացակայում են ՀՀ քր. օր.-ի 309.1-ին հոդվածով նախատեսված հանցագործության՝ խոշտանգման հատկանիշները:

33 Այս հոդվածի համաձայն, քրեորեն պատժելի է այլ անձին մարդու իմունային անբավարարության վիրուսի հարուցիչով վարակելու ակնհայտ վտանգի ենթարկելը, ինչպես նաև այլ անձին մարդու իմունային անբավարարության վիրուսի հարուցիչով դիտավորությամբ կամ ինքնավստահությամբ վարակելն այն անձի կողմից, ով գիտեր իր մոտ այդ հիվանդության առկայության մասին:

34 Այս հոդվածի համաձայն, քրեորեն պատժելի է այլ անձին վեներական հիվանդությամբ կամ այլ սեռավարակներով վարակելն այն անձի կողմից, ով գիտեր իր մոտ այդ հիվանդության առկայության մասին:

35 Այս հոդվածի համաձայն, քրեորեն պատժելի է անձին՝ առանց իր ազատ կամարտահայտության և իրագրված ու պատշաճ ձևակերպված համաձայնության բժշկական կամ գիտական փորձերի ենթարկելը:

36 Локк Дж. Избранные философские произведения в 2 т. Т. 1. М., 1960, էջ 259:

37 Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву. Харьков, 1989, էջ 13:

38 Адельханян Р.А. Расследование похищения человека. М., 2000, էջ 18:

39 Логанов И.И. Свобода личности. М., 1972, էջ 286:

Լիարժեք և բացարձակ ազատություն չկա: Ամենից առաջ մարդը սահմանափակված է օբյեկտիվ սահմաններով (ֆիզիկական, կենսաբանական, աշխարհագրական, կլիմայական, տարածքային գործոններով, հասարակական կյանքի նյութական պայմաններով և այլն): Հարկադրված ընտրությունը կատարվում է այնպիսի ճնշման կամ ազդեցության տակ, որը վտանգում է մարդու կյանքը կամ, ավելի կոնկրետ, առավել բարձր կենսական հետաքրքրությունները և շահերը⁴⁰:

Երեխայի ազատության դեմ ուղղված հատուկ հոդված ՀՀ քր. օր.-ի 17-րդ գլխում առանձնացվել է «ՀՀ քրեական օրենսգրքում լրացումներ և փոփոխություններ կատարելու մասին» 2011թ. մարտի 1-ի ՀՀ օրենքով, որով ՀՀ քր. օր.-ը լրացվել է 132.2-րդ հոդվածով, որը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում երեխայի կամ հոգեկան խանգարման հետևանքով իր արարքի բնույթն ու նշանակությունն ամբողջությամբ կամ մասամբ գիտակցելու կամ դա ղեկավարելու հնարավորությունից զրկված անձի թրաֆիքինգի կամ շահագործման համար:

Ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններն այն հանցագործություններն են, որոնք ոտնձգում են անձի ազատ կամարտահայտվելու, տեղաշարժվելու և ինքնուրույն որոշումներ կայացնելու դեմ, սակայն այնքանով, որքանով նա կարող է այդ գործողությունները կատարել՝ գիտակցելով դրանց բնույթն ու հնարավոր հետևանքները:

Միանշանակ է, որ երեխան օժտված է ազատությամբ և կարող է կամարտահայտվել, սակայն, երեխայի լավագույն շահը պահանջում է պարզել թե՛ ազատության, թե՛ կամարտահայտման սահմանափակման համաչափությունն ու նպատակները: Օրինակ, 4 տարեկան երեխային միայնակ փողոց դուրս գալն արգելելը չի կարող համարվել երեխային ազատությունից զրկում կամ ազատության սահմանափակում, կամ դպրոցական տարիքի երեխային հանրակրթական հաստատություն հաճախելուն պարտավորեցնելը չի կարող համարվել երեխայի ազատության դեմ ուղղված ոտնձգություն:

ՀՀ քր. օր.-ի 131-րդ հոդվածի համաձայն, մարդու առևանգում է համարվում խաբեության, վստահությունը չարաշահելու, բռնության կամ բռնություն գործադրելու սպառնալիքի միջոցով մարդուն գաղտնի կամ բացահայտ առևանգելը, եթե բացակայում են նույն օրենսգրքի 218-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության հատկանիշները: Այդ հոդվածի 2-րդ մասի 4-րդ կետը նախատեսում է ծանրացնող հանգամանք, այն է՝ «կատարվել է անչափահասի նկատմամբ»:

Մարդուն առևանգելը զրկում է նրան ինքնուրույն և ազատ տեղաշարժվելու և իր գտնվելու վայրն ինքնուրույն որոշելու հնարավորությունից: Կամքին հակառակ՝ նշանակում է, որ տուժողի կամքն ակնհայտ ճնշվում է, իսկ նրա ցուցաբերած դիմադրությունը հաղթահարվում է բռնությամբ կամ բռնություն գործադրելու սպառնալիքով: Տուժողի կամքը հաշվի չառնելու դեպքում նրա կամքն ուղղակի անտեսվում է, և նա տեղափոխվում է իր միկրոսոցիալական միջավայրից՝ խաբեության կամ վստահությունը չարաշահելու միջոցով:

Երեխաների առևանգման դեպքում հնարավոր են երկու իրավիճակներն էլ, սակայն, եթե արարքը կատարվում է այնպիսի տարիքի երեխաների նկատմամբ, ովքեր դեռ չեն կարող գիտակցել իրենց հանդեպ կատարվող արարքի բնույթն ու նշանակությունը և առհասարակ չեն գիտակցում ազատությունը, ապա ստացվում է, որ առևանգումն իրականացվում է տուժողի անօգնական վիճակն օգտագործելով, ինչը որպես մարդու առևանգման կատարման եղանակ նախատեսված չէ:

Մարդուն առևանգելը կարող է կատարվել ինչպես գաղտնի, այնպես էլ բացահայտ: Գաղտնի առևանգումը բնութագրվում է նրանով, որ հանցավորն ամեն կերպ ձգտում է խուսափել երրորդ անձանց հետ որևէ շփումից՝ նրանց կողմից ստեղծվելիք հնարավոր խոչընդոտներից խուսափելու նպատակով: Առևանգումը գաղտնի է համարվում ոչ միայն այն դեպքում, երբ ականատես չկա, այլև այն ժամանակ, երբ նրանք տեսնում, բայց չեն գիտակցում հանցավորի գործողությունների հակաիրավական բնույթը, իսկ հանցավորը գիտակցում է դա:

Բացահայտ է համարվում մարդուն առևանգելը, որը տեղի է ունեցել երրորդ անձանց ներկայությամբ, երբ հանցավորը գիտակցում է, որ ներկաները հասկանում են իր գործողությունների բնույթը, բայց անտեսում է այդ հանգամանքը:⁴¹

40 Рассказов Л., Упоров И. Категория «свобода» в уголовном праве России// Уголовное право, 2000, N2, էջ 34:

41 ՀՀ քրեական իրավունք: Հատուկ մաս/ Գ. Ղազինյանի խմբագրությամբ: Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009, էջեր 197-199:

Եթե երեխային տեղափոխում («առևանգում») է ծնողներից կամ նրանց փոխարինող անձանցից մեկը, ապա արարքը ՀՀ քր. օր.-ի 131-րդ հոդվածով որակելու համար կարևոր նշանակություն ունի՝ պարզել այդ ծնողի կամ նրան փոխարինող անձի և երեխայի միջև առկա իրավահարաբերությունները: Եթե ծնողը զրկվել է ծնողական իրավունքներից կամ ծնողին փոխարինող անձը, օրինակ՝ խնամակալը կամ խնամատար ծնողը, դադարել է այդպիսին լինելուց, ապա արարքը պետք է որակվի որպես առևանգում:

Եթե արարքը կատարվում է այն ծնողի կողմից, ով զրկված չէ ծնողական իրավունքներից, ապա այդ արարքները չեն որակվում որպես երեխայի առևանգում, սակայն փաստացի խախտվում են և՛ երեխայի իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված մի շարք միջազգային փաստաթղթեր (Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիա, Երեխաների պաշտպանության և օտարերկրյա որդեգրման բնագավառում համագործակցության մասին կոնվենցիա և այլն), և՛ երեխայի լավագույն շահն ու ծնողների հետ շփվելու և նրանց ճանաչելու իրավունքը, ինչպես նաև մյուս ծնողի իրավունքները:

ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածի համաձայն, երեխայի կամ հոգեկան խանգարման հետևանքով իր արարքի բնույթն ու նշանակությունը գիտակցելու կամ դա ղեկավարելու հնարավորությունից զրկված անձի թրաֆիքինգ կամ շահագործում է համարվում շահագործման նպատակով երեխային, հոգեկան խանգարման հետևանքով իր արարքի բնույթն ու նշանակությունն ամբողջությամբ կամ մասամբ գիտակցելու կամ դա ղեկավարելու հնարավորությունից զրկված անձին հավաքագրելը, տեղափոխելը, փոխանցելը, թաքցնելը կամ ստանալը, ինչպես նաև այդպիսի անձանց շահագործելը կամ շահագործման վիճակի մեջ դնելը կամ պահելը:⁴²

Երեխայի շահագործման ձևերն են՝

- սեռական շահագործումը,
- երեխայի աշխատանքի վատթարագույն ձևերը,
- երեխայի ստրկությունը կամ ստրկությանը նմանվող վիճակը, առքը կամ վաճառքը,
- երեխայի օրգանները կամ հյուսվածքները վերցնելը:

Երեխայի թրաֆիքինգի դեպքում այլընտրանքային գործողություններն են՝ հավաքագրելը, տեղափոխելը, փոխանցելը, թաքցնելը կամ ստանալը:

Հավաքագրելը տուժողի կամավոր համաձայնությունը ստանալուն ուղղված գործողություն կամ գործունեություն է, այսինքն՝ որոշակի հատկանիշների հիման վրա անձին հասարակությունից առանձնացնելը և/կամ ցուցակագրելը, որի նպատակը տուժողի շահագործումն է:

Տեղափոխելը ենթադրում է տուժողին մեկ վայրից այլ վայր տեղափոխելը երկրի ներսում (ներքին թրաֆիքինգ կամ շահագործում) կամ երկրից դուրս (անդրազգային թրաֆիքինգ կամ շահագործում) և/կամ աջակցությունը սահմանն անօրինական հատելու հարցում:

Փոխանցելը նշանակում է՝ տուժողին թողնել այլ անձանց տրամադրության տակ՝ նրան վաճառելուց կամ այլ եղանակով օտարելուց հետո (նվիրատվություն, պարտքի մարում, վլասսի փոխհատուցում, վարձակալություն, փոխանակություն և այլն): Փոխանցելը կարող է լինել հատուցելի կամ անհատույց, որոշակի ժամկետով կամ անժամկետ, որոշակի պայմաններով կամ առանց դրանց:

Ստանալը ենթադրում է առուվաճառքի, նվիրատվության, փոխանակության, փոխառության կամ այլ գործարքի արդյունքում թրաֆիքինգի ենթարկված անձի ձեռք բերում: Ստանալը նույնպես կարող է լինել հատուցելի կամ անհատույց, որոշակի ժամկետով կամ անժամկետ, որոշակի պայմաններով կամ առանց դրանց:

Թաքցնելն ուղղված է թրաֆիքինգի ենթարկված անձին հանրությունից առանձնացված պահելուն:

Բուն շահագործման դեպքում այլընտրանքային գործողություններն են՝ անձին շահագործելը, շահագործման մեջ դնելը կամ շահագործման մեջ պահելը:

42 ՀՀ քր. օր.-ի 132-րդ հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն՝ սույն հոդվածով, ինչպես նաև նույն օրենսգրքի 132.2-րդ հոդվածով շահագործում են համարվում այլ անձի՝ պոռնկության շահագործումը կամ սեքսուալ շահագործման այլ ձևերը, հարկադիր աշխատանքը կամ ծառայությունները, ստրկության կամ ստրկությանը նմանվող վիճակի մեջ դնելը, առքը կամ վաճառքը, օրգանները կամ հյուսվածքները վերցնելը:

Շահագործելը բուն շահագործման գործողություններին մասնակից դարձնելն է:

Երեխային շահագործման մեջ դնելն արտահայտվում է նրանում, որ երեխան դրվում է այնպիսի վիճակի (դրության) մեջ, որ չշահագործվելու այլընտրանք չունի:

Շահագործման մեջ պահելն արդեն շահագործվող երեխային այդ վիճակից դուրս գալու արգելքն է:

Երեխայի իրավունքների մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի մանկավաճառության, երեխաների մարմնավաճառության և մանկական պոռնոգրաֆիայի մասին կամընտիր արձանագրության 2-րդ հոդվածի համաձայն, երեխաների մարմնավաճառություն նշանակում է՝ երեխայի օգտագործումը սեռական բնույթի գործունեության մեջ՝ վարձատրության կամ ցանկացած այլ տեսակի հատուցման դիմաց: Երեխայի սեռական շահագործման համար հանցագործության միջոցների կիրառումը պարտադիր չէ: Սեռական այլ շահագործումը նշանակում է, որ շահ ստանալու նպատակով երեխային ստիպում են սեռական բնույթի, բայց մարմնավաճառություն չհանդիսացող այլ գործողություններ կատարել:

Ելնելով երեխաների աշխատանքի որոշակի առանձնահատկություններից՝ Աշխատանքի միջազգային կազմակերպությունը (ILO կամ ԱՄԿ) ընդունել է նաև «Երեխայի աշխատանքի վատթարագույն ձևերի արգելման և վերացնելու անհապաղ միջոցառումների մասին» թիվ 182 կոնվենցիան, որը պահանջում է անհապաղ և արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկել երեխայի աշխատանքի վատթարագույն ձևերը վերացնելու և 18 տարեկանից ցածր տղաներին և աղջիկներին հարկադիր աշխատանքներում չներգրավելու համար: Այդ կոնվենցիայի համաձայն՝ երեխայի աշխատանքի վատթարագույն ձևերը ներառում են՝

- ստրկության բոլոր ձևերը կամ ստրկությանը համանման աշխատանքը, ինչպիսիք են երեխաների վաճառքը և առևտուրը, պարտքային ստրկացումը կամ ճորտային կախվածությունը, ինչպես նաև հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանքը, այդ թվում՝ երեխաների հավաքագրումը զինված ընդհարումներում օգտագործելու համար,
- երեխային օգտագործելը, հավաքագրելը կամ առաջարկելը՝ մարմնավաճառությամբ զբաղվելու, պոռնոգրաֆիկ արտադրանքի արտադրության կամ պոռնոգրաֆիկ ներկայացումների համար,
- երեխային օգտագործելը, հավաքագրելը կամ առաջարկելը հակաիրավական գործունեությամբ զբաղվելու համար,
- աշխատանքը, որն իր բնույթով կամ իր կատարման պայմաններով կարող է վնասել երեխաների առողջությանը, անվտանգությանը կամ բարոյականությանը:

«Ստրկության, ստրկավաճառության և ստրկությանը հավասարագոր ավանդույթների վերացման մասին» ՄԱԿ-ի 1956թ. լրացուցիչ կոնվենցիայում⁴³ ներառված են ոչ միայն ստրկության, այլ նաև դրան հավասարագոր և այլ կախյալ վիճակների հասկացությունները: Դրանցից են՝

1. պարտապանի ստրկացումը, այսինքն՝ այնպիսի վիճակը կամ դրությունը, երբ պարտապանը որպես պարտքի ապահովման միջոց գրավ է դնում կամ իր աշխատանքը, կամ իրենից կախյալ վիճակում գտնվող անձի աշխատանքը, եթե կատարվող աշխատանքի արժեքը չի հաշվակցվում տվյալ պարտքի մարմանը, կամ եթե այդ աշխատանքի տևողությունը չի սահմանափակվում և դրա բնույթը չի կոնկրետացվում,
2. ճորտական վիճակը, այսինքն՝ հողի այնպիսի օգտագործումը, որի դեպքում օրենքով, ավանդույթի ուժով կամ փոխադարձ համաձայնության հիման վրա օգտագործողը պարտավոր է ապրել և աշխատել ուրիշին պատկանող հողատարածքի վրա և վարձատրությամբ կամ առանց դրա որոշակի աշխատանք կատարել այդ սեփականատիրոջ օգտին ու չի կարող փոփոխել իր նման վիճակը,
3. ցանկացած ինստիտուտ կամ ավանդույթ, որի ուժով.
  - ա) կնոջ ծնողները, խնամակալը, ընտանիքը կամ յուրաքանչյուր այլ անձ կամ անձանց խումբ դրանով կամ բնեղենով վարձատրելու դիմաց խոստանում են ամուսնացնել կամ ամուսնացնում են այդ կնոջը, առանց նրան մերժելու իրավունք վերապահելու,
  - բ) կնոջ ամուսինը, վերջինիս ընտանիքը կամ տոհմն իրավունք ունեն վարձատրությամբ կամ այլ պայմանով փոխանցելու տվյալ կնոջն այլ անձի,

43 ՀՀ-ն այս կոնվենցիան չի վավերացվել:

զ) ամուսնու մահից հետո կինը ժառանգաբար փոխանցվում է մեկ այլ անձի,

4. ցանկացած ինստիտուտ կամ ավանդույթ, որի ուժով երեխան (մինչև 18 տարեկան անձը) ծնողների կամ նրանցից մեկի կամ խնամակալի կողմից վարձատրությամբ կամ առանց դրա փոխանցվում է մեկ այլ անձի՝ այդ երեխայի կամ նրա աշխատանքի շահագործման նպատակով:

Օրգանները կամ հյուսվածքները վերցնելու նպատակով թրաֆիքինգի կամ շահագործման դեպքում օրգանները կամ հյուսվածքները կարող են օգտագործվել ցանկացած նպատակով՝ փոխպատվաստման, առուվաճառքի, մարդակերության և այլն:

Արարքը երեխայի թրաֆիքինգ կամ շահագործում որակվում է՝ անկախ երեխայի նկատմամբ բռնություն, դրա սպառնալիք, խաբեություն կամ այլ միջոցներ (եղանակներ) կիրառելուց, քանի որ ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածի համաձայն՝ դրանք պարտադիր չեն (ի տարբերություն չափահաս անձանց թրաֆիքինգի կամ շահագործման):

ՀՀ քր. օր.-ի 132.3-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, քրեորեն պատժելի է շահագործման վիճակում գտնվող անձի ծառայությունից օգտվելը, եթե այդ անձի շահագործման վիճակի մեջ լինելն ակնհայտ է ծառայությունից օգտվողի համար, և եթե հանցագործություն կատարած անձի արարքում բացակայում են ՀՀ քր. օր.-ի 132-րդ կամ 132.2-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության հատկանիշները: Նույն հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին կետում նախատեսված է ծանրացնող հանգամանք՝ կատարվել է ակնհայտ անչափահասի նկատմամբ:

Անձը պատասխանատվության է ենթարկվում, եթե ծառայություններից օգտվելուց առաջ իմացել է ծառայություն մատուցողի շահագործման վիճակում գտնվելու փաստը: Դրա մասին նա կարող է իմանալ տուժողից, շահագործողից, այլ անձանցից, կամ դա կարող է ակնհայտ լինել օբյեկտիվ իրադրությունից՝ կապված լինելը, փակի տակ պահվելը և այլն:

Ուշագրավ է, որ այս հոդվածի 3-րդ մասով նախատեսված է խրախուսական նորմ, որի համաձայն՝ ՀՀ իրավապահ մարմիններին տուժողի մասին կամովին տեղեկություններ հայտնած անձն ազատվում է այս հոդվածով նախատեսված քրեական պատասխանատվությունից, եթե նրա փաստացի կատարած արարքն այլ հանցակազմ չի պարունակում:

Երեխայի թրաֆիքինգի կամ շահագործման դեպքում այս խրախուսական նորմի կիրառման պարագայում պարտադիր պետք է քննարկել ՀՀ քր. օր.-ի 18-րդ գլխով նախատեսված հանցագործությունների բացակայությունը, եթե տեղի է ունեցել երեխայի սեռական թրաֆիքինգ կամ շահագործում:

ՀՀ քր. օր.-ի 133-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, քրեորեն պատժելի է մարդուն ազատությունից ապօրինի գրկելը, որն առևանգելու հետ կապված չէ: Նույն հոդվածի 2-րդ մասի 5-րդ կետում նախատեսված է ծանրացնող հանգամանք, այն է՝ «կատարվել է ակնհայտ անչափահասի նկատմամբ»: Այս հանցագործությունը դրսևորվում է մարդուն տեղափոխելով, գտնվելու վայրն այլ անձի կողմից ընտրելով, այլ մարդկանց հետ շփվելու ազատությունից ապօրինաբար գրկելով: Այն կարող է իրականացվել ֆիզիկական, հոգեկան բռնություն գործադրելով կամ խաբեությամբ: ՀՀ քր. օր.-ի 133-րդ հոդվածից բխում է, որ արարքը որպես մարդուն ազատությունից գրկել որակելու համար պետք է լինի երկու պայմանների միաժամանակյա առկայություն՝ ապօրինությունը և անձի կամքին հակառակ կատարելը:

Հետևաբար, եթե ազատությունից գրկումն իրականացվել է օրենքով նախատեսված դեպքերում և սահմաններում, այս հանցակազմը բացակայում է: Օրինակ, կալանավորման, ազատագրկման, անչափահասին դաստիարակչական հսկողության հանձնելու կամ իրավասու մարմին ներկայացնելու նպատակով և այլն:

Եթե երեխային ազատությունից գրկում են ծնողները կամ նրանց փոխարինող անձինք, ապա արարքը ՀՀ քր. օր.-ի 133-րդ հոդվածով որակելու համար կարևոր նշանակություն ունի ազատությունից գրկելու նպատակը:

Երեխային ազատությունից գրկելն այնպիսի վայրում, որտեղ նա գտնվում է խաբեության կամ վստահությունը չարաշահելու հետևանքով «հրավիրված» լինելով, չի կարող որակվել ՀՀ քր. օր.-ի 131-րդ հոդվածով, քանի որ այն պարունակում է երեխային առևանգելու հատկանիշներ: Օրինակ, ծնողների զբաղված լինելու պատճառաբանությամբ երեխային դպրոցից տուն տանելու եկած հարևանը երեխային տեղափոխում է այլ վայր և պահում այնտեղ:

Երեխայի սեռական ազատության և սեռական անձեռնմխելիության պաշտպանությունը. Սեռական ազատության⁴⁴ և սեռական անձեռնմխելիության⁴⁵ դեմ ուղղված հանցագործությունները համարվում են սեռական հանցագործություններ: ՀՀ քր. օր.-ի 18-րդ գլխի հոդվածներով նախատեսված հանցագործություններով տուժողի տարիքային առանձնահատկությունները ներկայացված են աղյուսակ 1-ում՝

Աղյուսակ 1.

Հոդված/ տարիք	0-12	12-14	14-16	16-18
Հոդված 138	●	●	●	●
Հոդված 139	●	●	●	●
Հոդված 140	●	●	●	●
Հոդված 141		●	●	
Հոդված 142	●	●	●	

Սեռական հանցագործությունները լինում են բռնի և ոչ բռնի:

Բռնաբարության օբյեկտիվ կողմը բարդ է և ձևավորվում է հետևյալ երկու գործողությունների կատարմամբ, որոնց երկուսի միաժամանակյա առկայությունը պարտադիր է.

1. սեռական հարաբերություն (բռնաբարության հանցակազմում խոսքը միայն բնական սեռական հարաբերության մասին է, այսինքն՝ այն սեռական հարաբերության մասին, որի արդյունքում կինը կարող է հղիանալ - հեշտոցային սեռական հարաբերություն, coitus per vagine),
2. ֆիզիկական բռնության⁴⁶ գործադրում կամ դա գործադրելու սպառնալիք կամ կնոջ անօգնական վիճակի օգտագործում:

Ֆիզիկական բռնությունը հանցավորի հետ սեռական կապի մեջ մտնելուց խուսափելու նպատակով կնոջ ցուցաբերած դիմադրությունը ճնշելու, հաղթահարելու, ինչպես նաև նրան օգնություն կանչելու հնարավորությունից զրկելու նպատակով տուժողի կամ այլ անձանց նկատմամբ ֆիզիկական ուժ գործադրելն է՝ նրան ծեծելը, մարմնական վնասվածքներ հասցնելը և այլն: Գործադրվող բռնությունը պետք է հանդիսանա կնոջ՝ առկա կամ սպասվելիք դիմադրությունը հաղթահարելու և կամքը ճնշելու անհրաժեշտ միջոց⁴⁷:

Սպառնալիքի մասին արդեն խոսվել է նախորդիվ:

Քանի որ ֆիզիկական բռնության սպառնալիքը կիրառվում է իբրև տուժողի կամքը ճնշելու միջոց՝ նրան բռնաբարելու նպատակով, հետևաբար ՀՀ քր. օր.-ի 138 հոդվածով նախատեսված պատասխանատվությունը վրա է հասնում՝ անկախ նրանից՝ հանցավորն իրական հնարավորություն ունեցել է իրագործելու իր հնչեցրած սպառնալիքը, թե՛ ուղղակի նպատակ է հետապնդել հոգեբանական ճնշում գործադրել տուժողի նկատմամբ: Բավարար է այն, որ հանցավորն ահաբեկել է տուժողին և վերջինս համարել է սպառնալիքն իրական և իրագործելի:

2013թ. դեկտեմբերի 21-ից օրինական ուժի մեջ մտած օրենսդրական փոփոխությունների համաձայն, ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի 4-րդ մասում ներառվել է անօգնական վիճակի սահմանումը, որի համաձայն՝ ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ և 139-րդ հոդվածների իմաստով անօգնական վիճակում գտնվող է համարվում այն

44 Սեռական ազատությունը 16 տարին լրացած հոգեպես առողջ մարդու իրավունքն է՝ ինքնուրույն, առանց որևէ հարկադրանքի որոշելու՝ ում հետ և ինչ ձևով բավարարել իր սեռական պահանջները:

45 Սեռական անձեռնմխելիությունը բարոյաիրավական արգելք է՝ սեռական շփման մեջ մտնել այնպիսի անձանց հետ, ովքեր օժտված չեն սեռական ազատությամբ:

46 Բռնությունը՝ որպես քրեորեն հետապնդելի արարք, դիտավորությամբ, անձի կամքին հակառակ կամ առանց նրա կամքը հաշվի առնելու կատարված ցանկացած արարք է, որի հետևանքով անձը զրկվել է կյանքից, կամ սահմանափակվել է նրա ազատությունը, կամ նրա առողջությանը վնաս է պատճառվել, կամ նրան պատճառվել է ֆիզիկական ցավ, ֆիզիկական կամ հոգեկան տառապանք:// Տես՝ ԱՐԴ-0176/01/11 քրեական գործով ՀՀ վճարելի դատարանի 2012թ. նոյեմբերի 1-ի որոշման 18-րդ կետ:

47 Բռնաբարություն չի համարվի, այսպես կոչված, հրապուրանքը՝ տարաբնույթ խաբեբայական գործողություններով կնոջը սեռական հարաբերությանը հակելը, նրան գայթակղելը և նմանատիպ այլ գործողությունները: Այս դեպքերը հատուկ ուշադրության պետք է արժանանան, եթե դա իրականացվել է երեխայի նկատմամբ՝ հաշվի առնելով նրա գիտակցական մակարդակն ու զարգացվածության աստիճանը, ինչն անդրադառնում է ընկալման և վարքի վրա:

անձը, որը որոշակի հանգամանքների ուժով մշտապես կամ ժամանակավորապես գրկված է եղել հանցավորին դիմադրություն ցույց տալու կամ իր նկատմամբ կատարվող արարքի բնույթը գիտակցելու կամ հասկանալու հնարավորությունից, ինչպես նաև 12 տարին չլրացած անձը: Այս փոփոխությամբ օրենսդրությունն ամրագրվել է, որ 12 տարեկանը չլրացած անձանց հետ սեռական հարաբերություն ունենալն այսուհետ համարվելու է որպես բռնի սեռական հարաբերություն, և անօգնական վիճակի հաստատումը դատահոգեբանական փորձաքննությամբ հիմնավորելու անհրաժեշտությունը հետայսու բացակայում է:

Բռնաբարությունը տուժողի անօգնական վիճակի օգտագործմամբ կատարված որակելու համար նշանակություն չունի՝ տուժողին նման վիճակի հասցրել է ինքը՝ հանցավորը, թե՛ նա արդեն իսկ անօգնական վիճակում է գտնվել, և հանցավորն օգտվել է նրա անօգնական վիճակից՝ վերջինիս հետ սեռական հարաբերություն ունենալու նպատակով:

ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածում բռնաբարության եղանակները սպառիչ թվարկված են, հետևաբար, այլ եղանակներով (ամուսնանալու կեղծ խոստում տալը, գույքը ոչնչացնելու սպառնալիքը, կախյալ վիճակի օգտագործումը) սեռական հարաբերությունը բռնաբարության հանցակազմ չի առաջացնում: Կախյալ վիճակի առկայության դեպքում պետք է քննարկել արարքը ՀՀ քր. օր.-ի 140-րդ հոդվածով որակելու հարցը, իսկ եթե այն կրել է պարբերական բնույթ, ապա ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով որակելու հարցը:

Ինչպես երևում է ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի 2-րդ և 3-րդ մասերի բովանդակությունից, սույն ձեռնարկի իմաստով հետաքրքրություն են ներկայացնում 2-րդ մասի 3-րդ կետը և 3-րդ մասի 1-ին և 2-րդ կետերը:

ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 3-րդ կետի իմաստով, անչափահաս ասելով հասկանում ենք 14-18 տարեկան իգական սեռի ներկայացուցիչ, ում նկատմամբ իրականացվել է բռնաբարությունը: Ընդ որում, հաշվի առնելով ՀՀ քր. օր.-ի 29-րդ հոդվածի 5-րդ մասը, որի համաձայն՝ դիտավորյալ հանցագործության ծանրացնող հանգամանքների համար անձը ենթակա է քրեական պատասխանատվության, եթե նա գիտակցել է այդ հանգամանքները, պետք է փաստել, որ տուժողի անչափահաս լինելը պետք է գիտակցվի հանցագործի կողմից, այսինքն՝ հանցավորը մինչև հանցագործություն կատարելը պետք է հաստատապես իմացած լինի տուժողի՝ անչափահաս լինելու հանգամանքը:

Պրակտիկայում երբեմն դժվարություններ են առաջանում չափահաս տղամարդու և անչափահաս աղջկա «կամավոր» սեռական հարաբերությանը գնահատական տալու հարցում: Անչափահաս աղջկա բռնաբարության համար բնութագրական է ոչ այնքան սեռական, որքան սոցիալական և ընդհանուր հասունության բացակայությունը: Նման դեպքում անօգնական վիճակը որոշվում է հենց սեռական հարաբերության նշանակությունը չգիտակցելով և դրա հետևանքները չհասկանալով:

Սակայն, աղջկա անչափահաս լինելը՝ սեռական հարաբերության մեջ մտնելու աղջկա համաձայնությամբ պայմանավորված, ինքնին չի կարող հինք հանդիսանալ, որպեսզի նրա անօգնական վիճակն օգտագործվի՝ նրա հետ սեռական հարաբերությունը բռնաբարություն որակելու համար⁴⁸:

Հատուկ ուշադրության է արժանի 16 տարին լրացած աղջկա հետ սեռական հարաբերության դեպքերի քննությունը, քանի որ նշված տարիքից անձը ձեռք է բերում սեռական ազատություն և ինքնուրույն կարող է որոշել իր գուգրնկերներին, հետևաբար, բռնության կամ դրա սպառնալիքի առկայությունը կամ տարիքով չպայմանավորված անօգնական վիճակի առկայությունը՝ որպես բռնաբարության կատարման եղանակ, այս դեպքերում դառնում է պարտադիր պայման:

ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 1-ին կետում ամրագրվում է հետևյալ ծանրացնող հանգամանքը՝ տասնութ տարին չլրացած անձի նկատմամբ ծնողի կամ մանկավարժի կամ ուսումնական կամ բուժական կամ դաստիարակչական հաստատության աշխատակցի կամ այլ անձի կողմից, որի վրա դրված է նրա դաստիարակության կամ խնամքի պարտականություն, որի դեպքում հստակեցվում է ոչ միայն տուժողի տարիքը, այլ նաև հանցագործության հատուկ սուբյեկտ լինելը: Դրանք են՝ ծնողը, մանկավարժը, ուսումնական կամ բուժական կամ դաստիարակչական հաստատության աշխատակիցը, այլ անձինք, ում վրա դրված է տասնութ տարին չլրացած անձի դաստիարակության կամ խնամքի պարտականությունը:

Փաստացի, այս կետում ներկայացված են ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 3-րդ կետով, ինչպես

48 Այսինքն, 14-18 տարեկան լինելը չի կարող հանդիսանալ միակ չափանիշը: Հայտնի են դեպքեր, երբ սեռական հասունության չհասած 13-14 տարեկան աղջկա հետ սեռական ակտը բռնաբարություն չի համարվել, իսկ սեռական հասունության հասած՝ 15 տարեկան աղջկա հետ սեռական հարաբերություն ունենալը որակվել է որպես բռնաբարություն:

նաև ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 2-րդ կետով նախատեսված արարքները՝ միայն հատուկ կատեգորիայի անձանց կողմից կատարելու դեպքում: Այսինքն, եթե 14-18 տարեկան աղջկա բռնաբարությունը կատարել է ծնողը կամ մանկավարժը կամ ուսումնական կամ բուժական կամ դաստիարակչական հաստատության աշխատակիցը կամ արական սեռի այլ անձ, ում վրա դրված է նրա դաստիարակության կամ խնամքի պարտականություն, ապա արարքը որակվում է միայն ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 1-ին կետով, քանի որ լրացուցիչ որակում ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 3-րդ կետով չի պահանջվում: Բայց եթե բռնաբարությունն իրականացվում է մինչև 14 տարեկան աղջկա նկատմամբ ծնողի կամ մանկավարժի կամ ուսումնական կամ բուժական կամ դաստիարակչական հաստատության աշխատակցի կամ արական սեռի այլ անձի կողմից, ում վրա դրված է նրա դաստիարակության կամ խնամքի պարտականություն, ապա արարքը որակվում է ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 1-ին և 2-րդ կետերով:

ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 2-րդ կետի իմաստով մանկահասակ է համարվում 14 տարին չլրացած ցանկացած անձ: Ընդ որում, այս կետով արարքը որակելիս պետք է հիշել, որ եթե 12 տարին չլրացած անձանց դեպքում նրանց անօգնական լինելու հանգամանքն այլևս չի վիճարկվում (օրենսդրական փոփոխությունների արդյունքում), և նրանց հետ սեռական հարաբերությունը միանշանակ որակվում է որպես բռնաբարություն, ապա 12-14 տարեկանների դեպքում պետք է նշանակվի դատահոգեբանական փորձաքննություն՝ նրանց անօգնական վիճակը պարզելու, և դրանից հետո կքննարկվի արարքը բռնաբարություն որակելու կամ չորակելու հարցը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ բռնաբարությունը կատարվել է բռնությամբ կամ դրա սպառնալիքով:

Ուսումնասիրելով բռնաբարության քրեաիրավական բնութագիրը՝ առանձնակի ուշադրության է արժանանում բռնաբարության փորձը, որն ընդունված է համարել իբրև տուժողի կամքին հակառակ նրա հետ սեռական հարաբերություն ունենալու նպատակով կիրառված բռնությունը կամ դա գործադրելու սպառնալիքը (օրինակ, բռնաբարելու նպատակով տուժողին մերկացնելը, հարվածներ հասցնելը, ծեծելը և այլն): Բռնաբարության փորձի փաստերը գնահատելիս պետք է պարզել՝ հանցավորի գործողություններն ուղղվա՞ծ են եղել սեռական հարաբերություն ունենալուն, և նրա կողմից գործադրված բռնությունն այդ նպատակին հասնելու միջոց հանդիսացե՞լ է, թե՞ ոչ: Միայն այն դեպքում, երբ առկա են ապացույցներ հանցավորի գործողությունների վերաբերյալ, որոնք ավարտին չեն հասցվել հանցավորից անկախ հանգամանքներով (տուժողի դիմադրությունը, կողմնակի անձանց միջամտելը, կենդանիների հարձակումը, ֆիզիոլոգիական անկարողությունը և այլն), կարելի է նման գործողությունը որակել որպես բռնաբարության փորձ: Նախնական սեքսուալ գործողությունները նույնպես կարող են որակվել որպես բռնաբարության փորձ, եթե պարզվի, որ դրանք եղել են սեռական հարաբերությանը նախորդող գործողություններ, որը հանցավորը չի կարողացել սկսել:

ՀՀ քր. օր.-ի 139-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն քրեորեն պատժելի է սեքսուալ բնույթի, այդ թվում՝ համասեռական գործողությունները տուժողի կամքին հակառակ, վերջինիս կամ այլ անձի նկատմամբ բռնություն գործադրելով կամ դա գործադրելու սպառնալիքով կամ տուժողի անօգնական վիճակն օգտագործելով: Ի տարբերություն բռնաբարության, սեքսուալ բնույթի բռնի գործողություններից տուժող կարող է լինել ցանկացած սեռի ներկայացուցիչ: Քննարկվող հանցագործության եղանակները նույնանուն են բռնաբարության եղանակների հետ: Այս հանցագործության և բռնաբարության տարբերությունն օբյեկտիվ կողմի մյուս դրսևորման մեջ է. բռնաբարության դեպքում առկա է հեշտոցային սեռական հարաբերություն, իսկ սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների դեպքում՝ համասեռություն կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողություններ (հետանցքային կամ բերանային սեռական հարաբերություն), սեռական հարաբերության նմանեցում, կնոջ կողմից տղամարդու նկատմամբ բռնի ցանկացած սեռական հարաբերություն և այլն:

Համասեռությունը սեռական վարքագծի ձև է, որը դրսևորվում է միևնույն սեռի ներկայացուցչի նկատմամբ սեռական հակումներ ունենալով: Համասեռության դրսևորման ձևերն են՝ տղամարդու սեռական հարաբերությունը տղամարդու հետ և կնոջ սեռական հարաբերությունը կնոջ հետ:

Սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների ծանրացնող և առանձնապես ծանրացնող հանգամանքները նույնն են, ինչ բռնաբարության դեպքում, հետևաբար, այստեղ լրացուցիչ չեն քննարկվում:

Ինչպես նշել ենք, ՀՀ քր. օր.-ի 138 և 139-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցագործության հիմնական տարբերիչ հատկանիշը սեռական հարաբերության ձևն է, բայց գործնականում հանդիպում են դեպքեր, երբ ՀՀ քր. օր.-ի 139-րդ հոդվածով նախատեսված արարքն անհրաժեշտ է տարբերակել ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության փորձից: Մասնավորապես, պետք է հաշվի առնել հանցավորի նպատակը: Եթե հանցավորը ցանկանում էր սեռական կարիքը բավարարել առանց հեշտո-

ցային սեռական հարաբերություն ունենալով՝ իրականացնելով սեռական հարաբերության նմանակում կամ միջազդրային/միջկոնքային հարաբերություն, ապա արարքը պետք է որակվի ՀՀ քր. օր.-ի 139-րդ հոդվածով, իսկ եթե նա ցանկանում էր սեռական կիրքը բավարարել՝ ունենալով հեշտոցային սեռական հարաբերություն, բայց իր կամքից անկախ հանգամանքներում կատարվել է սեռական հարաբերության նմանակում կամ միջազդրային/միջկոնքային հարաբերություն, ապա արարքը պետք է որակվի որպես ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության փորձ:

ՀՀ քր. օր.-ի 140-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ անձին սեռական հարաբերության կամ սեքսուալ բնույթի, այդ թվում՝ համասեռական գործողություններ կատարելուն հարկադրելը շանտաժի, գույքը ոչնչացնելու, վնասելու կամ վերցնելու սպառնալիքով կամ տուժողի նյութական կամ այլ կախվածությունն օգտագործելով, եթե բացակայում են նույն օրենսգրքի 132-րդ և 132.2-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցագործությունների հատկանիշները, համարվում է միջին ծանրության հանցագործություն: Բայց եթե այդ արարքը կատարվել է ակնհայտ տասնվեց տարին չլրացած անձի նկատմամբ, այն համարվում է առանձնապես ծանր հանցագործություն և պատժվում է ազատազրկմամբ՝ հինգից տասներկու տարի ժամկետով:

Հանցագործությունը դրսևորվում է շանտաժի, գույքը ոչնչացնելու, վնասելու կամ վերցնելու սպառնալիքով կամ տուժողի նյութական կամ այլ կախվածությունն օգտագործելով՝ անձին սեռական հարաբերության կամ սեքսուալ բնույթի, այդ թվում՝ համասեռական գործողություններ կատարելուն հարկադրելու մեջ: Սեքսուալ բնույթի գործողություններին հարկադրելն արտահայտվում է նրանում, որ անձն իր ապօրինի գործողություններով տուժողի հոգեկանի վրա ներգործելով, ստիպում է նրան նահանջել իր սեռական ազատության իրավունքից և հանցավորի կամ երրորդ անձի հետ սեռական հարաբերություն ունենալ կամ սեքսուալ բնույթի, այդ թվում՝ համասեռական գործողություններ կատարել:

Նյութական կախվածության տակ հասկացվում է իրավիճակ, երբ տուժողը գտնվում է հանցավորից լրիվ կամ մասնակի նյութական կախվածության մեջ. ստիպված է ապրել հանցավորի հետ նույն բնակելի տարածքում՝ չունենալով իր սեփականը, կամ հանցավորը հնարավորություն ունի և կարող է էապես վատթարացնել տուժողի նյութական վիճակը:

Այլ կախվածության տակ հասկացվում է աշխատանքային կախվածությունը, պետական կամ մասնավոր հիմնարկներում և կազմակերպություններում տուժողի ենթակայությունը հանցավորին, իշխանության ներկայացուցից (ուսուկան, հետաքննիչ, քննիչ, դատավոր և այլն) կամ այլ անձից (հիվանդը՝ բժշկից, ուսանողը՝ դասախոսից, աշակերտը՝ ուսուցչից և այլն) կախվածությունը:

Նյութական կամ այլ կախվածության մեջ գտնվող անձի հետ սեռական հարաբերություն ունենալու կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողություններ կատարելու փաստն ինքնին չի կարող վկայել ՀՀ քր. օր.-ի 140-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության կատարման մասին: Հարկավոր է, որ այդ կախվածությունն օգտագործված լինի որպես տուժողի համար անբարենպաստ հետևանքների առաջացման սպառնալիք:

Բոլոր դեպքերում կարևոր է այդ կախվածությունն օգտագործելը սեռական հարաբերություն ունենալու համար:

Որպես կանոն, հանցավորի նպատակն է՝ տուժողի հետ անձամբ ունենալ սեռական հարաբերություն կամ հարկադրաբար նրա հետ սեքսուալ բնույթի այլ գործողություններ կատարել, սակայն, ինչպես արդեն նշվել է, նա կարող է նաև գործել երրորդ անձանց շահերից ելնելով:

Հանցագործությունն ավարտված է համարվում հոգեբանական ազդեցություն գործադրելու պահից (օրինակ՝ տուժողի հետ սեռական հարաբերություն ունեցած երրորդ անձի գործողությունները տվյալ հանցակազմի սահմաններից դուրս են և այդ երրորդ անձը, եթե նա չի հանդիսանում կազմակերպիչ, դրդիչ կամ օժանդակող՝ քրեական պատասխանատվության չի ենթարկվի)՝ անկախ նրանից՝ սեռական հարաբերություն կամ գործողություններ կատարվել են, թե՛ ոչ:

ՀՀ քր. օր.-ի 140-րդ հոդվածի համատեքստում կարևորվում է այդ հանցագործության տարբերակումը սեռական շահագործումից: Այսպես, պոռնկությունը ենթադրում է պարբերականություն և սեռական ծառայությունների հատուցելիություն, ինչը ՀՀ քր. օր.-ի 140-րդ հոդվածի պարագայում բացակայում է: Խնդիրը բարդանում է նյութական կախվածության դեպքում, երբ ՀՀ քր. օր.-ի 140-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործությունն իրականացվում է պարտքի մարման, պարտքով գումար տրամադրելու, նյութական օգուտ իրականացնելու և համանման այլ հանգամանքներում: Այս դեպքում պետք է ուշադրություն դարձնել

սեռական հարաբերությունների պարբերականության վրա, մասնավորապես, եթե հարկադրանքը կիրառվում է երրորդ անձանց հետ սեռական հարաբերություն ունենալու նպատակով: Քննարկվող հանցակազմերը տարբերակելու հարցում կարևորվում է նաև հանցավորի նպատակը՝ երեխայի շահագործում, թե՛ սեփական սեռական կարիքների բավարարում, ինչպես նաև դիտավորության ուղղվածությունը՝ ոտնձգություն ազատության դեմ առհասարակ, թե՛ միայն սեռական ազատության և սեռական անձեռնմխելիության դեմ:

Գործնականում հանդիպում են դեպքեր, երբ հանցավորի գործողությունները որակելիս, ՀՀ քր. օր.-ի 140-րդ հոդվածի հետ մեկտեղ, անհրաժեշտություն է առաջանում կիրառելու նաև այլ հոդվածներ՝ համակցությամբ: Այսպես, գույքը ոչնչացնելու կամ վնասելու սպառնալիքի կիրառման դեպքում, որն էական վնաս է պատճառել տուժողին՝ արարքը չպետք է որակվի ՀՀ քր. օր.-ի 137-րդ և 140-րդ հոդվածների համակցությամբ, քանի որ գույքը ոչնչացնելու կամ վնասելու սպառնալիքը հանդիսանում է ՀՀ քր. օր.-ի 140-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության կատարման եղանակ: Բայց պաշտոնատար անձի գործողությունները, որոնք ուղղված են ՀՀ քր. օր.-ի 140-րդ հոդվածով նախատեսված նպատակին հասնելու համար՝ տուժողի «այլ կախվածությունն» օգտագործելով, նշված հոդվածով որակելուց բացի, պետք է որակվեն նաև ՀՀ քր. օր.-ի 309-րդ հոդվածով՝ համակցությամբ:

ՀՀ քր. օր.-ի 141-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, քրեորեն պատժելի է տասնութ տարին լրացած անձի կողմից սեռական հարաբերությունն ակնհայտ տասնվեց տարին չլրացած անձի հետ կամ սեքսուալ բնույթի գործողություններ կատարելն ակնհայտ տասնվեց տարին չլրացած անձի նկատմամբ՝ նույն օրենսգրքի 138-րդ կամ 139-րդ հոդվածներով կամ 140-րդ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված հանցանքների հատկանիշների բացակայության դեպքում⁴⁹:

Տուժող է հանդիսանում 16 տարին չլրացած անձը՝ անկախ սեռից: Հանցագործությունը դրսևորվում է 16 տարին չլրացած անձի հետ սեռական հարաբերություն կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողություններ կատարելով, եթե բացակայում են բռնաբարության, սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների և սեքսուալ բնույթի գործողություններին հարկադրելու հատկանիշները: Սակայն, եթե սեռական հարաբերությունը կամ սեքսուալ բնույթի այլ գործողությունները, թեկուզ առանց բռնության և դրա սպառնալիքի, տեղի են ունեցել այնպիսի անչափահասի հետ, ով չի գիտակցել իր հետ տեղի ունեցող գործողությունների բնույթն ու նշանակությունը, իսկ հանցավորը գիտակցել է դա և օգտվել դրանից, մասնավորապես՝ 12 տարին չլրացած անձի հետ կամ դատահոգեբանական փորձաքննությամբ անօգնական ճանաչված 12-ից 16 տարեկան անձի հետ, ապա արարքը պետք է որակվի ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ կամ 139-րդ հոդվածի համապատասխան մասով:

ՀՀ քր. օր.-ի 141-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության սուբյեկտ կարող է հանդիսանալ 18 տարին լրացած անձը (ինչպես տղամարդը, այնպես էլ կինը):

ՀՀ քր. օր.-ի 141-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին կետով նախատեսված ծանրացնող հանգամանքը վերաբերում է հատուկ սուբյեկտին՝ 21 տարին լրացած անձին: Այս հանգամանքը որպես ծանրացնող ամրագրելիս օրենսդիրն առաջնորդվել է տուժողի և հանցագործի տարիքային տարբերությամբ, որը 5 տարի և ավելի է: Տուժողի և հանցագործի տարիքային տարբերությունը տարբեր երկրների օրենսդրությամբ ամրագրված է որպես սեռական հարաբերություններ ունենալու արգելք: Օրինակ, Շվեյցարիայի, Գերմանիայի և այլ պետությունների քրեական օրենսգրքերով նախատեսված արգելքը մատնանշում է տուժողի և հանցագործի տարիքային տարբերությունը՝ որպես նրանց միջև շփումը բացառող կամ էապես նվազեցնող նախապայման:

Մինևույն՝ 16 տարին չլրացած անձի նկատմամբ՝ պարբերաբար սեքսուալ բնույթի գործողություններ կատարելը կամ սեռական հարաբերություններ ունենալը ծանրացնող հանգամանք հանդիսանում է ոչ թե ելնելով կրկնակիությունից, այլ ելնելով այն հանգամանքից, որ դա շարունակվող հանցագործություն է, որն իրականացվում է սեռական կարիքները բավարարելու նպատակով՝ անընդհատ նույն երեխային օգտագործելով⁵⁰:

49 ՀՀ քր. օր.-ի 141-րդ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված են հետևյալ ծանրացնող հանգամանքները՝
 1) քսանմեկ տարին լրացած անձի կողմից,
 2) մի խումբ անձանց կողմից,
 3) մինևույն անձի նկատմամբ՝ պարբերաբար:

50 Որոշ պետություններում, օրինակ՝ Մոլդովայի Հանրապետությունում, այս երևույթը երեխայի ոչ առևտրային սեռական շահագործում է համարվում, երբ երեխային պարբերաբար օգտագործում են անձնական սեռական կարիքները բավարարելու համար՝ չստանալով և չհետապնդելով որևէ եկամուտ:

ՀՀ քր. օր.-ի 141-րդ հոդվածի 3-րդ մասով նախատեսված են առանձնապես ծանրացնող հանգամանքներ՝

1) տասնութ տարին չլրացած անձի նկատմամբ ծնողի կամ մանկավարժի կամ ուսումնական կամ բուժական կամ դաստիարակչական հաստատության աշխատակցի կամ այլ անձի կողմից, որի վրա դրված է նրա դաստիարակության կամ խնամքի պարտականություն,

2) տասնչորս տարին չլրացած անձի նկատմամբ:

ՀՀ քր. օր.-ի 142-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, քրեորեն պատժելի է տասնութ տարին լրացած անձի կողմից ակնհայտ տասնվեց տարին չլրացած անձի նկատմամբ կամ տասնվեց տարին լրացած անձի կողմից տասնչորս տարին չլրացած անձի նկատմամբ անառակաբար գործողություններ կատարելը⁵¹: Այսինքն, անառակաբար գործողություններ ասելով պետք է հասկանալ վերը նշվածին հասնելուն ուղղված գործողությունները:

Հանցագործությունը դրսևորվում է անառակաբար, այսինքն այնպիսի գործողություններ կատարելու մեջ, որոնք ուղղված են 16/14 տարին չլրացած երեխայի սեռական բնագոյր գրգռելուն, նրա մոտ անատողջ սեռական հետաքրքրություններ առաջացնելուն:

Անառակաբար գործողությունները կարող են լինել երկու տեսակի՝

- ֆիզիկական բնույթի,
- ինտելեկտուալ բնույթի:

Ֆիզիկական բնույթի անառակաբար գործողությունների օրինակ են 16/14 տարին չլրացած երեխայի ներկայությամբ ուրիշի հետ կենակցելը, երեխային անպարկեշտ ձևով հավելը, նրա ներկայությամբ մերկասալն ու սեռական օրգանները ցուցադրելը:

Ինտելեկտուալ բնույթի անառակաբար գործողություններ են համարվում սեռական կյանքին վերաբերող հարցերի շուրջ երեխայի հետ լստի գրույց տանելը, պոռնկագրական առարկաներ, նկարներ կամ տեսաֆիլմեր ցուցադրելը, պոռնկագրական բովանդակությամբ գրականությանը ծանոթացնելը և այլն:

Հանցագործության սուբյեկտիվ կողմը բնութագրվում է միայն ուղղակի դիտավորությամբ: Ընդ որում, հանցավորը պետք է գիտակցի, որ անառակաբար գործողություններ է կատարում 16/14 տարին չլրացած անձի նկատմամբ:

Անառակաբար գործողությունների սուբյեկտիվ պարտադիր հատկանիշ են՝

- նպատակը, որն ուղղված է սեռական կարիքների բավարարմանը և
- սեռական շարժառիթը, լիբիդոն:

Անառակաբար գործողությունների օբյեկտիվ հատկանիշներ պարունակող վարքը, վերը նշված սուբյեկտիվ հատկանիշների բացակայության պայմաններում, անառակաբար գործողությունների հանցակազմ չի հանդիսանում: Օրինակ՝ սեռական օրգաններին հավելը բժշկական նպատակներով կամ բնական կարիքները հոգալու համար մերկանալն անառակաբար գործողությունների հանցակազմ չեն կազմում:⁵²

ՀՀ քր. օր.-ի 142-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 6-րդ կետով նախատեսված է ծանրացնող հանգամանք՝ էլեկտրոնային հաղորդակցության ցանցի կիրառմամբ անառակաբար գործողություններ կատարելը: «Էլեկտրոնային հաղորդակցության ցանց» հասկացությունն ամրագրված է «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին» ՀՀ օրենքում, որի 2-րդ հոդվածի համաձայն՝ **էլեկտրոնային հաղորդակցության ցանցը** հաղորդման համակարգ է, իսկ համապատասխան դեպքերում՝ նաև միացնող-անջատող կամ ուղղորդող սարքավորումներ և այլ ռեսուրսներ, որոնք թույլ են տալիս հաղորդել ազդակներ (սիգնալներ) մալուխով, ռադիոյով, օպտիկական կամ այլ էլեկտրամագնիսական միջոցներով, այդ թվում՝ արբանյակային ցանցով, ամրակցված ցանցով և շարժական կապի երկրային ցանցով, էլեկտրական էներգիայի գծային համակարգերով այնպես, որ դրանք օգտագործվեն ազդակների հաղորդման համար՝ անկախ հաղորդվող տեղե-

51 «Անառակաբար» նշանակում է անառակի վարքուբարք ունեցող, իսկ «անառակ» նշանակում է՝ անբարոյական, շվայտ, զեխ, մոլությունների անձնատուր եղած, խառնագնաց: Աղայան Է.Բ. Արդի հայերենի բացատրական բառարան: Երևան, Հայաստան, 1976, էջ 46:

52 Оберемченко А.Д. Развратные действия: уголовно-правовая характеристика и проблемы квалификации. Автореферат диссертации на канд. юрид. наук. Краснодар, 2014, էջ 11:

կատվության տեսակից:⁵³

Այս կետի նախատեսումը պայմանավորված է համացանցի կիրառման տարածման միտումներով, ինչն օգտագործվում է նաև հանցագործների կողմից: Մասնավորապես, սոցիալական ցանցերն ու հաղորդակցման ծրագրերը հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում մանկապիղծների համար, ովքեր կարող են դրանք օգտագործել երեխաներին մերկացնելու, մերկ կամ կիսամերկ լուսանկարներ ուղարկելու և այլ անառակաբարո գործողություններ կատարելու համար: Չնայած այս դեպքում բացակայում է տուժողի և հանցավորի անմիջական կապը, սակայն հանցագործությունն իրականացվում է ինտելեկտուալ անառակաբարո գործողության տեսքով:

Երեխայի այլ իրավունքների և շահերի պաշտպանությունը. ՀՀ քր. օր.-ի 20-րդ գլխում նախատեսված են ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործությունները: Այդ գլխի հանցակազմերն ըստ ոտնձգության օբյեկտի կարելի է բաժանել 2 խմբի՝

1. ընտանիքի շահերի դեմ ուղղված հանցագործություններ⁵⁴,
2. երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործություններ⁵⁵:

ՀՀ քր. օր.-ի 167-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, քրեորեն պատժելի է երեխային առանց ծնողների համաձայնության նրանցից բաժանելը, բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի, կամ երեխային փոխելը, եթե բացակայում են ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության հատկանիշները:

Երեխային առանց ծնողների համաձայնության նրանցից բաժանել ասելով՝ հասկացվում է ծնողների համաձայնության բացակայության պարագայում երեխային այլ վայր տեղափոխելը, այլ վայրում պահելը, ուրիշ խնամքին հանձնելը, ծնողներին երեխայի հետ համատեղ գտնվելու հնարավորությունից զրկելը:⁵⁶ ՀՀ քր. օր.-ի 167 հոդվածից բխում է, որ քրեական պատասխանատվության ենթակա է միայն այն անձը, ով ապօրինի բաժանում է երեխային ծնողից, հետևաբար՝ երեխայի օրինական բաժանումը ծնողից հանցակազմ չի կարող պարունակել: Օրինակ, երեխան կարող է բաժանվել ծնողներից վերջիններիս ծնողական իրավունքներից զրկելու⁵⁷ դեպքում:

Երեխային փոխելու էությունը երեխային վերցնելն ու մեկ այլ երեխայով փոխարինելն է: Երեխային փոխե-

53 Մանրամասն տես՝ Ղամբարյան Ա., Թումասյան Դ. Երեխաների սեռական անձեռնմխելիության և սեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններն ու դրանց վարույթի առանձնահատկությունները (ձեռնարկ քննիչների համար): Երևան, 2015:

54 Այս խմբին են դասվում՝ ծնողներից երեխային ապօրինի բաժանելը կամ երեխային փոխելը (հոդված 167), որդեգրման գաղտնիքը հրապարակելը կամ որդեգրման համաձայնություն տալուն հակելը կամ հարկադրելը (հոդված 169), քաղաքացիական կացության ակտերի գրանցման մարմիններին սուտ տեղեկություններ հաղորդելը (հոդված 169.1), գավակի կողմից անաշխատունակ ծնողին պահելուց չարամտորեն խուսափելը (հոդված 174):

55 Այս խմբին են դասվում՝ անչափահասին հանցանքի կատարմանը ներգրավելը (հոդված 165), երեխային պոռնկության կամ պոռնկագրական բնույթի նյութեր կամ առարկաներ պատրաստելու հետ կապված գործողություններ կատարելու ներգրավելը (հոդված 166), երեխային ոգելից խմիչքների օգտագործմանը, ուժեղ ներգործող կամ այլ թմրեցնող նյութերի ոչ բժշկական օգտագործմանը, թափառաշրջիկությանը ներգրավելը կամ մուրացկանության հետ կապված գործողություններ կատարելուն ներգրավելը (հոդված 166.1), ծնողի կամ այլ մերձավոր ազգականի և երեխայի միջև տեսակցության իրականացմանը խոչընդոտելը (հոդված 167.1), խնամքը ստանձնելու նպատակով երեխայի առքը կամ ստանձնողի խնամքին հանձնելու նպատակով երեխայի վաճառքը (հոդված 168), երեխային դաստիարակելու պարտականությունը չկատարելը (հոդված 170), երեխայի կյանքի անվտանգության ապահովման կամ առողջության պահպանման պարտականությունը չկատարելը կամ ոչ պատշաճ կատարելը (հոդված 171), խնամակալի կամ հոգաբարձուի իրավունքները չարաշահելը (հոդված 172), ծնողի կողմից երեխային պահելուց չարամտորեն խուսափելը (հոդված 173):

56 ՀՀ քրեական իրավունք: Հատուկ մաս/ Գ. Ղազինյանի խմբագրությամբ: Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012, էջ 332:

57 ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 59-րդ հոդվածի համաձայն իրականացվում է, եթե նրանք՝
 ա) չարամտորեն խուսափում են ծնողական պարտականությունները կատարելուց, ընդ որում՝ ալիմենտ վճարելուց,
 բ) առանց հարգելի պատճառների հրաժարվում են վերցնել իրենց երեխային ծննդատնից կամ բժշկական այլ կազմակերպությունից, ինչպես նաև դաստիարակչական, ազգաբնակչության սոցիալական պաշտպանության կամ նմանատիպ այլ կազմակերպություններից,
 գ) չարաշահում են իրենց ծնողական իրավունքները, ընդ որում՝ իրենց հակաբարոյական վարքագծով վնասակար ազդեցություն են գործում երեխաների վրա,
 դ) դաժանաբար են վարվում երեխաների հետ, ընդ որում՝ ֆիզիկական կամ հոգեկան բռնություն են գործադրում նրանց նկատմամբ, ոտնձգում են նրանց սեռական անձեռնմխելիությունը,
 ե) տատապում են քրոնիկ ալկոհոլամոլությամբ կամ թմրամոլությամբ, թունամոլությամբ,
 զ) կատարել են իրենց երեխաների դեմ դիտավորյալ հանցագործություն:

լու դեպքում կատարված արարքի հետևանքով վերջինս չի գիտակցում իր իրական ծագումն ու չի ճանաչում իր ծնողներին:

Այս հանցագործությունն անհրաժեշտ է տարանջատել երեխայի առևանգումից՝ հաշվի առնելով կատարման եղանակն ու գործողությունների բնույթը: Առևանգումն իրականացվում է և՛ գաղտնի, և՛ բացահայտ եղանակով, իսկ այս հանցագործությունը՝ միայն գաղտնի: Բացի այդ, առևանգման դեպքում երեխային չեն փոխում մեկ այլ երեխայով, այլ ընդամենը տեղափոխում են մեկ այլ վայր: Որպեսզի երեխայի առևանգումը տարանջատվի ծնողներից երեխային ապօրինի բաժանելուց, անհրաժեշտ է հաշվի առնել հանցագործության նպատակն ու գործողությունները: Ծնողներից երեխային ապօրինի բաժանելու դեպքում հանցագործը գիտակցում է, որ խոչընդոտում է երեխային ծնողների հետ կամ նրանցից մեկի հետ շփվելուց և, որպես կանոն, երեխայի տեղափոխումն՝ նրա կամքին հակառակ կամ կամքն անտեսելով, չի իրականացվում: Այն դեպքում, երբ իրականացվում է նաև երեխայի տեղափոխումը, արարքը որակելու համար պետք է հաշվի առնել նաև հանցագործությունը կատարած անձի ու վիճակը: Օրինակ, եթե տեղափոխումն իրականացվել է ծնողներից մեկի կողմից, ապա վերջինիս կողմից մյուս ծնողի հետ երեխայի հանդիպումներին կամ տեսակցելուն խոչընդոտելը պետք է կազմի ՀՀ քր. օր.-ի 167.1-րդ հոդվածի հանցակազմը:

Կախված նրանից, թե ինչ նպատակով են երեխային բաժանում ծնողից, պետք է քննարկել այս հանցագործության տարանջատումը երեխայի թրաֆիքինգից կամ շահագործումից: Երեխայի թրաֆիքինգն իրականացվում է շահագործման նպատակով, հետևաբար՝ ծնողներից երեխային ապօրինի բաժանելը կամ երեխային փոխելը, որն իրականացվում է առանց շահագործման նպատակի, կորակվի ՀՀ քր. օր.-ի 167-րդ հոդվածով: Այսինքն, երբ հանցավորը չի հետապնդում պոռնկության շահագործման կամ սեքսուալ շահագործման այլ ձևերի, հարկադիր աշխատանքի կամ ծառայությունների, ստրկության կամ ստրկությանը նմանվող վիճակի մեջ դնելու, առքի կամ վաճառքի, օրգանները կամ հյուսվածքները վերցնելու նպատակ, արարքը պետք է որակել ՀՀ քր. օր.-ի 167-րդ հոդվածով: Եվ հակառակը, եթե երեխային ծնողներից ապօրինի բաժանում են շահագործման նպատակով, ապա արարքը պետք է որակվի ՀՀ քր. օր.-ի 132.2 հոդվածով, այդ դեպքում բաժանելը հանդիսանում է թրաֆիքինգի կատարման եղանակ: Իսկ եթե երեխային փոխում են նրան շահագործելու նպատակով, ապա արարքը պետք է որակվի հանցագործությունների համակցությամբ՝ ՀՀ քր. օր.-ի 132.2 և 167 հոդվածներով:⁵⁸

Ծնողներից երեխային ապօրինի բաժանելը կամ երեխային փոխելը վերջինիս այլ պետություն ապօրինի տեղափոխելով՝ իրականացվում է ՀՀ պետական սահմանը երեխայի հատելն ապօրինի կազմակերպելով: Այլ պետություն ապօրինի տեղափոխելը կարող է իրականացվել սահմանային կետերը շրջանցելով երեխային պետական սահմանով տեղափոխելով (կաճաններով, չբնակեցված և չվերահսկվող տարածքներով և այլն), ինչպես նաև երեխային սահմանային կետերով տեղափոխելը գաղտնի եղանակներով (թաքստոցների մեջ) կամ օգտագործելով կեղծ փաստաթղթեր (անձնագիր, ծննդյան վկայական, ճամփորդական այլ փաստաթղթեր):

Եթե ծնողներից երեխային ապօրինի բաժանելը կամ երեխային փոխելը կատարվում է փաստաթղթերը կեղծելով, ապա այս դեպքում արարքի որակումն իրականացվում է հանցագործությունների համակցությամբ՝ ՀՀ քր. օր.-ի 167-րդ և 325-րդ (փաստաթղթեր կեղծելը, իրացնելը կամ օգտագործելը) հոդվածներով:

ՀՀ քր. օր.-ի 169-րդ հոդվածի համաձայն հանցագործություն է համարվում որդեգրման գաղտնիքը որդեգրողի կամքին հակառակ հրապարակելն այն անձի կողմից, ով որդեգրման փաստը պարտավոր էր պահպանել որպես ծառայողական կամ մասնագիտական գաղտնիք, կամ այդ գաղտնիքն այլ անձի կողմից շահադիտական կամ այլ ստոր դրդումներով հրապարակելը, ինչպես նաև որդեգրման նպատակով որդեգրվողի օրինական ներկայացուցչի կամքին հակառակ նրան որդեգրման համաձայնություն տալուն շահադիտական կամ այլ ստոր դրդումներով հակելը կամ հարկադրելը:

ՀՀ-ում ընդունված՝ երեխայի խնամքի և դաստիարակության ձևերից մեկը երեխայի որդեգրումն է⁵⁹: Երե-

58 Տոնոյան Ն. Ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործություններ /ուսումնական ձեռնարկ/: Երևան, Լիմուշ, 2014, էջեր 22-23:

59 ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 112-րդ հոդվածի համաձայն, որդեգրումն իրավաբանական այն ակտն է, որի համաձայն որդեգրողները և որդեգրվածները ձեռք են բերում ծնողների և զավակների համար օրենքով նախատեսված իրավունքներ և պարտականություններ: Որդեգրումը համարվում է առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների տեղավորման նախապատվելի ձևը: Որդեգրում թույլատրվում է միայն երեխաների նկատմամբ և ելնելով նրանց շահերից՝ հաշվի առնելով երեխաների լիարժեք ֆիզիկական, հոգեկան, հոգևոր և բարոյական զարգացումն ապահովելու հնարավորությունները:
ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 113-րդ հոդվածի համաձայն, որդեգրումը կատարում է դատարանը՝ երեխային որդեգրել

խայի որդեգրման կարգը սահմանված է ՀՀ կառավարության 2010թ. մարտի 10-ի թիվ 269-Ն որոշմամբ: Այդ որոշմամբ սահմանվում է նաև, որ պետությունը և դրա համապատասխան մարմինները երեխայի կենսապայմանների, առողջական վիճակի գնահատումը կատարում են գաղտնի՝ ելնելով երեխայի, նրա օրինական ներկայացուցիչների շահերից: Որդեգրման գաղտնիքի հրապարակում ասելով պետք է հասկանալ բանավոր կամ գրավոր ձևով ինչպես ցանկացած անձի որևէ մեկի որդեգրման փաստի մասին տեղեկացնելը, այնպես էլ որդեգրվածին այնպիսի տեղեկություններ հաղորդելը, որոնցից հայտնի կդառնա, որ որդեգրողները նրա հարազատ ծնողները չեն:⁶⁰ Որդեգրման համաձայնություն⁶¹ տալուն հարկադրել ասելով հասկանում ենք ցանկացած հարկադրանքի կիրառում, որն ուղղված է որդեգրվողի օրինական ներկայացուցչի կամքը ճնշելուն, փոխելուն կամ աղավաղելուն: Դա կարող է դրսևորվել ֆիզիկական կամ հոգեբանական բռնություն գործադրելով, գույքը ոչնչացնելով կամ վնասելով, խոցելի կամ կախյալ վիճակն օգտագործելով և այլ եղանակներով: Որդեգրման համաձայնություն տալուն հակելը նշանակում է դիտավորյալ այնպիսի գործողության կատարում, որն ուղղված է որդեգրվողի օրինական ներկայացուցչի մոտ իր կամքին հակառակ համաձայնություն տալու վճռականություն հարուցելուն, որը կարող է տեղի ունենալ խաբեությամբ, համոզելով, հորդորելով, ներշնչելով և այլ եղանակներով:

Հանցագործության սուբյեկտ է հանդիսանում և՛ այն անձը, ով որդեգրման գաղտնիքը պարտավոր էր պահպանել որպես ծառայողական կամ մասնագիտական գաղտնիք (օրինակ՝ դատավորը, խնամակալության կամ հոգաբարձության մարմնի կամ քաղաքացիական կացության ակտերի գրանցման (ԲԿԱԳ) աշխատակիցը), և՛ 16 տարին լրացած յուրաքանչյուր մեղսունակ ֆիզիկական անձ, ով գործել է շահադիտական կամ այլ ստոր դրդումներով:

Այս հոդվածը տարածվում է նաև միջազգային որդեգրման դեպքերի վրա: Այս հանգամանքն առավել արդիական է, քանի որ Երեխաների պաշտպանության և օտարերկրյա որդեգրման բնագավառում համագործակցության մասին կոնվենցիան ՀՀ-ն արդեն վավերացրել է:⁶²

ՀՀ քր. օր.-ի 165-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, տասնութ տարին լրացած անձի կողմից տվյալ հանցագործության համար ՀՀ քր. օր.-ով քրեական պատասխանատվության տարիքի հասած անչափահասին խոստումներ տալու, խաբեության կամ այլ եղանակով հանցանքի կատարմանը ներգրավելը որպես հանցագործություն նախատեսված է:

Հանցագործության տուժող կարող է լինել տվյալ հանցագործության համար քրեական պատասխանատվության տարիքի հասած անչափահասը (16-18, իսկ ՀՀ քր. օր.-ի 24-րդ հոդվածի 2-րդ մասով նախատեսված դեպքերում՝ 14-18 տարեկան անձը):

Անչափահասին հանցանքի կատարմանը ներգրավելը կարող է իրականացվել հետևյալ եղանակներով՝

1. խոստումներ տալով, օրինակ՝ վարձատրելու, նվերներ տալու, զվարճանքներով ապահովելու վերաբերյալ,
2. խաբեությամբ, երբ հանցավորի քողարկված խնդրանքը կամ հանձնարարությունը կատարելով՝ ան-

ցանկացող անձի (անձանց) դիմումով: Երեխայի որդեգրումը հաստատելու մասին գործի քննությունը դատարանը կատարում է հատուկ վարույթի՝ քաղաքացիական դատավարության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով: Երեխաների որդեգրումը հաստատելու մասին գործերը դատարանը քննում է խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի և որդեգրել ցանկացող անձի պարտադիր մասնակցությամբ: Իսկ օրենսգրքի 128-րդ հոդվածի համաձայն, երեխայի որդեգրման գաղտնիքը պահպանվում է օրենքով: Երեխայի որդեգրման մասին վճիռ կայացրած դատավորները կամ որդեգրման պետական գրանցում իրականացնող քաղաքացիական կացության ակտերի պետական գրանցում իրականացնող մարմնի ղեկավարը և աշխատողները, ինչպես նաև որդեգրման մասին տեղյակ այլ անձինք պարտավոր են պահպանել երեխայի որդեգրման գաղտնիքը:

60 ՀՀ քրեական իրավունք: Հատուկ մաս/ Գ. Ղազինյանի խմբագրությամբ: Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012, էջ 338:

61 ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքով նախատեսված է որդեգրվողի օրինական ներկայացուցչի՝ որդեգրման համաձայնության անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես, ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 118-րդ հոդվածի համաձայն, երեխային որդեգրելու համար անհրաժեշտ է նրա ծնողների գրավոր համաձայնությունը: Անչափահաս ծնողների երեխային որդեգրելիս անհրաժեշտ է նաև նրանց ծնողների կամ խնամակալների (հոգաբարձուների) համաձայնությունը, իսկ ծնողների կամ խնամակալի (հոգաբարձուի) բացակայության դեպքում՝ խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի համաձայնությունը: Որդեգրման նպատակով վերը նշված անձանց կամքին հակառակ նրանց որդեգրման համաձայնություն տալուն շահադիտական կամ այլ ստոր դրդումներով հակելը կամ հարկադրելը պատասխանատվություն է առաջացնում ՀՀ քր. օր.-ի 169 հոդվածով:

62 Տոնյան Ն. Ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործություններ /ուսումնական ձեռնարկ/: Երևան, Լիմուշ, 2014, էջ 32:

չափահասը հայտնվում է մոլորության մեջ և չի գիտակցում իր արարքի հանցավոր բնույթը,

- այլ եղանակով, որը ենթադրում է բռնության հետ չկապված տարբեր տեսակի սպառնալիքներ, օրինակ՝ նյութական վնաս պատճառելը, ընկերների ներկայությամբ նվաստացնելը, համոզելը, որոշակի անձանց նկատմամբ ատելություն, թշամանք հարուցելը, շահադիտական ձգտումներ առաջացնելը և այլն:⁶³

Խոստումը չափահաս անձի պարտավորությունն է՝ անչափահասին տրամադրել որոշակի բարիքներ կամ օգուտներ հանցագործության մեջ մասնակցելու համար, օրինակ՝ պարգևել կամ տրամադրել որևէ ծառայություն նրան կամ նրա ընտանիքին, մարել պարտքը, օգնել լուծելու ցանկացած հարց կամ խնդիր, ապահովել հովանավորություն կամ պաշտպանություն և այլն:⁶⁴

Հանցագործությունն ավարտված է համարվում անչափահասին հանցանքի կատարմանը ներգրավելու պահից՝ անկախ այն հանգամանքից՝ անչափահասը կատարել է տվյալ հանցանքը, թե՛ ոչ:

ՀՀ վճռարեկ դատարանը դիրքորոշում է հայտնել, որ քննարկվող հանցագործությունը կարող է իրակասացվել՝

- ա)** խոստումներ տալով (օրինակ՝ վարձատրելու, նվերներ տալու, զվարճանքներով ապահովելու և այլն).
- բ)** խաբեությամբ, երբ ներգրավվողի քողարկված խնդրանքը կամ հանձնարարությունը կատարելով՝ անչափահասը հայտնվում է մոլորության մեջ և չի գիտակցում կատարվելիք արարքի հանցավոր բնույթը.
- գ)** այլ եղանակով, որը ենթադրում է բռնության հետ չկապված տարաբնույթ դիտավորյալ հոգեբանական ազդեցություն՝ ուղղված անչափահասին հանցանքի կատարմանը ներգրավելուն, այդ թվում՝ նյութական վնաս պատճառելը, հասակակիցների կամ ընկերների ներկայությամբ նվաստացնելը և նման այլ սպառնալիքներ, համոզումը, կաշառումը, հանցագործության կատարման մասին անչափահասի հետ նպատակաուղղված զրույցների վարումը, որոշակի անձանց նկատմամբ թշամանքի, ատելության, նախանձի ձևավորումը, դաժանության սերմանումը, շահադիտական ձգտումների առաջացումը, շողոքորթումը և այլն:

Վերը նշված գործողությունների նկատմամբ ներգրավվողը պետք է դրսևորի ուղղակի դիտավորություն: Այսինքն, պետք է գիտակցի խոստումներ տալով, խաբեությամբ կամ այլ եղանակով անչափահասին հանցանքի կատարմանը ներգրավելու հանրային վտանգավորությունը և, այդուհանդերձ, ցանկանա վերը նշված միջոցներից որևէ մեկով անչափահասին ներգրավել հանցանքի կատարմանը:

Յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում անչափահասին հանցանքի կատարմանը ներգրավելու հանցակազմի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կողմի հատկանիշների առկայությունը կամ բացակայությունը որոշելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել գործի կոնկրետ հանգամանքները, մասնավորապես՝

- ա)** այն, թե ինչ նպատակներ է հետապնդում անձն անչափահասին հանցանքի կատարման մեջ ենթադրաբար ներգրավելով,
- բ)** ներգրավող չափահասի և ներգրավված անչափահասի անձի առանձնահատկությունները,
- գ)** ներգրավող չափահասի և ներգրավված անչափահասի փոխհարաբերությունների բնույթը,
- դ)** ներգրավող անձի կողմից անչափահասի նկատմամբ ակտիվ ֆիզիկական կամ հոգեկան ներգործության առկայությունը կամ բացակայությունը և այդ ներգործության կոնկրետ դրսևորումը,
- ե)** անչափահասի մոտ տվյալ հանցագործության կապակցությամբ սեփական շահի առկայությունը կամ բացակայությունը»:⁶⁵

Քրեական պատասխանատվության տարիքի հասած անչափահասին հանցանքի կատարմանը դրդելու

63 ՀՀ քրեական իրավունք: Հատուկ մաս/ Գ. Ղազինյանի խմբագրությամբ: Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, էջ 314:

64 Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть/ Под ред. Б.В. Здравомыслова. М., 1996, էջ 281:

65 ԵՄԴ/0086/01/10 քրեական գործով ՀՀ վճռարեկ դատարանի 2010թ. դեկտեմբերի 23-ի որոշում:

դեպքում հանցավորը ենթակա է պատասխանատվության ինչպես ՀՀ քր. օր.-ի 165-րդ հոդվածով, այնպես էլ կոնկրետ հանցագործությանը հանցակցելու համար:

Եթե հանցանքի կատարմանը ներգրավված անչափահասը դա իրականացնում է հարկադրանքի ներքո՝ շահագործման վիճակի մեջ գտնվելով, ապա արարքը պետք է որակվի ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով (երեխայի թրաֆիքինգը կամ շահագործումը): Նման դիրքորոշումը պայմանավորված է նրանով, որ ՀՀ քր. օր.-ի 132-րդ հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն, շահագործում են համարվում այլ անձի՝ պոռնկության շահագործումը կամ սեքսուալ շահագործման այլ ձևերը, հարկադիր աշխատանքը կամ ծառայությունները, ստրկության կամ ստրկությանը նմանվող վիճակի մեջ դնելը, առքը կամ վաճառքը, օրգանները կամ հյուսվածքները վերցնելը: Իսկ Երեխայի աշխատանքի վատթարագույն ձևերի մասին ԱՄԿ կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածի համաձայն, «երեխայի աշխատանքի վատթարագույն ձևերից» է նաև երեխային օգտագործելը, հավաքագրելը կամ առաջարկելը ցանկացած հակաիրավական գործունեության մեջ, իսկ հանցագործության հակաիրավական լինելն անհերքելի է, հետևաբար, այս դեպքում իրավակիրառողը պետք է արարքը որակի որպես երեխայի թրաֆիքինգ կամ շահագործում:⁶⁶

ՀՀ քր. օր.-ի 165-րդ հոդվածի 2-րդ մասը նախատեսում է ծանրացնող հանգամանք, այն է՝ նույն արարքը, որը կատարվել է ծնողի, մանկավարժի կամ այլ անձի կողմից, ում վրա դրված է անչափահասի դաստիարակության պարտականություն:

ՀՀ քր. օր.-ի 166-րդ հոդվածի համաձայն, քրեորեն պատժելի է տասնույթ տարին լրացած անձի կողմից երեխային պոռնկության կամ պոռնկագրական բնույթի նյութեր կամ առարկաներ պատրաստելու հետ կապված գործողություններ կատարելուն ներգրավելը, եթե բացակայում են ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության հատկանիշները:⁶⁷

Պոռնկությունը⁶⁸ պարբերաբար սեքսուալ ծառայությունների մատուցումն է անձանց անորոշ շրջանակին՝ վճար կամ այլ նյութական բարիք ստանալու նպատակով, որի շրջանակում անձը մարմինը վերածում է առուվաճառքի, առևտրի առարկայի:⁶⁹ Երևույթը պոռնկություն համարելու համար անհրաժեշտ է հետևյալ պայմանների միաժամանակյա առկայությունը՝

- սեռական ծառայությունների մատուցում (պարտադիր չէ, որ մատուցվի սեռական հարաբերություն),
- պարբերականություն,
- հատուցելիություն,
- անձանց անորոշ շրջանակին ուղղված առաջարկ (պարտադիր չէ, որ սեռական ծառայությունները մատուցված լինեն անձանց անորոշ շրջանակին):

Ինչպես արդեն նշվել է, երեխայի պարագայում պոռնկության սահմանումն ունի մի փոքր այլ բովանդակություն: Այսպես, Երեխայի իրավունքների մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի՝ մանկավաճառության, երեխաների մարմնավաճառության և մանկական պոռնոգրաֆիայի մասին կամընտիր արձանագրության 2-րդ հոդվածի համաձայն, երեխաների մարմնավաճառություն՝ նշանակում է երեխայի օգտագործումը սեռական բնույթի գործունեության մեջ՝ վարձատրության կամ ցանկացած այլ տեսակի հատուցման դիմաց:

Պոռնկագրական բնույթի նյութերը կամ առարկաները կարելի է բնութագրել որպես ոչ էրոտիկ և ոչ գիտահանրամատչելի սեռական ուղղվածություն ունեցող տեղեկատվություն՝

ա) որը պարունակում է ոչ գեղարվեստական՝ բնական և անպատկառ (ցինիկ) սեռական հարաբերու-

66 Տոնոյան Ն. Ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործություններ /ուսումնական ձեռնարկ/: Երևան, Լիմուշ, 2014, էջեր 47-48:

67 ՀՀ քր. օր.-ի 166-րդ հոդվածի 2-րդ մասը որպես ծանրացնող հանգամանք նախատեսում է նույն արարքը ծնողի, մանկավարժի կամ այլ անձի կողմից կատարելը, ում վրա դրված է երեխայի դաստիարակության պարտականություն: Իսկ 3-րդ մասը, որպես ծանրացնող հանգամանք, նախատեսում է առաջին կամ երկրորդ մասով նախատեսված արարքները, որոնք՝
1) կատարվել են երկու կամ ավելի անձանց նկատմամբ,
2) գուցորդվել են բռնություն գործադրելով կամ դա գործադրելու սպառնալիքով:

68 Պոռնկություն բառը ռուսերենով թարգմանվում է «проституция» (проституция - от лат. prostituo - позорю, бесчещу): Անգլերենով՝ «prostitution»: Հենց այդ բառն է օգտագործվում միջազգային իրավական ակտերում:

69 Երեմյան Ա., Թումասյան Դ., Դամբարյան Ա., Պետրոսյան Տ. Պայքար մարդու թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ: Մոդուլ 2: Երևան, 2011, էջ 39:

թյան պատկեր կամ մանրամասն նկարագիր,

- բ)** որն ինքնանպատակ կամ անպատկառ (ցինիկ) նպատակներով խոշոր պլանով պարունակում է մարդու կամ կենդանու սեռական օրգան կամ դրա նկարագիր,
- գ)** որը խոշոր պլանով պարունակում կամ մանրամասն նկարագրում է մարդու կամ կենդանու սեռական օրգաններ կամ մարդակազմության կամ ֆիզիոլոգիական մանրամասների վերաբերյալ տեղեկատվություն՝ սեռական հարաբերության ժամանակ,
- դ)** որը պարունակում է մարդկանց կամ կենդանիների միջև իրական սեռական հարաբերության՝ խոշոր պլանով պատկեր կամ մանրամասն նկարագիր,
- ե)** որը պարունակում է սեռական բռնության կամ անձը նվաստացնող սեռական գործողությունների վերաբերյալ պատկեր կամ մանրամասն նկարագիր,
- զ)** որը պարունակում է անչափահասների մասնակցությամբ սեռական գործողության վերաբերյալ պատկեր կամ մանրամասն նկարագիր,
- է)** որը պարունակում է սեռահոգեբանական շեղումներով կամ մարդու կողմից դիակների կամ կենդանիների նկատմամբ սեռական հարաբերության պատկեր կամ մանրամասն նկարագիր:⁷⁰

Երեխային պոռնկության հետ կապված գործողություններ կատարելուն կամ պոռնկագրական բնույթի նյութեր կամ առարկաներ պատրաստելու հետ կապված գործողություններ կատարելուն ներգրավելը կարող է դրսևորվել չափահասի կողմից երեխային հանդգելով, խոստումներ տալով, խաբեությամբ, բռնությամբ և այլ եղանակներով:

ՀՀ քր. օր.-ի 166-րդ հոդվածով նախատեսված հանցակազմը ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածի հանցակազմից կարելի է տարբերակել հանցագործության օբյեկտով և սուբյեկտիվ կողմերով: Եթե երեխան ներգրավվել է պոռնկության և պոռնկագրական բնույթի նյութերի պատրաստման հետ կապված գործողությունների մեջ, որն իրականացվում է շահագործման նպատակով, ապա արարքը պետք է որակել ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով: Ընդ որում, արարքը ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով որակելու համար որևէ նշանակություն չունի հակաիրավական արարքի կատարման եղանակը: Իսկ եթե պոռնկության հետ կապված գործողություններ կամ պոռնկագրական բնույթի նյութեր պատրաստելու հետ կապված գործողություններ կատարելու մեջ երեխան ներգրավվել է առանց շահագործման նպատակի⁷¹, ապա արարքը պետք է որակել ՀՀ քր. օր.-ի 166-րդ հոդվածով: Այդպես կարող է որակվել, օրինակ, այն դեպքը, երբ չափահասը, ընտանիքի նյութական վիճակը բարելավելու նպատակով, չհետապնդելով շահագործման նպատակ, երեխային կոնկրետ խորհուրդներ է տալիս զբաղվելու պոռնկությամբ կամ մասնակցելու պոռնկագրական բնույթի նյութերի պատրաստմանը (ամսագիր, լուսանկարներ և այլն):⁷²

Բացի այդ, կարևորվում է այն, թե ինչ գործողություններ է կատարում պոռնկության կամ պոռնկագրական բնույթի նյութեր պատրաստելու հետ կապված գործողություններ կատարելու մեջ ներգրավված անչափահասը: Եթե նա նկարահանվում է պոռնկագրական ֆիլմում որպես դերասան, ապա այս դեպքում արարքը կորակվի որպես ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործություն, իսկ եթե նա պոռնկության կամ պոռնկագրական բնույթի նյութեր պատրաստելու հետ կապված գործողություններ կատարելու մեջ ներգրավված է որպես նկարահանող, օպերատոր, օգնական կամ այլ նման գործողություններ է կատարում, ապա հանցագործը ենթակա է պատասխանատվության ՀՀ քր. օր.-ի 166-րդ հոդվածով:

ՀՀ քր. օր.-ի 166-րդ հոդվածում թվարկված գործողությունները սպառիչ են: Այդ հիմքով երեխային այլ բնույթի հակահասարակական գործողություններ կատարելու մեջ ներգրավելը, օրինակ՝ պոռնկագրական բնույթի նյութեր կամ առարկաներ տարածելու հետ կապված գործողությունների մեջ ներգրավելը, չի կարող որակվել ՀՀ քր. օր.-ի 166-րդ հոդվածով: Այդ դեպքում պետք է հաշվի առնել նախ այն, որ ՀՀ քր. օր.-ի 263-րդ հոդվածի համաձայն, պոռնկագրական նյութերի կամ առարկաների տարածումն ինքնին հանցավոր արարք է, ինչպես նաև այն, որ ՀՀ քր. օր.-ի 165-րդ հոդվածի համաձայն, անչափահասին հանցանքի

70 Նույն տեղում, էջ 126:

71 Այստեղ «շահագործում» ասելով պետք է հասկանալ ՀՀ քր. օր.-ի 132-րդ հոդվածի 4-րդ մասով նախատեսված շահագործումը:

72 Երեմյան Ա., Թումայան Դ., Ղամբարյան Ա., Պետրոսյան Տ. Հայաստանի Հանրապետությունում մարդու թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ պայքարի իրավական հիմունքները: Երևան, 2013, էջ 127:

կատարմանը ներգրավելը նույնպես հանցագործություն է: Հետևաբար, որակումը պետք է իրականացվի ընդհանուր հիմունքներով՝ հաշվի առնելով նաև արարքի որակման համար նշանակություն ունեցող այլ հանգամանքներ:⁷³

Անձը ՀՀ քր. օր.-ի 166-րդ հոդվածով ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության, եթե չի գիտակցել, որ իր գործողություններով վերը նշված գործունեության մեջ ներգրավում է անչափահասին կամ չի գիտակցել, որ անձն անչափահաս է՝ ելնելով օբյեկտիվ պայմաններից:

ՀՀ քր. օր.-ի 166.1-րդ հոդվածը քրեական պատասխանատվություն է նախատեսում տասնութ տարին լրացած անձի կողմից երեխային պարբերաբար ոգելից խմիչքների օգտագործմանը, ուժեղ ներգործող կամ այլ թմրեցնող նյութերի ոչ բժշկական օգտագործմանը, թափառաշրջիկությանը ներգրավելու կամ մուրացկանության հետ կապված գործողություններ կատարելուն ներգրավելու համար, եթե բացակայում են ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության հատկանիշները:⁷⁴

Ոգելից խմիչքների կամ ուժեղ ներգործող կամ այլ թմրեցնող նյութերի ոչ բժշկական օգտագործման մեջ ներգրավելը կոչվում է որպես այս հոդվածով նախատեսված արարք միայն պարբերաբար⁷⁵ իրականացվելու դեպքում: Որպես ոգելից խմիչք ճանաչվում են ցանկացած ակոհոլային խմիչքները, ինչպես նաև դրանց հիման վրա պատրաստված կոկտեյլները կամ խառնուրդները:

Թափառաշրջիկությունն անապահով անձի վիճակն է, որը թափառում է վայրից վայր՝ չունենալով մշտական բնակության վայր, աշխատանք կամ օրինական եկամտի այլ աղբյուր (ապրուստի միջոց): Երբեմն դա դիտվում է որպես անձի պարբերական տեղաշարժ՝ ապրուստի միջոց գտնելու նպատակով, երբ բացակայում են օրինական եկամուտները:

Մուրացկանություն ասելով պետք է հասկանալ այլ անձանցից դրամ կամ նյութական այլ արժեքներ խնդրելը, մուրալը, որն իրականացվում է խղճահարություն կամ կարեկցանք առաջացնելով:

Այս հանցագործությունը դրսևորվում է ակտիվ գործողություններով, որոնք ուղղված են տասնութ տարին լրացած անձի կողմից երեխային ոգելից խմիչքների օգտագործմանը, ուժեղ ներգործող կամ այլ թմրեցնող նյութերի ոչ բժշկական օգտագործմանը, թափառաշրջիկությանը կամ մուրացկանության հետ կապված գործողություններ կատարելուն ներգրավելուն, եթե բացակայում են ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության հատկանիշները: Այն դրսևորվում է չափահասի կողմից երեխային համոզելով, խոստումներ տալով, խաբեությամբ, բռնությամբ (և՛ ֆիզիկական, և՛ հոգեբանական):

ՀՀ քր. օր.-ի 166.1-րդ հոդվածով նախատեսված հանցակազմն իր բնույթով մոտ է ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածին: Նշված հանցակազմերը միմյանցից կարելի է տարբերակել հանցագործության օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կողմերով: Եթե երեխան ներգրավվել է մուրացկանության հետ կապված գործողությունների մեջ, որն իրականացվում է շահագործման նպատակով, ապա արարքը պետք է որակել ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով: Ընդ որում, արարքը ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով որակելու համար որևէ նշանակություն չունի հակաիրավական արարքի կատարման եղանակը:⁷⁶

Երեխայի կողմից ոչ արժեքավոր առարկաներ (նկարներ, կախազարդ վաճառելը) վաճառելու եղանակով գումար խնդրելը չի համարվում մուրացկանություն: Եթե ծնողն անչափահաս երեխայի մասնակցությամբ

73 Տոնոյան Ն. Ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործություններ /ուսումնական ձեռնարկ/: Երևան, Լիմուշ, 2014, էջեր 55-56:

74 ՀՀ քր. օր.-ի 166.1-րդ հոդվածի 2-րդ մասը նախատեսում է քննարկվող հանցագործության ծանրացնող հանգամանք, այն է՝ նույն արարքը, որը կատարվել է ծնողի, մանկավարժի կամ այլ անձի կողմից, ում վրա դրված է երեխայի դատախազության պարտականություն:
Իսկ նույն հոդվածի 3-րդ մասը նախատեսում է առավել ծանրացնող հանգամանքներ՝ սույն հոդվածի առաջին կամ երկրորդ մասով նախատեսված արարքները, որոնք՝
1) կատարվել են երկու կամ ավելի անձանց նկատմամբ,
2) գուցորդվել են բռնություն գործադրելով կամ դա գործադրելու սպառնալիքով:

75 Պարբերաբար նշանակում է, որ երեխան ոգելից խմիչքների օգտագործմանը ներգրավել է երեք և ավելի անգամ:

76 ՀՀ դատական պրակտիկայում մուրացկանության մեջ ներգրավվելու և երեխաների թրաֆիքինգի կամ շահագործման վերաբերյալ առկա է հստակ դիրքորոշում: Այսպես ՀՀ քր. օր.-ի 132.1 հոդվածով (ներկա դրությամբ այն չի գործում և բովանդակային առումով ներառված է ՀՀ քր. օր.-ի 132 և 132.2-րդ հոդվածների դիսպոզիցիայում) հարուցված գործ թիվ ԵՔԲԴ/0054/01/2008-ով 2009թ.-ի ապրիլի 2-ին Երևանի Կենտրոն և Նորք-Մարաշ համայնքների ընդհանուր իրավասության դատարանում կայացվեց մեղադրական դատավճիռ, որտեղ մեջբերում կա ԱՄԿ-ի Երեխաների աշխատանքի վատթարագույն ձևերի մասին N182 կոնվենցիայից, որով երեխաների մուրացկանությունը համարվել է շահագործման ձևերից մեկը:

(երեխային կողքը նստեցնելով, գրկելով) անձամբ է զբաղվում մուրացկանությամբ, ապա նրա արարքում բացակայում է մուրացկանության մեջ ներգրավելու հանցակազմը: Այսպես, եթե երեխային մուրացկանության մեջ ներգրավելու նպատակը մուրացկանության արդյունքում ձեռք բերված գումարները ստանալն է, ապա նման դեպքում առկա են ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով նախատեսված հանցակազմի հատկանիշներ:⁷⁷

Անձը ՀՀ քր. օր.-ի 166.1-րդ հոդվածով ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության, եթե չի գիտակցել, որ իր գործողություններով վերը նշված գործողությունների մեջ ներգրավում է անչափահասին կամ չի գիտակցել, որ անձն անչափահաս է:

ՀՀ քր. օր.-ի 167.1-րդ հոդվածը պատասխանատվություն է սահմանում ծնողի կամ այլ մերձավոր ազգականի և երեխայի միջև տեսակցության իրականացմանը խոչընդոտելու համար: Այս հոդվածի համաձայն, երեխայի հետ բնակվող ծնողի կողմից երեխայի հետ չբնակվող ծնողի կամ այլ մերձավոր ազգականի և երեխայի միջև դատական կարգով սահմանված տեսակցության իրականացմանը մեկ ամսվա ընթացքում երեք կամ ավելի անգամ, ինչպես նաև մեկ տարվա ընթացքում հինգ կամ ավելի անգամ խոչընդոտելը կամ տեսակցություն իրականացնելուց առանց հարգելի պատճառների խուսափելը՝ պատժվում է տուգանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի հարյուրապատիկից հինգհարյուրապատիկի չափով, կամ կալանքով՝ մինչև երեք ամիս ժամկետով, կամ ազատագրկամամբ՝ առավելագույնը մեկ տարի ժամկետով:

Հոդվածը ոչ միայն սահմանում է տեսակցություններին խոչընդոտելու կամ դրանցից խուսափելու պայմանը որպես քրեական պատասխանատվության հիմք, այլև ներկայացնում է դրանց քանակը՝ անհիմն պատժիչ քաղաքականություն չիրականացնելու համար՝ հավասարակշռված պաշտպանության առնելով ծնողներին՝ որպես հավասար իրավունքներ կրող սուբյեկտների: Այս արարքի քրեականացման հիմք է հանդիսացել և՛ միջազգային, և՛ ազգային օրենսդրությամբ ամրագրված՝ երեխայի՝ իր ծնողներին և մերձավոր ազգականներին, ընտանիքին ճանաչելու և նրանց հետ կանոնավոր շփվելու իրավունքը, ինչպես նաև իր երեխային դաստիարակելու և խնամելու՝ ծնողի իրավունքն ու պարտականությունը:

Այս հոդվածի՝ ՀՀ քր. օր.-ի 353-րդ հոդվածով նախատեսված՝ դատական ակտը դիտավորությամբ չկատարելու հանցագործությունից տարանջատելու պատճառը հանցագործության օբյեկտն է (ՀՀ քր. օր.-ի 167.1-րդ հոդվածով դա երեխայի շահերն ու իրավունքներն ապահովող հասարակական հարաբերություններն են), այնպես էլ օբյեկտիվ կողմը՝ գործողությունների/անգործության շրջանակը:

Այս հանցագործությունն առկա է, եթե՝

- այն կատարվել է երեխայի հետ բնակվող ծնողի կողմից,
- երեխայի հետ չբնակվող ծնողի կամ այլ մերձավոր ազգականի և երեխայի միջև առկա է դատական կարգով սահմանված տեսակցության կարգ,
- կատարվել է տեսակցության խոչընդոտում կամ տեսակցություն իրականացնելուց առանց հարգելի պատճառների խուսափում,
- խոչընդոտելը կամ խուսափելը կատարվել է մեկ ամսվա ընթացքում երեք կամ ավելի անգամ, կամ մեկ տարվա ընթացքում հինգ կամ ավելի անգամ:

Վերը նշված 4 պայմանների միաժամանակյա առկայությունը պարտադիր է այս հանցագործությունն ավարտված ճանաչելու համար:

ՀՀ քր. օր.-ի 168-րդ հոդվածի համաձայն, քրեորեն պատժելի է խնամքը ստանձնելու նպատակով երեխայի առքը կամ ստանձնողի խնամքին հանձնելու նպատակով երեխայի վաճառքը:⁷⁸ Այս արարքը հանդիսանում է երեխայի թրաֆիքինգի կամ շահագործման դրսևորման ձևերից մեկը, որն իրականացվում է հատուկ նպատակով, այն է՝ երեխայի խնամքը ստանձնելու կամ ստանձնողի խնամքին հանձնելու նպատակով: Այս հոդվածի դիսպոզիցիան կառուցված է այնպես, որ հանցավոր է ինչպես երեխայի գնորդի,

77 Երեմյան Ա., Թումայան Դ., Ղամբարյան Ա., Պետրոսյան Տ. Հայաստանի Հանրապետությունում մարդու թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ պայքարի իրավական հիմունքները: Երևան, 2013, էջ 132-133:

78 Հոդվածի 2-րդ մասում սահմանված են արարքը ծանրացնող հետևյալ հանգամանքները՝

- 1) պաշտոնական դիրքն օգտագործելով կատարելը,
- 2) երկու կամ ավելի երեխաների նկատմամբ կատարելը,
- 3) ՀՀ պետական սահմանը հատելով անձի տեղափոխումը կազմակերպելու միջոցով կատարելը,
- 4) կեղծ որդեգրում կատարելու միջոցով կատարելը:

այնպես էլ երեխային վաճառողի վարքագիծը: Տուժող կարող է լինել հանցագործության պահին 18 տարին չլրացած յուրաքանչյուր անձ, որին խնամքը ստանձնելու նպատակով գնել կամ ստանձնողի խնամքին հանձնելու նպատակով վաճառել են:

Հանցագործությունը դրսևորվում է գործողություններով, որոնք կատարվում են մի կողմից՝ երեխայի գնորդի, իսկ մյուս կողմից՝ երեխային վաճառողի միջև: Երեխայի գնորդն իր ակտիվ գործողություններով վաճառի (սյուրթական հատուցման) դիմաց «ձեռք է բերում» երեխա: Երեխային վաճառողն իր ակտիվ գործողություններով վաճառի (սյուրթական հատուցման) դիմաց երեխային հանձնում է գնորդին:

«Այս գործարքի» կողմերից յուրաքանչյուրը պատասխանատու է իր գործողությունների համար: Այդպիսի գործարքում երեխայի նկատմամբ իրականացվում են գույքային շրջանառությանը բնորոշ գործողություններ, երբ երեխայի առքին ու վաճառքին կարող են նախորդել գնելու կամ վաճառելու առաջարկը, պայմանների քննարկումները և բանակցությունները, տարաձայնությունների հարթումը, համաձայնությունների ձեռք բերումը: Արդյունքում ձևավորվում, հստակեցվում և որոշվում են գործարքի առարկան, պայմանները, կատարման ժամանակը (իսկ տարածամկետ վճարման (հատուցման) դեպքում՝ ժամկետները) և այլ մանրամասներ (օրինակ, երեխայի հանձնման և ընդունման ձևը և այլն): «Գործարքը» հատուցելի է: Հատուցման եղանակը չի ազդում արարքի որակման վրա: Այն կարող է արտահայտվել սյուրթական հատուցման ցանկացած եղանակով՝ դրամական միջոցներ, քնաիրային պաշարներ, զարդեր և այլն: Պարտքի մարումը երեխայի դիմաց նույնպես հատուցելի գործարք է:⁷⁹

Հնարավոր է, որ «գործարքի» հատուցելիությունը քողարկված լինի գնորդի կողմից մատուցված ծառայություններով, բարեգործությամբ, օժանդակությամբ կամ այլ եղանակով սյուրթական օգնություն ցուցաբերելով, ինչը նույնպես պետք է հանգեցնի արարքի որակման՝ քննարկվող հոդվածով:

Սուբյեկտիվ կողմից հանցագործությունը բնութագրվում է ուղղակի դիտավորությամբ: Երեխային վաճառող անձը գիտակցում է իր գործողությունների հանրային վտանգավորությունը, մասնավորապես այն, որ իր երեխային վաճառելով՝ ոտնձգություն է կատարում երեխայի ազատության և անձնական իրավունքների դեմ: Պետք է, սակայն, հաշվի առնել, որ փոխհատուցման պայմանով ընդմիջտ հանձնելով իր երեխային այլ անձի խնամքին, վաճառողը, իր կարծիքով, դա կատարում է՝ ելնելով երեխայի լավագույն շահից՝ նրա համար իր տրամադրածից ավելի բարվոք պայմաններ ապահովելու նպատակով: Գնորդն իր հերթին գիտակցում է, որ փոխհատուցում տալով ընդմիջտ ստանձնում է երեխայի խնամքը և ստանում նրան խնամելու, դաստիարակելու հնարավորություն և իրավունք:

Արարքը ճիշտ որակելու համար անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր քրեական գործով առանձին-առանձին պարզել վաճառողի և խնամքը ստանձնողի իրական շարժառիթներն ու նպատակները:

Երեխային գնելու համար տվյալ հանցագործության տեսանկյունից խնամքը ստանձնողի պարագայում շարժառիթ կարող է հանդիսանալ, օրինակ, երեխա ունենալու ցանկությունը կամ անբարենպաստ պայմաններում ապրող կամ վատ ծնողների խնամքի տակ գտնվող երեխային փրկելու ձգտումը կամ երեխայի շահերից բխող այլ նպատակները: Եթե երեխան գնվում է հետագայում վերավաճառելու կամ գնորդի շահադիտական այլ նպատակներով (օրինակ՝ պետությունից կամ այլ կառույցներից օգնություն ստանալու, երեխային մուրացկանության հետ կապված գործողություններ կատարելուն ներգրավելու կամ ՀՀ քր. օր.-ի 132-րդ հոդվածի 4-րդ մասի խնաստով շահագործման նպատակով), ապա նրա արարքը պետք է որակել ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով:

Իր երեխային վաճառող ծնողի արարքի նկատմամբ պետք է ցուցաբերել նույն մոտեցումը: Շարժառիթները նույնպես կարող են լինել «ի շահ երեխայի»՝ նրան ավելի բարենպաստ պայմաններ տրամադրելու նպատակով: Իսկ երբ հղիության ընթացքում ծնողի հետ ձեռք է բերվում համաձայնություն «ի շահ երեխայի» ապագա երեխային վաճառելու վերաբերյալ, ապա որակման համար նշանակություն ունեցող այլ հանգամանքների բացակայության դեպքում արարքը պետք է որակել ՀՀ քր. օր.-ի 35-168-րդ հոդվածներով՝ որպես հանցագործության նախապատրաստություն: Սակայն, եթե ծնողը օգտվում է երեխայի նկատմամբ իր իրավունքներից կամ հնարավորություններից և շահ ստանալու, այլ ոչ՝ երեխայի բարօրությունն ապահովելու համար է վաճառում նրան, ապա պետք է քննարկել այդ արարքը ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով որակելու հարցը: Երեխայի թրաֆիքինգ կամ շահագործում պետք է որակել նաև այն դեպքերը, երբ

79 Երեմյան Ա., Թումայան Դ., Ղամբարյան Ա., Պետրոսյան Ս. Պայքար մարդու թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ: Մոդուլ 3: Երևան, 2011, էջ 48:

ծնողն ի սկզբանե, կանխամտածված հղիանում և երեխա է ծննդաբերում վաճառելու նպատակով:

Եթե երեխան վաճառվում է ծնողի նկատմամբ կիրառված հարկադրանքի որևէ եղանակի ազդեցության ներքո, ապա արարքը պետք է որակել ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով: Այս դեպքում ծնողը նույնպես հանդիսանում է հանցագործությունից տուժող:⁸⁰

Այս հանցագործության սուբյեկտը կարող է լինել և՛ ընդհանուր, և՛ հատուկ:

Որդեգրման՝ որպես երեխայի խնամքի տեղավորման ձևի, մասին արդեն խոսվել է: ՀՀ քր. օր.-ի 168-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 4-րդ կետի իմաստով խոսվում է կեղծ որդեգրման մասին, երբ խնամքը ստանձնելու նպատակով երեխայի առքը կամ ստանձնողի խնամքին հանձնելու նպատակով երեխայի վաճառքը քողարկվում է որդեգրմամբ: Այս պարագայում հնարավոր է, որ անգամ առկա լինեն անհրաժեշտ փաստաթղթերը: Դրանք կարող են լինել և՛ իրական, և՛ կեղծ:

ՀՀ քր. օր.-ի 170-րդ հոդվածի համաձայն, ծնողի կամ այն անձի կողմից, ում վրա դրված է երեխայի դաստիարակության պարտականություն, կամ մանկավարժի կամ ուսումնական, բուժական կամ դաստիարակչական հաստատության այլ աշխատողների կողմից երեխային դաստիարակելու պարտականությունը չկատարելը կամ ոչ պատշաճ կատարելը, համարվում է հանցագործություն:⁸¹

Երեխային դաստիարակելու ծնողների պարտականություններն ամրագրված են ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 11-րդ գլխում⁸² և Երեխայի իրավունքների մասին ՀՀ օրենքի 8-րդ հոդվածում, որի համաձայն, յուրաքանչյուր երեխա ունի ֆիզիկական, մտավոր և հոգևոր լիարժեք զարգացման համար անհրաժեշտ կենսապայմանների իրավունք: Ընդ որում, երեխայի զարգացման համար անհրաժեշտ կենսապայմանների ապահովման հարցում հիմնական պատասխանատվությունը կրում են ծնողները կամ այլ օրինական ներկայացուցիչները:

Որքան էլ երեխայի խնամքն ու դաստիարակությունն իրականացվում է ընտանիքում, միևնույն է այդ ապահովելու նպատակով պետությունը և նրա համապատասխան մարմիններն օգնություն են ցույց տալիս ծնողներին կամ այլ օրինական ներկայացուցիչներին՝ երեխայի բարեկեցությունն ապահովելու համար, խրախուսում են ընտանիքին աջակցող հոգեբանական, մանկավարժական խորհրդատվական ծառայությունների գործունեությունը: Այսինքն, բոլոր դեպքերում պետությունը չի կարող զերծ մնալ երեխայի դաստիարակության գործընթացից՝ անկախ այն հանգամանքից երեխան գտնվում է ընտանիքում, թե՛ ոչ:

Հանցագործությունը դրսևորվում է անգործությամբ՝ երեխային դաստիարակելու պարտականությունը չկատարելով կամ ոչ պատշաճ կատարելով: Նշված պարտականությունների չկատարումն առկա է այն դեպքում, երբ ծնողը կամ այն անձը, ում վրա դրված է երեխայի դաստիարակության պարտականություն, կամ մանկավարժը կամ ուսումնական, բուժական կամ դաստիարակչական հաստատության այլ աշխատողներն ունենում են դրանք կատարելու իրական հնարավորություն, սակայն, դրսևորելով անգործություն՝ չեն կատարում դրանք:

Երեխային դաստիարակելու պարտականությունները պատշաճ կատարելը հարաբերական և գնահատողական կատեգորիա է, որը կարող է խնդիրներ առաջացնել պրակտիկայում, քանի որ դաստիարակելու պարտականությունը պատշաճ կամ ոչ պատշաճ կատարելը պետք է որոշվի՝ հաշվի առնելով բազմաթիվ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններ: Օրինակ, ընտանիքի սոցիալ-նյութական վիճակը, ընտանիքի կազմը,

80 Նույն տեղում, էջ 50:

81 ՀՀ քր. օր.-ի 170-րդ հոդվածի 2-րդ մասը պատասխանատվություն է սահմանում նույն արարքի համար, որը գուցե դրվել է անչափահասի նկատմամբ դաժան վերաբերմունքով: Տվյալ դեպքում դաժանությունը կարող է արտահայտվել երեխային սննդից զրկելու, նրան երկար ժամանակ փակի տակ միայնակ պահելու, նրա արժանապատվությունը պարբերաբար ստորացնելու, նրան ծեծի, ծաղրածանակի ենթարկելու և այլ եղանակներով:

82 Այդ օրենսգրքի 49-րդ հոդվածի համաձայն՝ ծնողներն ունեն հավասար իրավունքներ և կրում են հավասար պարտականություններ իրենց երեխաների նկատմամբ (ծնողական իրավունքներ): Ծնողական իրավունքները դադարում են երեխաների տասնութ տարեկանը լրանալով, ինչպես նաև սահմանված կարգով երեխաների ամուսնանալու, օրենքով նախատեսված կարգով մինչև չափահաս դառնալը երեխաների կողմից լրիվ գործունակություն ձեռք բերելու դեպքերում:

Նույն օրենսգրքի 51-րդ հոդվածը սահմանում է երեխաներին դաստիարակելու և կրթություն տալու՝ ծնողների իրավունքներն ու պարտականությունները: Հոդվածի համաձայն, ծնողներն իրավունք ունեն և պարտավոր են դաստիարակել իրենց երեխաներին: Ծնողները պատասխանատվություն են կրում իրենց երեխաների դաստիարակության և զարգացման համար: Նրանք պարտավոր են հոգ տանել իրենց երեխաների առողջության, ֆիզիկական, հոգեկան, հոգևոր և բարոյական զարգացման մասին: Ծնողները բոլոր այլ անձանց հանդեպ ունեն իրենց երեխաներին դաստիարակելու նախապատվության իրավունք:

ազգային կամ ընտանեկան սովորույթներն ու առանձնահատկությունները, ընտանիքի բնակության վայրը և այլն: Երեխային դաստիարակելու պարտականությունները պատշաճ կատարելն արտահայտվում է դրանց նկատմամբ անբարեխիղճ, որոշակի պահանջներին, կանոններին չհամապատասխանող, թերի վերաբերմունքով (օրինակ, դաստիարակչական մանկական հաստատությունում ներքին կարգապահական կանոնները չպահպանելը և այլն):

Հանցագործությունը կարող է կատարել ծնողը կամ այն անձը, ում վրա դրված է երեխայի դաստիարակության պարտականություն (խորթ ծնողը⁸³, խնամակալը, հոգաբարձուն), կամ մանկավարժը կամ ուսումնական, բուժական կամ դաստիարակչական հաստատության այլ աշխատողը:⁸⁴

ՀՀ քր. օր. 171-րդ հոդվածի համաձայն, հանցագործություն է երեխայի կյանքի անվտանգության ապահովման կամ առողջության պահպանման պարտականությունը չկատարելը կամ ոչ պատշաճ կատարելն այն անձի կողմից, ում վրա այդ պարտականությունները դրված են ըստ ծառայության, կամ այն անձի կողմից, ով այդ պարտականությունը կատարում է հատուկ հանձնարարությամբ կամ ստանձնել է կամավոր, եթե դրա հետևանքով երեխայի առողջությանն անզգուշությամբ պատճառվել է միջին ծանրության վնաս:

Հանցագործությունը ոտնձգություն է երեխայի նորմալ ֆիզիկական, հոգեկան և սոցիալական զարգացման դեմ:

Քննարկվող հանցագործության հանցակազմը նյութական է, քանի որ հետևանքների առաջացումը համարվում է պարտադիր պայման հանցանքն ավարտված ճանաչելու համար: Հանցագործության օբյեկտիվ կողմի պարտադիր հատկանիշներ են՝

1. հանրորեն վտանգավոր արարքը (երեխայի կյանքի անվտանգության ապահովման կամ առողջության պահպանման պարտականությունը չկատարելը կամ ոչ պատշաճ կատարելը),
2. հանրորեն վտանգավոր հետևանքը (երեխայի առողջությանը պատճառված միջին ծանրության վնասը),
3. պատճառական կապն արարքի և հետևանքի միջև:

Եթե վերոնշյալ պարտականությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու հետևանքով երեխայի առողջությանն անզգուշությամբ պատճառվել է ծանր վնաս, ապա արարքը պետք է որակել միայն որպես անզգուշությամբ առողջությանը ծանր վնաս պատճառել (ՀՀ քր. օր.-ի 120-րդ հոդված), իսկ եթե անզգուշությամբ վրա է հասել երեխայի մահ՝ միայն որպես անզգուշությամբ մահ պատճառել (ՀՀ քր. օր.-ի 109-րդ հոդված): Համակցությունը նման դեպքերում բացակայում է, և արարքը լրացուցիչ չի որակվում ՀՀ քր. օր.-ի 171-րդ հոդվածով:

Եթե երեխայի կյանքի անվտանգության ապահովման կամ առողջության պահպանման պարտականությունը չկատարող կամ ոչ պատշաճ կատարող անձը իրականացրել է նաև երեխային դաստիարակելու պարտականությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու ձևով հանցանք, ապա արարքը որակվում է հանցագործությունների համակցությամբ՝ ՀՀ քր. օր.-ի 170-րդ և 171-րդ հոդվածով: Իսկ եթե ծնողի մոտ առկա է եղել անուղղակի դիտավորություն այն հետևանքների նկատմամբ, որոնք առաջացել են երեխային դաստիարակելու պարտականությունը չկատարելու կամ ոչ պատշաճ կատարելու հետևանքով, ապա արարքը նույնպես պետք է որակվի համակցությամբ, բայց այս անգամ՝ ՀՀ քր. օր.-ի 170-րդ հոդվածով և այն հոդվածով, որով նախատեսված է առողջությանը պատճառված փաստացի վնասը:

Քննարկվող հանցագործությունը բնութագրվում է անզգուշության երկու ձևով՝ և՛ ինքնավստահությամբ, և՛ անփութությամբ:⁸⁵

ՀՀ քր. օր.-ի 172-րդ հոդվածով քրեորեն պատժելի է խնամակալությունը կամ հոգաբարձությունը շահադիտական կամ այլ անձնական դրդումներով օգտագործելը կամ խնամարկյալին դիտավորությամբ առանց հսկողության կամ անհրաժեշտ օգնության թողնելը, որն առաջացրել է խնամարկյալի իրավունքների և

83 ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի համաձայն, խորթ ծնողները պարտավոր են դաստիարակել և խնամել իրենց ամուսնու՝ նախկին ամուսնությունից ծնված և իրենց հետ համատեղ ապրող երեխաներին (խորթ երեխաներին):

84 Տոնոյան Ն. Ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործություններ /ուսումնական ձեռնարկ/: Երևան, Լիմուշ, 2014, էջեր 67-68:

85 Նույն տեղում, էջ 70:

օրինական շահերի էական սահմանափակում:

Խնամակալության և հոգաբարձության հարցերը կարգավորված են ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքով, որի 134-րդ հոդվածի համաձայն, խնամակալություն կամ հոգաբարձություն սահմանվում է այն երեխաների նկատմամբ⁸⁶, որոնք մնացել են առանց ծնողական խնամքի՝ նրանց պահելու, դաստիարակելու և կրթություն տալու, ինչպես նաև նրանց իրավունքները և շահերը պաշտպանելու նպատակներով: Իսկ նույն օրենսգրքի 135-րդ հոդվածի համաձայն, երեխաների խնամակալներ (հոգաբարձուներ) կարող են նշանակվել միայն չափահաս գործունակ անձինք՝ իրենց համաձայնությամբ: Երեխայի խնամակալ (հոգաբարձու) նշանակելիս հաշվի են առնվում խնամակալի (հոգաբարձուի) բարոյական և անձնական այլ հատկանիշներ, խնամակալի (հոգաբարձուի) պարտականությունները կատարելու նրա ունակությունները, խնամակալի (հոգաբարձուի) և երեխայի փոխհարաբերությունները, երեխայի նկատմամբ խնամակալի (հոգաբարձուի) ընտանիքի անդամների վերաբերմունքը, ինչպես նաև երեխայի ցանկությունը, եթե դա հնարավոր է:⁸⁷

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 136-րդ հոդվածը սահմանում է, որ դաստիարակչական, բժշկական, ազգաբնակչության սոցիալական պաշտպանության կամ նմանատիպ այլ կազմակերպություններում պետության լրիվ խնամքի տակ գտնվող երեխաների նկատմամբ խնամակալ (հոգաբարձու) չի նշանակվում: Նրանց պարտականությունների կատարումը դրվում է այդ կազմակերպությունների վրա: Խնամակալների (հոգաբարձուների) կողմից երեխաներին նշված կազմակերպություններում ժամանակավորապես տեղավորելը չի դադարեցնում այդ երեխաների նկատմամբ խնամակալի (հոգաբարձուի) իրավունքներն ու պարտականությունները: Խնամակալը (հոգաբարձուն) իրավունք չունի խոչընդոտելու ծնողների և մերձավոր այլ ազգականների հետ երեխայի շփվելուն, բացառությամբ, երբ նման շփումը չի համապատասխանում երեխայի շահերին: Խնամակալն ու հոգաբարձուն խնամակալության (հոգաբարձության) տակ գտնվող երեխայի նկատմամբ խնամակալության և հոգաբարձության պարտականությունները կատարում են անհատույց:

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի նշված դրույթներից բխում է, որ անչափահասի նկատմամբ նշանակված խնամակալներն ու հոգաբարձուները պարտավոր են դաստիարակել խնամարկյալներին, հոգ տանել նրանց ֆիզիկական զարգացման և ուսման մասին, պաշտպանել նրանց իրավունքներն ու շահերը: Եթե խնամակալը կամ հոգաբարձուն պատշաճ չի կատարում իր վրա դրված պարտականությունները, ապա խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը նրան հեռացնում է այդ պարտականությունների կատարումից: Սակայն խնամակալի կամ հոգաբարձուի կողմից իրենց իրավունքները չարաշահելու դեպքում առաջ է գալիս նրա քրեական պատասխանատվության հարցը:

Հանցագործությունն արտահայտվում է և՛ գործողությամբ (խնամակալությունը կամ հոգաբարձությունը շահադիտական կամ այլ անձնական դրդումներով օգտագործելու դեպքում), և՛ անգործությամբ (խնամարկյալին դիտավորությամբ առանց հսկողության կամ անհրաժեշտ օգնության թողնելու դեպքում): Այն կարող է իրագործվել խնամակալությունը կամ հոգաբարձությունը շահադիտական կամ այլ անձնական դրդումներով օգտագործելու կամ խնամարկյալին դիտավորությամբ առանց հսկողության կամ անհրաժեշտ օգնության թողնելու մեջ:

Քննարկվող հանցակազմը նյութական է, քանի որ հանցագործության օբյեկտիվ կողմի պարտադիր հատկանիշ է հետևանքը՝ խնամարկյալի իրավունքների և օրինական շահերի էական սահմանափակումը:

Խնամարկյալի իրավունքների և օրինական շահերի էական սահմանափակումն արժեքավորվող հասկացություն է, որի գնահատման հարցը թողնված է իրավակիրառողի լուծմանը (օրինակ՝ նյութական օգնությունից զրկելը, կրթական ծրագրերին չմասնակցելը և այլն):⁸⁸

ՀՀ քր. օր.-ի 173-րդ հոդվածի համաձայն, քրեորեն պատժելի է ծնողի կողմից երեխային կամ տասնութ

86 Խնամակալություն սահմանվում է 14 տարին չլրացած անչափահասների, իսկ հոգաբարձություն նշանակվում է 14-ից 18 տարեկան անչափահասների նկատմամբ:

87 Խնամակալ (հոգաբարձու) չեն նշանակվում քրոնիկ ալկոհոլամոլությամբ կամ թմրամոլությամբ, թունամոլությամբ հիվանդ անձինք, կյանքի և առողջության նկատմամբ դիտավորյալ հանցագործություններ կատարած անձինք, խնամակալների (հոգաբարձուների) պարտականություններից հեռացված անձինք, ծնողական իրավունքներից զրկված անձինք, ծնողական սահմանափակ իրավունքներով անձինք, նախկին որդեգրողները, եթե որդեգրումը վերացվել է նրանց մեղքով, ինչպես նաև այն անձինք, ովքեր առողջական վիճակով չեն կարող իրականացնել երեխայի դաստիարակության պարտականությունը:

88 ՀՀ քրեական իրավունք: Հատուկ մաս/ Գ. Ղազինյանի խմբագրությամբ: Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, էջ 328:

տարին լրացած անաշխատունակ զավակին դատարանի վճռով ապրուստի միջոցներ վճարելուց երեք ամսից ավելի չարամտորեն խուսափելը:

ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 68-րդ հոդվածի համաձայն, ծնողները պարտավոր են պահել իրենց երեխաներին: Երեխաներին ապրուստի միջոց տրամադրելու կարգն ու պայմանները ծնողները որոշում են ինքնուրույն: Ծնողները կարող են համաձայնություն կնքել իրենց երեխաներին պահելու մասին (ալիմենտ վճարելու վերաբերյալ համաձայնություն)՝ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 15-րդ գլխին համապատասխան:⁸⁹

Հանցագործությունից տուժող կարող են հանդիսանալ ինչպես անչափահաս, այնպես էլ անաշխատունակ չափահաս երեխաները, որոնց ծնողները չարամտորեն խուսափում են ապրուստի միջոցներ վճարելուց:

Հանցագործությունն արտահայտվում է ծնողի կողմից երեխային կամ տասնութ տարին լրացած անաշխատունակ զավակին դատարանի վճռով ապրուստի միջոցներ վճարելուց երեք ամսից ավելի չարամտորեն խուսափելու մեջ: Ապրուստի միջոցներ վճարելուց խուսափելը կարող է չարամիտ համարվել, եթե ծնողը պարբերաբար, տևականորեն (3 ամսից ավելի ժամկետով), առանց հարգելի պատճառների հրաժարվում է դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած համապատասխան վճիռը կատարելուց: Խուսափելու չարամտության հատկանիշի համար բնութագրական է նաև դատարանի անունից պաշտոնական նախագգուշացման առկայությունը կամ դատական ակտերի հարկադիր կատարման մարմիններ ներկայանալուց խուսափելը կամ այլ նմանատիպ գործողություններով վճռի կատարումից խուսափելը:⁹⁰

Ապրուստի միջոցներ վճարելուց խուսափելու եղանակներ կարող են լինել բնակության, աշխատանքի վայրը հաճախակի և առանց հարգելի պատճառների փոխելը, եկամտի իրական աղբյուրները թաքցնելը և այլն:

Խնամակալները, հոգաբարձուները, ինչպես նաև այն անձինք, ում վրա դատարանի վճռով երեխային դաստիարակելու պարտականություն է դրվել (օրինակ՝ հեռավոր ազգականներ), չեն կարող ենթարկվել քրեական պատասխանատվության քննարկվող հանցագործության համար: Նրանք կենթարկվեն պատասխանատվության ՀՀ քր. օր.-ի 170-րդ հոդվածով, քանի որ երեխային ապրուստի միջոցներ չվճարելով, վերջիններս չեն կատարում կամ ոչ պատշաճ են կատարում երեխայի դաստիարակելու պարտականությունը:

Երեխաների իրավունքներն ու շահերը պաշտպանվում են ՀՀ քր. օր.-ի նաև այլ գլուխներում նախատեսված հոդվածներով: Մասնավորապես, ՀՀ քր. օր.-ի 262-րդ հոդվածով քրեորեն պատժելի է պոռնկությամբ զբաղվելու համար հաստատություն ստեղծելը, դեկավարելը կամ պահելը կամ որևէ հանրային հաստատություն պոռնկությամբ զբաղվելու համար օգտագործելը կամ այլ անձի պոռնկությամբ զբաղվելու համար բնակարան կամ այլ կացարան պարբերաբար տրամադրելը կամ գույքային օգուտ ստանալով՝ պոռնկությամբ զբաղվելուն այլ ձևով նպաստելը, եթե բացակայում են նույն օրենսգրքի 132-րդ կամ 132.2-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության հատկանիշները: Այդ հոդվածի 2-րդ մասի 6-րդ կետը նախատեսում է ծանրացնող հանգամանք, այն է՝ անչափահասին օգտագործելով կատարելը:

Հանցագործությունը դրսևորվում է այլընտրանքային ակտիվ գործողություններով՝

- գործողություններ, որոնք ուղղված են պոռնկությամբ զբաղվելու համար հաստատություն ստեղծելուն, դեկավարելուն կամ պահելուն⁹¹,

89 Եթե ծնողներն ապրուստի միջոց չեն տրամադրում իրենց երեխաներին, ապա վերջիններին պահելու համար միջոցները (ալիմենտը) ծնողներից բռնագանձվում են դատական կարգով, որը նախատեսված է ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 69-րդ հոդվածով, որի համաձայն երեխաների համար ալիմենտ վճարելու վերաբերյալ նրա ծնողների միջև համաձայնության բացակայության դեպքում ծնողներից ալիմենտի բռնագանձումը կատարվում է դատական կարգով՝ հետևյալ չափերով՝ ամենամսյա վճարումներ կատարելու միջոցով՝
ա) մեկ երեխայի համար ծնողների վաստակի և (կամ) այլ եկամտի մեկ քառորդը.
բ) երկու երեխաների համար՝ մեկ երրորդը.
գ) երեք և ավելի երեխաների համար՝ կեսը:
Նախատեսված ամենամսյա վճարումների չափը յուրաքանչյուր երեխայի համար չպետք է պակաս լինի սահմանված նվազագույն աշխատավարձի տասնապատիկի չափից, իսկ գործազրկության նպաստ ստացող ծնողներից ալիմենտ բռնագանձելիս՝ գործազրկության նպաստի 20 տոկոսից:

90 Վերը նախատեսված բաժինների չափերը կարող են դատարանով նվազեցվել կամ ավելացվել՝ հաշվի առնելով կողմերի գույքային ու ընտանեկան դրությունը և ուշադրության արժանի շահերը:

91 Պոռնկությամբ զբաղվելու համար հաստատություն ստեղծելը դրսևորվում է այնպիսի գործողություններով, որոնց

- գործողություններ, որոնք ուղղված են որևէ հանրային հաստատություն պոռնկությամբ զբաղվելու համար օգտագործելուն⁹²,
- գործողություններ, որոնք ուղղված են այլ անձի՝ պոռնկությամբ զբաղվելու համար բնակարան կամ այլ կացարան պարբերաբար տրամադրելուն⁹³,
- գործողություններ, որոնք ուղղված են գույքային օգուտ ստանալով՝ պոռնկությամբ զբաղվելուն այլ ձևով նպաստելուն⁹⁴:

Պետք է հաշվի առնել, որ շահույթ ստանալու օրինական նպատակ հետապնդող ծառայություններ մատուցող հաստատությունները (օրինակ՝ հասարակական սննդի, զվարճանքի հաստատությունները և այլն) իրենց գործունեությունն իրականացնում են հրապարակային օֆերտայի սկզբունքով: Դա նշանակում է, որ այդ կազմակերպությունների ծառայություններից իրավունք ունի օգտվելու ցանկացած անձ, եթե օրենքով նախատեսված չեն արգելքներ կամ սահմանափակումներ: Եվ եթե, օրինակ, այդ վայրը երրորդ անձանց կողմից օգտագործվել է որպես պոռնկությամբ զբաղվելու համար պայմանավորվածություններ ձեռք բերելու հավաքատեղի, որտեղ վճարվել է նաև պատվիրված սննդամթերքի համար, ապա դա ինքնին չի կարող որակվել որպես արարք, որը կազմում է հաստատության սեփականատերերի, տիրապետողների կամ օգտագործողների կողմից գույքային օգուտ ստանալով պոռնկությամբ զբաղվելուն այլ ձևով նպաստելու հանցակազմ: ⁹⁵

Արարքը ՀՀ քր. օր.-ի 262-րդ հոդվածով կարող է որակվել, եթե բացակայում են երեխայի թրաֆիքինգի կամ շահագործման հատկանիշները:

ՀՀ քր. օր.-ի 263-րդ հոդվածի 2-րդ մասը որպես առանձին քրեորեն պատժելի արարք նախատեսում է հա-

---

արդյունքում ծագում է պոռնկությամբ զբաղվելու համար օգտագործելու կառույց: Դա կարող է լինել, օրինակ, օրենքով սահմանված կարգով համապատասխան մարմիններում գրանցված կազմակերպություն (ՄՊԸ, ՓԲԸ կամ այլ), որն ունի այդ կազմակերպության գործունեության տեսակներին համապատասխան արտոնագրեր, ինչպես նաև տարածք և գույք: Դրանք, սակայն, կարող են հանդիսանալ հաստատության ստեղծման իրական նպատակների (պոռնկությամբ զբաղվելու համար) քողարկման ձև:

Պոռնկությամբ զբաղվելու համար ստեղծված կառույցը կարող է լինել նաև ամբողջությամբ անօրինական և ընդհատակյա, երբ այն որևէ կերպ չի գրանցվել որպես գործող հաստատություն:

Պոռնկությամբ զբաղվելու համար հաստատություն ղեկավարելը դրսևորվում է արդեն ստեղծված հաստատության վարչարարական գործառույթների իրականացմամբ, բնականոն գործունեության ապահովման համար որոշումներ կայացնելով և դրանց կատարմանն ուղղված միջոցառումներ իրականացնելով (դերերի բաշխում, նյութատեխնիկական մասի համակարգում, տարբեր միջոցառումների կազմակերպում, պոռնիկների հավաքագրում, ընտրություն կամ նրանց հետ համապատասխան պայմանավորվածությունների ձեռքբերում, գործունեության կառուցակարգերի ընտրություն, գովազդների տեղադրում, հաճախորդներով ապահովելուն ուղղված միջոցառումների իրականացում և այլն): Պոռնկությամբ զբաղվելու համար հաստատությունը, որպես կանոն, ղեկավարվում է տնօրենի կողմից:

Պոռնկությամբ զբաղվելու համար հաստատություն պահելը դրսևորվում է հաստատության առօրյա բնականոն գործունեությունն ապահովելով (սնունդ, խմիչք, պահպանակներ, անհրաժեշտ գույք և ծառայություններ, ծագող տարբեր խնդիրների լուծում, պոռնիկների հավաքագրում կամ նրանց հետ համապատասխան պայմանավորվածությունների ձեռքբերում):

Պոռնկությամբ զբաղվելու համար հաստատություն պահողը հաստատության բնականոն ամենօրյա գործունեության աշխատանքները փաստացի կանոնակարգողն է և դրանց նկատմամբ հսկողություն իրականացնողը:

- 92 Որևէ հանրային հաստատություն պոռնկությամբ զբաղվելու համար օգտագործելը դրսևորվում է արդեն իսկ գոյություն ունեցող օրինական հաստատությունը (հյուրանոցը, գիշերային ակումբը, սրճարանը, բաղնիքը և այլն) պոռնկությամբ զբաղվելու համար օգտագործելով: Հաստատության առանձին աշխատակիցներ ինքնուրույն կարող են կիրառել իրենց գործառույթները՝ այլ անձանց պոռնկությանը զբաղվելուն նպաստելու համար:
- 93 Այլ անձի՝ պոռնկությամբ զբաղվելու համար բնակարան կամ այլ կացարան պարբերաբար տրամադրելը դրսևորվում է բնակարանը կամ որևէ այլ կացարան, որոնք նախատեսված չեն հանրային օգտագործման համար, պոռնկությամբ զբաղվելու նպատակով այլ անձի պարբերաբար տրամադրելու ձևով: Նման կացարան կարող է հանդիսանալ նաև ավտոմեքենան: Պոռնկությամբ զբաղվող անձի հետ սեռական հարաբերություն ունենալու համար կացարանը միանվագ տրամադրելը հանցակազմ չի պարունակում:
- 94 Գույքային օգուտ ստանալով պոռնկությամբ զբաղվելուն այլ ձևով նպաստելը դրսևորվում է հիմնականում կավատության ձևով՝ որպես գույքային օգուտի դիմաց սեռական հարաբերության համար միջնորդություն: Այդպիսի միջնորդություն պետք է գնահատել նաև պոռնկությամբ զբաղվողների տվյալներով կայքէջերի ստեղծումը կամ հայտարարությունների տեղադրումը: Գույքային օգուտ ստանալով պոռնկությամբ զբաղվելուն այլ ձևով նպաստել ասելով՝ պետք է հասկանալ նաև այն դեպքերը, երբ հանցավորը գույքային օգուտի դիմաց իր գործողություններով բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում այլ անձի՝ պոռնկությամբ զբաղվելու համար: Այդ գործողությունները կարող են դրսևորվել անձի՝ պոռնկությամբ զբաղվելուն խոչընդոտող տարբեր միջադեպերից, հանցավոր տարբերի ոտնձգություններից պաշտպանելով, իրավապահ մարմինների հետապնդումներից թաքցնելով, պոռնկությամբ զբաղվելու «թույլտվություն ստանալու» համաձայնություն ձեռք բերելով և այլն:
- 95 Երեմյան Ա., Թումայան Դ., Դամբարյան Ա., Պետրոսյան Ս. Հայաստանի Հանրապետությունում մարդու թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ պայքարի իրավական հիմունքները: Երևան, 2013, էջեր 114-117:

մակարգչային համակարգի միջոցով մանկական պոռնոգրաֆիայի ներկայացնելը կամ համակարգչային համակարգում կամ համակարգչային տվյալների պահպանման համակարգում մանկական պոռնոգրաֆիայի պահպանելը:

Մանկական պոռնոգրաֆիա ասելով պետք է հասկանալ պոռնկագրական նյութերը, որոնք տեսապատկերում են բացահայտ սեռական գործողություններին երեխայի մասնակցությունը կամ այդպիսի գործողություններին մասնակցող երեխայի իրական պատկերները: ՀՀ քր. օր.-ի 263-րդ հոդվածի 2-րդ մասում նկարագրված է երկու արարք, որոնցից յուրաքանչյուրն ինքնին առանձին հանցակազմ է պարունակում՝

- համակարգչային համակարգի միջոցով մանկական պոռնոգրաֆիա ներկայացնելը,
- համակարգչային համակարգում կամ համակարգչային տվյալների պահպանման համակարգում մանկական պոռնոգրաֆիա պահպանելը:

Համակարգչային համակարգի միջոցով մանկական պոռնոգրաֆիա ներկայացնելը կարող է դրսևորվել այդ բովանդակության նյութը համակարգչային համակարգով այլ անձանց հասանելի դարձնելով: Այսպես, մանկական պոռնոգրաֆիա տարածելը կամ փոխանցելը այդ նյութի ներկայացման եղանակներից են:⁹⁶

Համակարգչային համակարգում կամ համակարգչային տվյալների պահպանման համակարգում մանկական պոռնոգրաֆիա պահպանելը նշանակում է այդպիսի նյութի պահպանումը համակարգչային համակարգի հիշողության մեջ:⁹⁷

1.3. Երեխաների նկատմամբ բռնության հոգեբանական հետևանքները և հակազդման առանձնահատկությունները

Երեխայի նկատմամբ բռնությունն իրենից ներկայացնում է ֆիզիկական և/կամ հուզական դաժան վերաբերմունքի, սեռական ոտնձգության, անտեսման, կոմերցիոն և այլ շահագործման բոլոր տեսակները, ինչը հանգեցնում է երեխայի առողջության, գոյատևման, զարգացման կամ արժանապատվության ակնհայտ կամ հնարավոր վնասի⁹⁸: Սույն ձեռնարկի 1.1 բաժնում ներկայացված բռնության տարբեր տեսակները, ըստ էության, հանդիսանալով հոգետրավմատիկ իրողություն, այնուամենայնիվ, տարբեր ազդեցություն են ունենում երեխայի հոգեբանության և զարգացման վրա և առաջացնում են տարբեր հետևանքներ և ունեն տարբեր նշաններ:

Այսպես, ֆիզիկական բռնությունը երեխային ֆիզիկական վնաս պատճառելն է, ինչը կարող է ներառել այրվածքներ, հարվածներ, ցնցումներ, ծեծ և այլ տիպի մարմնական վնաս, և որի հետևանքով առավել հաճախ հանդիպում են՝

- մարմնի վրա այրվածքներ, կտրվածքներ, կծելու հետքեր, արնազեղումներ, կապտուկներ կամ աչքի տակ՝ սևություն,
- երեխայի վախեցած հոգեվիճակ և տուն գնալու դիմադրություն,
- անսովոր ինքնամիտություն կամ չափազանց ագրեսիվություն,
- կոնկրետ անձից վախ,

96 ՀՀ քր. օր.-ի 263-րդ հոդվածի 2-րդ մասում նկարագրված արարքն ամբողջովին չի նկարագրում «Համակարգչային հանցագործությունների մասին» Եվրոպական կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածում տրված սահմանումները: Մասնավորապես, անհրաժեշտ է քրեականացնել նաև համակարգչային համակարգի միջոցով տարածելու նպատակով մանկական պոռնկագրական արտադրանք թողարկելը, համակարգչային համակարգի միջոցով մանկական պոռնկագրական նյութեր առաջարկելը կամ գովազդելը կամ այլ կերպ հասանելի դարձնելը կամ տարածելը կամ փոխանցելը կամ իր կամ այլ անձի համար ձեռք բերելը:

97 Երեմյան Ա., Թումասյան Դ., Դամբարյան Ա., Պետրոսյան Ս. Հայաստանի Հանրապետությունում մարդու թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ պայքարի իրավական հիմունքները: Երևան, 2013, էջեր 121-122:

98 Report of the Consultation on Child Abuse Prevention, 29–31 March 1999, WHO, Geneva. Geneva, World Health Organization, 1999 (document WHO/HSC/PVI/99.1).

- ցածր ինքնավստահություն և ինքնագնահատական,
- սոցիալական հարաբերություններում բարդություններ, ինքնամիովություն և այլն⁹⁹:

Սեռական բռնությունը երեխայի հետ սեքսուալ վարքի իրականացումն է, երբ երեխային ստիպում կամ համոզում են ներգրավվել սեռական ակտի կամ իրավիճակի մեջ կամ կատարում են սեռական կիրքը բավարարելուն ուղղված այլ գործողություններ: Սա երեխայի նկատմամբ սեքսուալ բնույթ ունեցող ցանկացած գործողության կամ տարիքին անհամապատասխան սեռական ստիմուլյացիայի իրականացումն է և ներառում է երեխայի սեռական օրգանների շոյում, երեխային պարտադրում կամ համոզում՝ շոյելու կամ դիպչելու մեծահասակի սեռական օրգաններին, սեռական հարաբերություն, էքսիբիցիոնիզմ, սեռական շահագործում և այլն: Միննույն ժամանակ, երեխայի նկատմամբ սեռական բռնությունը պարտադիր չէ, որ ներառի բռնարարի կողմից ֆիզիկական կոնտակտ: Այն կարող է դրսևորվել երեխայի ներկայությամբ ձեռնաշարժությամբ կամ նրան դա անել ստիպելով, անպարկեշտ հեռախոսագանգերով, տեքստային հաղորդագրություններով կամ վիրտուալ շփումով, երեխային պոռնոգրաֆիկ նկարների կամ ֆիլմերի ցուցադրությամբ և այլն:

Երեխայի նկատմամբ սեռական բռնության նշանները միշտ չէ, որ հեշտ նկատելի են՝ պայմանավորված մի շարք գործոններով: Բռնարարները տուժած երեխային լռեցնելու համար նրա նկատմամբ կիրառում են մի շարք մանիպուլյատիվ մարտավարություններ: Հաճախ բռնարարներն օգտագործում են երեխայի նկատմամբ իրենց իշխանությունը՝ երեխային ստիպելու կամ վախեցնելու համար: Նրանք կարող են համոզել երեխային, որ կատարված գործողությունները բնականոն են, և որ երեխան դրանցից հաճույք է ստացել, որ դրանք սիրո դրսևորում են և բռնարարի համար երեխայի «յուրահատուկ» լինելու ապացույցը: Բռնարարները հաճախ սպառնում են հետագա բարդություններով կամ պատժով, երբ երեխան հրաժարվում է մասնակցել գործողություններին կամ պլանավորում է պատմել կատարվածի մասին այլ անձանց: Հետևաբար, երեխայի նկատմամբ սեռական բռնությունը միայն ֆիզիկական վնասում չէ. այն վստահության վնասում է:

Երեխայի նկատմամբ սեռական բռնության *ֆիզիկական* նշաններն են՝

- քայլելու կամ նստելու դժվարություններ,
- սեռական օրգանների կամ հետանցքի շրջանի գրգռվածություն, արնահոսություն կամ այտուցվածություն,
- սեռական օրգանների շրջանում ցավ, քոր կամ այրոցի զգացում,
- արյունոտ, պատռված կամ հետքերով ներքնաշոր,
- միզասեռական վարակներ:

Երեխայի սեռական բռնության վարքային և հուզական նշաններն են՝

- սեքսուալ գիտելիքների և սեռական վարքի անսովոր ցուցաբերում,
- հիպիենայի փոփոխություններ (հրաժարում լողանալուց կամ հաճախակի լոգանք),
- կպչուն վախեր՝ ֆոբիաներ,
- դեպրեսիայի և հետորավմատիկ սթրեսային խանգարման ախտանիշներ,
- ինքնասպանության մտքերի արտահայտում (հատկապես՝ դեռահասների դեպքում),
- դպրոցական խնդիրներ՝ բացակայություններ, առաջադիմության անկում,
- մղձավանջներ և/կամ գիշերամիզություն,
- քույրերի և եղբայրների նկատմամբ չափազանց հոգատարություն և պաշտպանություն, խնամողի դերի ստանձնում,
- ռեգրեսիվ վարքի դրսևորում (բուժ մատը ծծելը, եղունգները կրծելը),
- տնից կամ դպրոցից փախուստներ,
- ինքնավնասումներ,

99 Calam R. Child abuse and its consequences: observational approaches. Cambridge University Press, 1987, էջ 226:

- ֆիզիկական կոնտակտի դեպքում կծկվածություն կամ վախեցած տեսք¹⁰⁰:

Երեխայի նկատմամբ **հոգեբանական բռնությունը** ներառում է երեխայի նկատմամբ շարունակական բացասական հուզական վերաբերմունք: Այն ներառում է երեխային վախեցնելու, սսեմացնելու, մեկուսացնելու կամ մեղադրելու դիտավորյալ փորձերը:

Հոգեբանական բռնությունը հաճախ բռնության այլ տեսակների մաս է կազմում, ինչը նշանակում է, որ այն նույնականացնելը և տարանջատելը հեշտ չէ, չսայած, որ երբեմն այն կարող է լինել անջատ մյուս տեսակներից:

Հոգեբանական բռնության ձևեր են.

- երեխային սսեմացնելը կամ մշտապես քննադատելը,
- սպառնալը, երեխայի վրա գոռալը կամ մականուններով անվանելը,
- երեխային ծաղրելը կամ խոցելու նպատակով սարկազմ օգտագործելը,
- մեղադրելը կամ «քավության նոխսագ» կարգելը,
- նվաստացուցիչ գործողությունների կատարումն ստիպելը,
- երեխայի անհատականության չընդունումը կամ նրա կյանքը տոտալ վերահսկելու փորձերը,
- երեխային չափազանց առաջ «մղելը» կամ նրա սահմանափակումները չընդունելը,
- ընկերներ ունենալ թույլ չտալը,
- երեխային մանիպուլյացիայի ենթարկելը,
- դրական հույզերի կամ երեխայի հաջողությունների դեպքում գովասանքի բացակայությունը,
- հուզական մերժումը. երեխայի հետ փոխազդեցության մեջ հույզերի նվազագույն արտահայտումը և այլն¹⁰¹:

Հոգեբանական բռնության ֆիզիկական ցուցիչներ գրեթե չեն լինում, իսկ երեխան հաճախ չի պատմում իր մոտ առկա հուզական բարդությունների մասին: Այդ պատճառով էլ առանձնահատուկ կարևոր է նկատել երեխայի վարքային դրսևորումները: Տարիքին զուգահեռ փոխվում են նաև երեխայի հուզական հակազդումները: Սա նշանակում է, որ հոգեբանական բռնության ենթարկված երեխային հայտնաբերելը կարող չափազանց բարդ լինել: Սակայն, նման երեխաները հաճախ.

- երևում են կաշկանդված և անվստահ,
- պայքարում են սեփական հույզերը վերահսկելու համար,
- ունենում են հարաբերություններ կառուցելու կամ պահպանելու բարդություններ,
- դրսևորում են տարիքին անհամապատասխան վարք,
- կարող են դրսևորել դեպրեսիայի կամ ագրեսիայի նշաններ,
- ունենում են հակասական և ծայրահեղական վարք,
- կարող են դրսևորել ինքնասպանության մտքեր կամ վարք (դեռահասների դեպքում)¹⁰²:

Երեխայի **անտեսումը** ներառում է ծնողի կամ խնամակալի ցանկացած գործողություն կամ անգործություն, որը հանգեցրել է երեխայի մահվան, լուրջ ֆիզիկական կամ հուզական վնասման, սեռական բռնության կամ չարաշահման, ինչպես նաև ծնողի կամ խնամակալի ցանկացած գործողություն կամ անգործություն, որը ենթադրում է լուրջ վնասի անխուսափելի ռիսկ¹⁰³:

100 Fergusson D.M., Lynskey M.T., Horwood L.J. Childhood sexual abuse and psychiatric disorder in young adulthood. I: Prevalence of sexual abuse and factors associated with sexual abuse. Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 1996, N35, էջեր 1355–1364:

101 Tracy N. Emotional Abuse: Definitions, Signs, Symptoms, Examples, HealthyPlace. <https://www.healthyplace.com/abuse/emotional-psychological-abuse/emotional-abuse-definitions-signs-symptoms-examples>

102 Նույն տեղում:

103 Acts of Omission: An Overview of Child Neglect, Bulletin for Professionals, July 2018. <https://www.childwelfare.gov>

Անտեսումը հաճախ սահմանվում է, որպես ծնողի/խնամողի կողմից երեխայի նվազագույն խնամքի (սնունդ, հագուստ, կացարան, բժշկական խնամք, վերահսկողություն) այն աստիճանի ձախողում, որն էականորեն վտանգում է երեխայի առողջությունը, անվտանգությունը և բարօրությունը:

Անտեսումը տարանջատում է մի քանի տեսակների.

- ֆիզիկական անտեսում՝ ֆիզիկական խնամքի թերացումներ (սննդի, հիգիենայի, համապատասխան հագուստի խիստ պակաս կամ բացակայություն),
- բժշկական անտեսում՝ երեխային անհրաժեշտ բժշկական խնամքի մերժում կամ հետաձգում,
- անհամապատասխան վերահսկողություն՝ երեխայի նկատմամբ վերահսկողության թերացում, անվտանգ պայմանների ապահովման թերացում, ներգրավում վնասող վարքի մեջ և այլն,
- հուզական անտեսում՝ երեխայի մեկուսացում, հուզական աջակցության բացակայություն,
- կրթական անտեսում՝ երեխային դպրոցական կրթությունից զրկում, հատուկ կրթական կարիքները հոգալու թերացում, դպրոցից քրոնիկ բացակայելու թույլտվություն և այլն:

Անտեսումը կարող է ունենալ երեխայի վրա բացասական ազդեցություն հետևյալ ոլորտներում՝

- առողջություն և ֆիզիկական զարգացում՝ թերսնվածություն, ուղեղի զարգացման վնասվածություն, աճի դանդաղում,
- ինտելեկտուալ և մտածական զարգացում՝ ցածր ակադեմիական առաջադիմություն, լեզվի զարգացման խանգարումներ,
- հուզական և հոգեբանական զարգացում՝ ինքնագնահատականի, կապվածությունների, վստահության պակաս,
- սոցիալական և վարքային զարգացում՝ միջանձնային հարաբերությունների խնդիրներ, սոցիալական մեկուսացում, հակումների դժվար վերահսկողություն¹⁰⁴:

Երեխայի նկատմամբ բռնության ցանկացած դրսևորում հանգեցնում է սթրեսային¹⁰⁵ կամ հոգետրավմատիկ արձագանքի: Այն գործոնները, որոնք մարդու մոտ խթանում են սթրեսային արձագանքը, կոչվում են *սթրեսորներ*: Առօրյա կյանքում մարդը բախվում է բազմաթիվ սթրեսորների, որոնք առաջ են բերում բազմատեսակ սթրեսային ռեակցիաներ՝ ծայրահեղ դրականից մինչև չափազանց բացասական և կործանիչ: Այսինքն, սթրեսը որպես այդպիսին կարող է լինել թե՛ դրական, թե՛ բացասական: Բացասական սթրեսը կոչվում է *դիսթրես* (կոնֆլիկտ, կորուստ, կարևոր վերջնաժամկետի մոտեցում), դրականը՝ *էվսթրես* (մեծ գումարի շահում, կորած մտերիմի անսպասելի վերադարձ, մրցանակի ստացում)¹⁰⁶:

Սթրեսի վերապրման տեսանկյունից գործնականում նշանակություն չունի՝ դրական, թե՛ բացասական, հաճելի, թե՛ տհաճ է իրավիճակը, որին բախվել է անձը: Կարևոր չափանիշը, որը տարբերում է սթրեսն այլ հուզական վիճակներից, դրա *ուժգնությունն* ու *անսպասելիությունն* է:

Աննշան սթրեսներն անխուսափելի են և անմխաս: Մարդու հոգեկանն ու օրգանիզմը հաջողությամբ հաղթահարում են դրանք հարմարման միջոցով: Այս մեխանիզմը թույլ է տալիս պահպանել օրգանիզմի և հոգեկանի ներքին կայունությունը՝ *հունետաթազը*: Սակայն, երբեմն սթրեսների, հատկապես՝ դիսթրեսների հաճախականությունը կամ մեծ ինտենսիվությունը կարող է հանգեցնել *սպահարմարման*՝ օրգանիզմի և հոգեկանի դիմադրողականության անկման, երբ մարդը սկսում է դրսևորել մի շարք բացասական ցուցանիշներ ինչպես ֆիզիոլոգիական, այնպես էլ՝ հոգեբանական մակարդակներում:

104 Նույն տեղում:

105 Սթրես բառն անգլերենից (stress) թարգմանաբար նշանակում է ճնշում, լարվածություն: Առաջինը սթրեսի սահմանումը 1936թ. տվել է կանադացի ֆիզիոլոգ Հանս Սելյեն: Ըստ նրա՝ սթրեսն այն ամենն է, ինչը հանգեցնում է օրգանիզմի արագ ծերացման կամ հիվանդությունների առաջացման: Ցանկացած սթրես իրենից հետո օրգանիզմում թողնում է անդառնալի քիմիական փոփոխություններ, որոնց կուտակումը հյուսվածքներում պայմանավորում է ծերացման հատկանիշները: Հոգեբանական տեսանկյունից սթրեսը մարդու դժվար, ոչ սովորական, արտակարգ իրադրություններում առաջացող ընդհանուր գրգռվածության, հոգեբանական լարվածության վիճակ է: Այն մարդու օրգանիզմի և հոգեկանի պատասխանն է միջավայրի պայմանների կտրուկ փոփոխություններին: Այսինքն, խոշոր հաշվով, սթրեսն առաջացած դժվարության հանդեպ մարդու հարմարման ռեակցիան է և կախված է նրա նյարդային համակարգի յուրահատկություններից:

106 Селье Г. Стресс без дистресса. М., Прогресс, 1982, էջ 128:

Մթերնան ընթանում է երեք հիմնական փուլով: Առաջինն *սհազանգի* փուլն է, որն սկսվում է, երբ որևէ սթրեսոր սկսում է ազդել մարդու վրա, և մարդու օրգանիզմն ու հոգեկանը մոբիլիզացվում են, որպեսզի դիմակայեն այդ իրավիճակին. անձը, կարծես, հավաքում է իր բոլոր ուժերը: Այս փուլը համեմատաբար կարճատև է և նախապատրաստում է մարդուն դիմակայելու դժվարություններին: Մարդը, ասես, «գերուժեղանում» է, մտովի և ֆիզիկապես ուղղվում է դեպի խնդիրը և պատրաստվում է «կռիվ տալ»:

Երկրորդ փուլը *դիմադրության* կամ *պայքարի* փուլն է, որի ընթացքում մարդն ակտիվորեն առերեսվում է սթրեսային իրավիճակին, իրագործում է որոշակի քայլեր թուլացնելու կամ անհետացնելու այդ իրավիճակը, հաղթահարելու այն: Այս փուլը կարող է ունենալ տարբեր տևողություն, մի քանի րոպեից մինչև ամիսներ, կամ նույնիսկ տարիներ: Այս ընթացքում մարդը նախորդ փուլում կուտակած ուժերն ակտիվորեն ծախսում է խնդրին դիմակայելու կամ լուծելու նպատակով: Եվ, եթե դա ստացվում է, ապա մարդը թևակոխում է սթրեսի երրորդ՝ *հաղթահարման* փուլ¹⁰⁷:

Սակայն միշտ չէ, որ դիմադրության փուլը հաջողությամբ է ավարտվում: Ակնհայտ է, որ եթե մարդու հոգեկան և ֆիզիկական ուժերը քիչ լինեն, իսկ սթրեսային իրավիճակը՝ երկարատև և ինտենսիվ, ապա ինչ-որ ժամանակ անց այդ ուժերը կսկսեն սպառվել: Եվ այս դեպքում երրորդ փուլը կկոչվի *սպառման* փուլ, որի ժամանակ դիտվում են մի շարք բացասական փոփոխություններ և ախտանիշներ թե՛ ֆիզիկական (հյուծվածություն, հիվանդություններ, անքնություն, մինչև անգամ՝ մահ), թե՛ հոգեբանական (դեպրեսիվություն, կյանքի իմաստի կորուստ, հուսահատություն, անտարբերություն և այլն) մակարդակներում:

Հոգեբանական տրամադրում կյանքի բացառիկ սթրեսային և արտասովոր փորձ է, որն առաջ է բերում ֆիզիկական և հոգեբանական խորը դրսևորումների լայն շրջանակ: Ի տարբերություն սթրեսի՝ հոգետրավման միշտ ունի ուժեղ *բացասական* իմաստ¹⁰⁸:

Հոգետրավման իրողությունն իր կործանիչ ինտենսիվությամբ շարքից հանում է մարդու հոգեկան պաշտպանական մեխանիզմները և նշանակալից վնասներ է հասցնում նրա կենսագործունեությանը:

Սովորաբար, հոգեբանական տրավմայի հանգեցնող իրադարձություններն իրենց էությամբ այնչափ անսպասելի և անկանխատեսելի են, որ մարդու մինչ այդ արդյունավետ գործող հոգեբանական մեխանիզմները բավարար չեն մշակելու տվյալ փորձը: Մարդը չի կարողանում բավարար չափով հասկանալ և իմաստավորել տեղի ունեցածը, այն, ասես, «չի տեղավորվում նրա ուղեղում»: Հաճախ մարդը դժվարանում է իր ապրումները բառերի վերածել և համարում է, որ այն, ինչ տեղի է ունենում, երազ է:

Նման ապակողմնորոշվածության պատճառն այն է, որ մարդու՝ փոքրուց ձևավորված հիմնարար համոզմունքները կարճ ժամանակում փլուզվում են: Որպես կանոն, հոգետրավման իրողությունը հիմնովին խաթարում է մարդու հավատն աշխարհի և մարդկանց բարյացակամության նկատմամբ, արժեզրկում է աշխարհի և կյանքի իմաստավորվածության, ինչպես նաև՝ մարդկային էակի անգնահատելիության գաղափարը: Այլևս կյանքը կանխատեսելի և վերահսկելի չէ, իսկ «ճիշտն» ու «սխալը» դադարում են լինել մարդու համար հասկանալի և տարբերակելի: Արդյունքում, մարդը կորցնում է վստահությունն այլոց, ապագայի և ինքն իր նկատմամբ:

Որպես հոգետրավմայի դրսևորումներ կարելի է առանձնացնել՝

- հոգեբանական հաղթահարման մեխանիզմների ապագործարկումը,
- հույզերն անվանելու և արտահայտելու, դրանք իմացական սխեմաների մեջ տեղավորելու անընդունակությունը,
- հիմնարար համոզմունքները պահպանելու համար տրավման փորձի արտամղումը գիտակցությունից (մոռացում),
- «ես»-ի բացասական վերակառուցումը. մարդն ընկալում է ինքն իրեն որպես անօգնական, անարդյունավետ և անպետք,

107 Նույն տեղում:

108 Որպես հոգետրավման իրողություններ առանձնացվում են *բնածին* և *մարդածին աղերսները*՝ երկրաշարժ, ջրհեղեղ, ռադիացիա, ակտիվություն, պատերազմ և ռազմական գործողություններ, ինչպես նաև անհատական մակարդակով *դժբախտ պատահարները* և *ուժեղ սթրեսային իրավիճակները*՝ տրանսպորտային վթարներ, կորուստներ, մտերիմի մահ, բռնություն, բռնաբարություն և այլն:

- գայրոյթի ուղղումը դեպի 'ներս' մեղքի զգացումների ձևավորումը¹⁰⁹:

Տրավմատիկ իրադարձությունները մեծամասամբ անկանխատեսելի և անխուսափելի են, իսկ մարդը հաճախ ոչինչ անել չի կարողանում՝ դադարեցնելու հուժկու սպառնալիքն իր անվտանգությանը, վերահսկելու իրեն պատճառվող տառապանքը և ցավը:

Հոգետրավմատիկ ազդեցության ենթարկվելիս հաճախ խախտվում է մարդու՝ սեփական կոմպետենտության և ինքնավերահսկողության զգացողությունը. նրա մոտ կարող է ձևավորվել *սովորած կամ վարժված անօգնականություն (learned helplessness)*, երբ ճնշվածության և հոգեկան կոտրվածության արդյունքում մարդն այլևս դադարում է պայքարել և «հաշտվում» է իրողության հետ՝ նույնիսկ անտեսելով հնարավոր ելքերը և լուծումները: Սա անձի *գոհականացման* երևույթն է, որը հանգեցնում է կայուն և բարդ անձնային փոփոխությունների՝ պասիվություն, դեպրեսիվություն, թերարժեքության բարդույթ, ինքնամեղադրանք, սուիցիդալ վարք և այլն: Որպես նշված վիճակի գերփոխհատուցման միջոց՝ անձը կարող է նաև ստանձնել ագրեսիոնի դեր՝ հաղթահարելու տագնապը և անօգնականությունը:

Որպես կանոն, սթրեսի ժամանակ կտրուկ ուժեղանում է կապվածություններ ձևավորելու պահանջմունքը, իսկ հետտրավմատիկ վնասման աստիճանն էականորեն կապվում է կապվածությունների և միջանձնային աջակցության կորստի հետ: Երեխաների պարագայում կապվածությունների պահանջմունքն էլ ավելի սուր է, քանի որ նրանց հոգեհուգական զարգացման տեսանկյունից կարևոր մեծահասակի հետ կայուն կապը ներդաշնակ ու ապահով կյանքի երաշխիքն է: Հոգետրավմատիկ ենթարկված մարդը հաճախ ունենում է դժվարություններ հետագա հարաբերությունների կառուցման մեջ, ինչին նպաստում են ինչպես վերափոխված հիմնարար համոզմունքները («մարդիկ վստահելի չեն»), այնպես էլ անձնային բարդությունները՝ մեկուսացվածություն, ներամփոփություն և այլն¹¹⁰: Երեխաների պարագայում հոգետրավման անխտիր անդրադարձ է ունենում նրանց հետագա հարաբերությունների կառուցման, ինչպես նաև բազային համոզմունքների ձևավորման վրա: Բազմաթիվ են երեխաները, ովքեր մանկության տարիքում ենթարկվելով բռնության՝ հետագայում՝ հասուն տարիքում, կառուցում են կոնֆլիկտային կամ գոհայնացնող հարաբերություններ: Ընդ որում, հետագոտությունները փաստում են, որ մանկական տարիքում բռնության արդյունքում.

- տղաները մեծամասամբ արձագանքում են ագրեսիայով և հակասոցիալականությամբ (արձագանք «դեպի դուրս»),
- աղջիկները մեծամասամբ արձագանքում են օտարվածությամբ և ճնշվածությամբ (արձագանք «դեպի ներս»),
- գրեթե բոլոր երեխաների մոտ նկատվում է ուրիշների հույզերը ճանաչելու և ապրումակցելու ունակության նվազում,
- ձևավորվում է սոցիալական կոմպետենտության ցածր աստիճան, հասակակիցների հետ ոչ բարվոք հարաբերություններ կառուցելու միտում,
- նկատվում են խոսքի և հաշվելու (մաթեմատիկական) ավելի ցածր հմտություններ,
- ձևավորվում է սեփական բռնարար վարքն արդարացնող վերաբերմունք:

Բացի այդ, բռնության ենթարկված երեխաներն ունեն ավելի բարձր ռիսկ՝ հետագայում բռնանալու երեխայի նկատմամբ, բռնության ենթարկված տղաները բռնանալու զուգընկերուհու/կնոջ/ նկատմամբ, իսկ աղջիկները՝ բռնության ենթարկվելու զուգընկերոջ/ամուսնու կողմից: Բռնության ենթարկված երեխաների համար բարձր է նաև հետագայում որևէ բռնության զոհ դառնալու, հոգեկան առողջության խնդիրներ, սրտանոթային համակարգի խնդիրներ, այլ հիվանդություններ ձեռք բերելու ռիսկը:

Առկա է նաև հարաբերակցություն բռնության ենթարկված լինելու և հետագայում հանցավոր վարք դրսևորելու միջև, ինչը նույնպես տրավմատիկացիայի անբարենպաստ ազդեցության հետևանք է: Պարզվել է, որ բռնարար ընտանիքներում մեծացող երեխաներն ունեն հանցագործություն գործելու՝ 74%-ով բարձր հավանականություն, իսկ բռնարար կամ ագրեսիվ երեխաների 79%-ը ծնողների կողմից ենթարկվել է այս կամ այն տիպի բռնության կամ եղել են նրանց միջև բռնության ականատես¹¹¹:

109 Wastell C. Understanding Trauma and Emotion: Dealing with Trauma Using an Emotion Focused Approach Allen & Unwin, 2005:

110 Նույն տեղում:

111 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4504697/>

Հարվարդի համալսարանի Զարգացող երեխայի կենտրոնի կողմից առանձնացվել է երեխայի կյանքում սթրեսային և տրավմատիկ իրողության երեք տեսակ.

- *Դրական*. Երեխաները հանդիպում են դրական սթրեսային իրավիճակների գրեթե ամեն օր: Դա կարող են լինել առօրյա, կենցաղային իրադարձությունները, որոնց հետ երեխան սովորում է կյանքում գործ ունենալ և առողջ կերպով արձագանքել:
- *Բացասական, բայց տանելի*. Լինում են իրավիճակներ, երբ երեխան ստիպված է լինում բախվել տհաճ, ծանր, դժվար հաղթահարվող իրավիճակների: Դա կարող է լինել մտերիմի մահը, կորուստը, միջավայրի փոփոխությունը, աղետը և այլ: Եթե երեխայի կողքին առկա են աջակցող մարդիկ, ապա նա կարողանում է որոշակի ժամանակ անց հաղթահարել իրավիճակի հետևանքները: Մակայն, եթե նման աջակցությունը բացակայում է, կամ երեխան ստանում է ոչ համապատասխան աջակցություն, երեխայի ֆիզիկական, սոցիալական և հոգեբանական բարեկեցությանը մեծ վտանգ է սպառնում:
- *«Թունավոր»*. Երբ երեխան ապրում է տևական, անընդմեջ, պարբերաբար վերարտադրվող տրավմատիկ իրավիճակում, նա հետզհետե սպառում է իր ներուժը, պայքարելու մեխանիզմները և հայտնվում է «թունավոր» տրավմատիկ իրավիճակում: Նման իրավիճակների օրինակներ են ընտանեկան բռնությունը կամ խնամքի ծայրահեղ պայմանները: Այս դեպքում իրադրությունը կարող է մեծ խոչընդոտ դառնալ երեխայի զարգացման համար և բացասաբար ազդել հետագա կյանքի վրա¹¹²:

Երեխաների արձագանքները տրավմատիկ իրողությանը մեծապես կախված են մի քանի կարևոր գործոններից՝

- տրավմատիկ ազդեցության ուժգնությունից,
- երեխայի տարիքից և իրավիճակի հասկացման կարողությունից,
- սեռից ու անձնային առանձնահատկություններից,
- տրավմային նախորդող կենսագործունեության և զարգացման առանձնահատկություններից,
- տրավմատիկ ազդեցությունից հետո տեղի ունեցած նշանակալից փոփոխություններից (ապրելավայրի, դերերի, գործառույթների փոփոխություններ),
- աջակցության առանձնահատկություններից,
- հոգեբանական տրավմաների հետ առնչության նախկին փորձից և այլն:

Սովորաբար *հետպրավմատիկ սթրեսային խանգարումները* հազվադեպ են հանդիպում երեխաների մոտ, սակայն ցանկացած երեխա, այսպես, թե այնպես, որոշակի հակազդում է դրսևորում: Որոշ հակազդումներ կարող են կարճատև լինել և ինքնըստինքյան անցնել, մինչդեռ մյուսները կարող են տևել ամիսներ և տարիներ: Կան որոշակի հակազդումներ և ախտանիշներ, որոնք բնորոշ են գրեթե բոլոր երեխաներին:

- *Մերժում*. Երեխաները կարող են մերժել տրավմատիկ իրողության հետ կապված մտքերը և զգացողությունները, խուսափել ակտիվությունից, ընկերական և սոցիալական կապերից, ունենալ տրավմատիկ իրողության մանրամասների վերաբերյալ հիշողության «կորուստ», հուզականորեն կաղապարվել և չկարողանալ արտահայտել հույզերի մեծ մասը:
- *Վերսպրում*. Երբեմն երեխաները կրկին ու կրկին վերհիշում և վերապրում են իրավիճակը, խաղարկում են այն իրենց վարքում, կարծես տրավման կրկնվում է, ունենում են գիշերային մղձավանջներ, ուժգին հակազդում ցանկացած իրավիճակի, որը հիշեցնում է տրավմատիկ փորձը:
- *Գերզգուրվածություն*. Այն դրսևորվում է տարբեր ազդակների հանդեպ չափազանց զգայունությամբ, քնի, սնման, ուշադրության կենտրոնացման խանգարումներով, ապակառուցողական վարքային դրսևորումներով և այլն¹¹³:

Ստորև բերված աղյուսակ 2-ում հակիրճ ներկայացվում են երեխայի՝ տրավմատիկ իրողությանը տրվող հիմնական հակազդումները՝ ըստ դրանց տարբեր դրսևորումների ¹¹⁴:

112 <http://developingchild.harvard.edu/science/key-concepts/toxic-stress/>

113 Wastell C. Understanding Trauma and Emotion: Dealing with Trauma Using an Emotion Focused Approach Allen & Unwin, 2005:

114 <https://www.childwelfare.gov/pubs/factsheets/child-trauma/>

Աղյուսակ 2

Մարմին	<ul style="list-style-type: none"> • սթրեսին տրվող ֆիզիկական հակազդումների կառավարման անկարողություն, • քրոնիկ հիվանդությունների և ախտանիշների արտահայտում և սրացում.
Միտք	<ul style="list-style-type: none"> • մտածելու, կենտրոնանալու, սովորելու դժվարություններ, • հիշողության վատթարացում, • մեկ գործունեությունից կամ մտքից մեկ ուրիշին անցնելու դժվարություն.
Հույզեր և ապրումներ	<ul style="list-style-type: none"> • ցածր ինքնագնահատական, • հուզական վիճակի կառավարման դժվարություններ, • անապահովության զգացում, • դժվարություններ ընկերների հետ, • վատահելու անկարողություն, • մտերիմների հետ կապվածություն ստեղծելու դժվարություն, • տագնապներ, դեպրեսիվ տրամադրություն.
Վարք	<ul style="list-style-type: none"> • ինպուլսիվություն, ինքնավերահսկողության պակաս, • ագրեսիվություն, կամակորություն, հակաճառում, նեգատիվիզմ, • կախվածությունների առաջացում (թմրանյութ, ալկոհոլ, ծխախոտ), • ինքնասպանության մտքեր կամ գործողություններ.

Տրավմատիկ իրավիճակը, ընդհանուր առմամբ, նույնատիպ ազդեցություն է թողնում երեխաների վրա, սակայն, կախված տարիքից, երեխաների արձագանքները կարող են տարբերվել: Ուստի, չափազանց կարևոր է հստակ տարանջատել տարբեր տարիքային խմբերի երեխաների տրավմատիկ դրսևորումները՝ նրանց արդյունավետ աջակցություն ցուցաբերելու նպատակով:

Միևնույն ժամանակ, անհրաժեշտ է նաև գիտակցել, որ տարիքային առանձնահատկություններից բացի, տրավմատիկ ազդեցության չափն ու ինտենսիվությունը կախված են մի շարք այլ գործոններից, որոնցից են.

- *Հաճախականությունը.* Հաճախակի տեղի ունեցող տրավմաները կամ սթրեսները, կամ դրանց ձևերի բազմազանությունը նպաստում են երեխաների հակազդումների ինտենսիվությանը:
- *Փոխհարաբերությունները.* Երեխաները, ովքեր ունեն դրական, վստահելի հարաբերություններ մեծահասակների հետ, ավելի շուտ են վերականգնվում սթրեսային իրավիճակներից հետո:
- *Պաշտպանական մեխանիզմները.* Վերլուծական միտքը, ֆիզիկական պատրաստվածությունը, բարձր ինքնագնահատականն օգնում են տրավմաների շուտ հաղթահարմանը:
- *Ընկալումը.* Որքան ավելի վախեցնող և վտանգավոր է երեխան ընկալում իրավիճակը, այնքան ավելի դժվար է հաղթահարում այն:
- *Զգայունությունը.* Երեխաները շատ տարբեր են, ոմանք ավելի զգայուն են, հուզական, և դա կարող է նպաստել հակազդումների ավելի ինտենսիվ արտահայտմանը¹¹⁵:

Երեխայի տարիքը և վերոնշյալ գործոնների յուրահատուկ համադրությունները, ըստ էության, պայմանավորում են նրա արձագանքման յուրահատկությունները, ինչի մասին խոսվում է հաջորդիվ:

Տրավմատիկ իրավիճակը և նախադպրոցական տարիքի երեխաները: Այս տարիքում տրավման երեխաների մոտ արթնացնում է ուժեղ վախեր, տագնապներ, անապահովության զգացում: Եթե անգամ երեխան չի

115 Խանամիրյան Ի.Ռ., Գևորգյան Դ.Է. Երեխան և հոգետրավման. ձեռնարկ աջակցող մեծահասակների համար. Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2017, էջ 70:

ցուցաբերում ակնհայտ ախտանիշներ, միննույն է, նա ապրում է որոշակի հուզական դիսթրես, որը կարող է բավական երկար ժամանակ տևել: Երեխան կարող է ցուցաբերել առօրյա կենսագործունեության խնդիրներ՝ չունենալով արտահայտված այլ խանգարումներ: Այս տարիքում երեխայի բառապաշարը և խոսքն այնքան զարգացած չեն, որպեսզի նա հստակ կարողանա նկարագրել իր հետ տեղի ունեցածը և արտահայտել ապրումները: Ուստի, շատ կարևոր է՝ ուշադիր լինել երեխայի վարքին, որը կարող է մեծահասակներին հուշել երեխայի դժվարությունների մասին: Առավել հաճախ այս տարիքում երեխաները՝

- ցուցաբերում են անջատման, հեռացման վախ և չափազանց կախված են դառնում իրենց դաստիարակներից կամ խնամողներից,
- ունենում են ռեգրեսիվ, հետընթացային վարք (խոսում են փոքրիկի նման, ծծում են մատը և այլն),
- ունենում են զարգացման կանգ, հետ են ընկնում հասակակիցներից,
- վերարտադրում են տրավմատիկ իրողությունը (անընդհատ խաղարկում, կրկնում են դրվագները),
- դժվարությամբ են արթնանում կամ քուն մտնում, մերժում են քնելու պահանջումները,
- դրսևորում են ֆիզիկական ախտանիշներ (զլխացավեր, փորացավեր, չափազանց ուժեղ են արձագանքում ցանկացած ձայնի և այլն),
- ունենում են վարքային փոփոխություններ (սնվելու դժվարություններ, մեկուսացվածություն, ագրեսիվություն, ուշադրության ցրվածություն, կամակորոթություն և այլն),
- ցուցաբերում են տրամադրության տատանումներ,
- չափազանց սուր կամ թույլ են արձագանքում տարբեր ազդակներին (ձայն, լույս, երաժշտություն և այլն),
- անհանգստանում են և նույնիսկ՝ տագնապում սեփական անձի կամ ուրիշների համար,
- վախենում են տրավմատիկ իրողության կրկնությունից,
- կարող են ցուցաբերել նոր վախեր, որ մինչ այդ չեն ունեցել,
- կարող են մահվան մասին հարցեր բարձրացնել¹¹⁶:

Կրտսեր դպրոցահասակ երեխան և տղամանուկ: Տրավմատիկ իրողությանը երեխայի արձագանքը մեծապես կախված է նախկինում նրա փորձից, զարգացման և անձնային առանձնահատկություններից: Կրտսեր դպրոցականների համար տրավմատիկ կարող են լինել հետևյալ գործոնները՝

- ֆիզիկական կամ սեռական բռնությունը,
- մտերիմի կորուստը կամ մահը,
- մտերիմի հիվանդությունը,
- ընտանեկան բռնության տեսարանների ակնատես լինելը,
- ավտովթարը կամ այլ վտանգավոր միջադեպերը,
- դպրոցական ճնշումները, հետապնդումը հասակակիցների կողմից,
- կյանքին սպառնացող իրավիճակները (բնական աղետներ, պատերազմ, ահաբեկչություն և այլն):

Կրտսեր դպրոցական տարիքում երեխաները սովորաբար ցուցաբերում են հետևյալ հակազդումները՝

- տագնապ, անհանգստություն, վախ սեփական անձի, մտերիմի համար (հաճախ ուժեղ կապվածություն, կաշոնություն դասվարին կամ խնամողին),
- վախ իրավիճակի կրկնման հանդեպ,
- տագնապային խանգարումներ,
- վարքային փոփոխություններ (ուշադրության ցրվածություն, գերակտիվություն կամ պասիվություն, ագրեսիվություն և այլն),
- անվստահություն ուրիշների հանդեպ,

116 Նույն տեղում:

- սոցիալական իրադարձություններին համապատասխան հակազդման դժվարություն, հարմարման դժվարություններ,
- փոփոխություններ դպրոցական վարքում,
- մարմնական ախտանիշներ (գլխացավեր, փորացավեր, գերզգայնություն և այլն),
- տրամադրության տատանումներ,
- չափազանց սուր կամ թույլ արձագանք տարբեր ազդակներին (ձայն, լույս, երաժշտություն և այլն),
- տրավմատիկ իրողության վերապրում (դրվագների անընդհատ խաղարկում, կրկնում, վերապատմում),
- հակասոցիալական վարք, հեղինակությունների և կարգուկանոնի մերժում,
- մահվան վերաբերյալ հարցեր,
- մերժողական, խուսափողական վարք (հյուր չգնալ, չծանոթանալ նոր մարդկանց հետ և այլն),
- գերզգոլվածության նշաններ,
- հուզական կաղապարվածություն:

Տրավման միջին և ավագ դպրոցի երեխաների մոտ. Որքան տարիքով մեծ է երեխան, այնքան ավելի է հասկանում իր հետ կատարվող իրադարձությունները, պատկերացումներ է ունենում մահվան, կորստի, կյանքի լուրջ փոփոխությունների վերաբերյալ: Այս տարիքում ևս երեխան կարող է տրավմատիկ ապրումներ ունենալ դպրոցական, ընտանեկան բռնություններից, բնական և մարդածին աղետներից և այլն: Հիմնականում, միջին դպրոցի սաները տրավմատիկ իրողությունից հետո դրսևորում են հետևյալ ախտանիշները՝

- անհանգստություն, վախ, տագնապ սեփական անձի կամ մտերիմների համար,
- վախ, որ տրավմատիկ իրողությունը կամ դրա հետևանքները կրկին կվերադառնան,
- վարքային փոփոխություններ (ուշադրության ցրվածություն, մեկուսացվածություն, ագրեսիվություն, կենտրոնացման և սովորելու դժվարություններ, լարվածություն ընկերների, ուսուցիչների հետ շփվելիս և այլն),
- մարմնական տարաբնույթ դրսևորումներ (գլխացավեր, փորացավեր, սրտխառնոց և այլն),
- անհանգստացնող հույզեր և զգացմունքներ, հուզական խառնաշփոթ (օրինակ՝ տագնապեցնող մտքեր կամ վրեժխնդրության ձգտում),
- տրավմատիկ իրողության մասին պատմության պարբերական վերարտադրում կամ մանրամասների վերհիշում, դրանց վրա կենտրոնացում,
- չափազանց սուր կամ թույլ արձագանք տարբեր ազդակներին (ձայն, լույս, երաժշտություն և այլն),
- մերժողական, խուսափողական վարք (հյուր չգնալ, չծանոթանալ նոր մարդկանց հետ և այլն),
- գերզգոլվածության նշաններ,
- հուզական կաղապարվածություն,
- ինքնառնչացման մտքեր, գործողություններ,
- չափազանց հետաքրքրվածություն մահվան թեմայով,
- անվստահություն դիմացինի հանդեպ, շփման խնդիրներ¹¹⁷:

Այսպիսով, չնայած, որ իրենց հոգեբանական և վարքային դրսևորումներում տրավմատիկ վերապրումները բավականաչափ աչքի ընկնող են, այնուամենայնիվ, կարևոր է հիշել, որ դիսթրեսն ու տառապանքն ինքնին ախտաբանություն չեն, իսկ ախտանիշները երբեմն համարվում են *նորմալ արձագանք ոչ նորմալ իրավիճակին*, այսինքն՝ կարող են լինել հարմարողական:

Բռնությունը երեխայի կյանքում միշտ հանդիսանում է սթրեսածին կամ հոգետրավմատիկ գործոն, որի հետևանքով երեխան, կախված իր տարիքային առանձնահատկություններից, դրսևորում է մի շարք հու-

117 Նույն տեղում:

զական և վարքային ակտանիշներ և մտերիմների և մասնագետների աջակցության կարիք ունի: Ելնելով նշվածից, ակնհայտ է, որ բռնությունից հետո ներգրավվելով քննչական կամ դատական գործողությունների մեջ, երեխան կարիք ունի հոգատար և հետագա տրավմատիզացիան բացառող վերաբերմունքի և երեխայի խոցելի հոգեվիճակը հաշվի առնող պայմանների:

Հանցագործությունից տուժած կամ հանցագործության վկա երեխայի հարցաքննության ընթացքում առանձնակի կարևոր է ժամանակին նկատել երեխայի մոտ տրավմատիկ արձագանքման ցուցանիշները, ինչը, հնարավոր է, վկայի նրա վերատրավմատիզացիայի մասին: Բախվելով նման անցանկալի արձագանքների հետ՝ քննիչը կամ դատավորը պետք է իրենց որոշումներում ելնեն չվնասելու սկզբունքից և փոխեն հարցաքննության մարտավարությունը, իսկ որոշ դեպքերում՝ դադարեցնեն այն: Մասնավորապես, ուժեղ հուզական դրսևորումների դեպքում՝ լաց, դող, հետանալու փորձ, ձեռքերով դեմքը ծածկելու ցանկություն, կակազում, ձայնի տոնի տատանումներ, գոռոցներ, հիսթերիկ նույա, ցնցումներ և այլն, հարցաքննությունը պետք է նվազագույնը ժամանակավորապես դադարեցնել, երեխային տալ անվտանգության զգացում, ցույց տալ, որ նրա զգացմունքները և հոգեվիճակը հասկանում են և ընդունում, որ իր առաջին իսկ պահանջով գրույցը կդադարեցվի: Այնուհետև կարևոր է երեխայից ճշտել տվյալ պահի կարիքները՝ գնալ զուգարան, ջուր խմել, ծնողի մոտ գնալ, ուղղակի նստել և հանգստանալ և այլն: Սա հետագա արդյունավետ հաղորդակցման համար առաջնային պայման է, քանի որ եթե երեխան չվերագտնի ապահովության և անվտանգության զգացումը, ապա հետագա գրույցն ամենայն հավանականությամբ չի ստացվի:

Ելնելով հոգեվիճակների բնականոն տրամաբանությունից, ակնհայտ է, որ վերոնշյալ հուզական վիճակները մեծամասամբ առաջանում են աստիճանական ինտենսիվացման սկզբունքով. սկզբում երեխան գուցե փոքր-ինչ հուզված է կամ լարված, սակայն գրույցին զուգահեռ հոգեվիճակն աստիճանաբար կարող է սրվել, ինչի ֆիզիոլոգիական նշանները դժվար չէ նկատել՝ դիմախաղի փոփոխություն, աչքերի կոնտակտի խուսափում, ձայնի հուզված ինտոնացիա, դեմքի գունատում կամ կարմրում, վերջույթների թեթև դող, մտքերը շարադրելու բարդություններ, նույն միտքը անընդհատ կրկնելու հակում, հարցերը չհասկանալու կամ չափազանց արագ դրանց արձագանքելու միտում, հայացքով մտերիմի որոնում և այլն: Այս նախանշանները ժամանակին նկատելով՝ ուշադիր և ապրումակցող դատավորը կամ քննիչը կարող է արագ վերահաստատել հուզական կայունությունը՝ կանգնեցնելով հարցաքննությունը և կարճ անդրադարձ անելով երեխայի հուզական վիճակին (օրինակ՝ “Տեսնում եմ, որ հիմա հուզվում ես: Կուզե՞ս մի փոքր ընդմիջում անենք”, “Դու լավ աշխատանք արեցիր, ու հիմա մի փոքր հանգստանալու հնարավորություն տանք մեզ”, “Գիտեմ, որ քեզ դժվար է խոսել այդ ամենի մասին ու դու շփոթված ես: Ինչպե՞ս, որ հենց այլևս չուզենաս շարունակել, կարող ես ինձ դա ասել և մենք կանգ կառնենք”): Կարելի է նաև երեխայի ուշադրությունը ցրել որևէ կողմնակի թեմայի, օրինակ՝ հարցնել նրան ինչ սպորտ կամ կենդանի է սիրում և տալ այդ թեմային մի քանի բոլակ (օրինակ, կիսվել սեփական նախասիրությամբ կամ փորձով): Հարցաքննությունը վերսկսելուց առաջ անհրաժեշտ է ապրումակցող ոճով հարցնել՝ պատրաստ է, արդյոք, նա շարունակել գրույցը և ուրիշ ինչի կարիք նա ունի մինչ վերսկսելը:

Բացառիկ կարևոր է ոչ մի դեպքում չարժեզրկել երեխայի դժվար ապրումները և չարզելել դրանք ունենալ (“Լաց մի եղիր”, “Հանգստացիր”, “Մի քիչ էլ դիմացիր ու վերջ”), ինչպես նաև ծավալել երեխայի վարքի վերաբերյալ “դաստիարակչական” ելույթներ, քանի որ նման “հորդորները” համապատասխան չեն երեխայի հուզական վիճակին և չեն կարող նպաստել ներքին ապահովության զգացմանը. ուղիղ հակառակը՝ սովորաբար դրանք ավելի շատ են բևեռացնում երեխային, հուզականորեն հեռվացնում են հարցաքննողից, վերջինիս կերպարն առավել շատ է զուգորդվում խիստ և ոչ հոգատար մեծահասակի հետ, ով ունի ուժ և իշխանություն: Ինչ-որ առումով, ենթագիտակցական հոգեբանական մեխանիզմների արդյունքում, երեխան նույնիսկ կարող է հարցաքննողին և հարցաքննության իրավիճակը զուգորդել իր հետ տեղի ունեցած բռնության դեպքի և բռնարարի հետ: Սա արդեն վերատրավմատիզացիան է, որն անմիջապես պետք է կանխել՝ երեխային դուրս բերելով հարցաքննությունից և ուղղորդելով դեպի ապահով մեծահասակը:

Սակայն, հոգետրավմա ապրած երեխայի սուր հուզական արձագանքը միշտ չէ, որ ձևավորվում է աստիճանաբար՝ վերոնշյալ մեխանիզմով: Երբեմն, հետտրավմատիկ սթրեսային խանգարման պարագայում, հուզական ժայթքումը հնարավոր է ամենաանմեղ թվացող կամ չնչին ազդակից, որը, սակայն, երեխայի ենթագիտակցության մեջ “գողված” է տրավմատիկ փորձի հուզական հիշողությունների հետ և ակնթարթորեն գործարկում է տրավմատիկ ապրումների ինտենսիվ հոսքը: Օրինակ, հարցաքննություն իրակասացնողի քայլերի ձայնը կամ ակնոց դնելը կամ ձայնի որոշակի տոնայնությունը կամ հագած վերնաշապիկի գույնը կամ սենյակի ժամացույցի ձայնը և այլն կարող են հանդիսանալ նման խթանիչներ՝ թրիգգերներ, որոնք “դամիտյի” էֆեկտի սկզբունքով գիտակցություն բերեն անտանելի հիշողություններ և ապրումներ:

Նման դեպքում հարցաքննությունն անհրաժեշտ է անհապաղ կանգնեցնել և երեխային ուղղորդել իր հարազատների մոտ:

Որոշակի բացառիկ դեպքերում հնարավոր է, որ երեխան հարցաքննության ընթացքում վերապրի իր տրավմատիկ փորձը, ասես այն տեղի է ունենում հենց այդ պահին: Սա գիտակցության յուրահատուկ վիճակ է, որն արդյունք է ուժեղ տրավմայի և կոչվում է ֆլեշբեք (flashback). տրավմատիկ փորձի ոչ կամաձին և անկանխատեսելի կենդանացում անսովոր վառ հիշողությունների միջոցով, որը կարող է տևել մի քանի վայրկյանից մինչև նույնիսկ ժամեր, երբ երեխային թվում է, որ անցյալի վախեցնող իրականությունը ներխուժում է նրանց ներկայիս կյանք: Նման դեպքում նույնպես հարցաքննությունը պետք է դադարեցնել, իսկ երեխային անհրաժեշտ է ցուցաբերել մարդկային և մասնագիտական աջակցության:

Ընդհանուր առմամբ, երեխայի հարցաքննության ընթացքում քննիչը կամ դատավորը պետք է հնարավորինս զերծ մնան ազդեսիվ կամ քննադատական խոսելաոճից, նյարդային արձագանքներից, անտեղի հումորից կամ հեգնական արտահայտություններից: Չի կարելի մոռանալ, որ մեծամասամբ երեխան իր կամքով չէ գտնվում այդտեղ, և որ այդ իրավիճակն իրեն պարտադրված է. այսինքն, ինքնին հարցաքննության գործընթացը, ինչ-որ իմաստով “բռնություն” է, ինչը կարող է խթանել նրա բացասական հույզերը:

Գլուխ 2. Երեխաների նկատմամբ բռնության դեպքերի քննության քրեադատավարական և կրիմինալիստիկական առանձնահատկությունները

2.1. Երեխաների նկատմամբ բռնության դեպքերի քննության առանձնահատկությունները քննության սկզբնական և հետագա փուլերում (քննության մեթոդիկական և տակտիկական)

ՀՀ քրեական դատավարության օրենսդրության համակարգային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանում որևէ առանձնահատկություն սահմանված չէ երեխաների դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերով նախաքննության (նաև դատական քննության) իրականացման առումով, այլ տուժողի անչափահաս լինելու հանգամանքով պայմանավորված՝ սահմանված են որոշակի առանձնահատուկ կանոններ այս կամ այն քննչական և դատավարական գործողությունները մասնակցելու առումով, որոնք, սակայն, նախաքննության դատավարական ձևի տարբերակման չեն հանգեցնում: Անչափահաս տուժողների և վկաների մասնակցությամբ կատարվող այս կամ այն քննչական և դատավարական գործողության առանձնահատկություններին դեռ կանդիդատները հաջորդ բաժիններում՝ այստեղ նշելով, որ հիմնականում առանձնահատուկ են անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ քրեական գործերի քննության պլանավորումն ու իրականացումը, այսինքն՝ քննության մեթոդիկական և տակտիկական:

Քննության սկզբնական փուլը ձևավորում է քրեական գործի հետագա քննության այն անհրաժեշտ հիմքերն ու պայմանները, որոնք թույլ են տալիս լուծելու ողջ նախաքննության առջև դրված խնդիրները, քանի որ դրանք արդյունք են սկզբնական և անհետաձգելի քննչական և դատավարական գործողությունների: Հետևաբար, կախված նրանից, թե որքանով գրագետ ու օպերատիվ են գործել իրավասու մարմինները քննության սկզբնական փուլում, այդքանով երաշխավորվում է քննության արդյունավետությունը հետագա փուլերում: Այդուհանդերձ, պետք է նկատել, որ քննության արդյունավետությունը և հիմնական ուղղությունը որոշվում են առավելապես այն քննչական իրադրությամբ, որն առկա է քննության իրականացման պահին, և այն խնդիրներով, որոնք առաջնահերթ պետք է լուծվեն քննության սկզբնական մասում: Այլ կերպ ասած, քննության հետագա ընթացքն ուղղակի կախվածության մեջ է քննության սկզբնական փուլում առկա քննչական իրադրությունից, որը կանխորոշում է հետագա քննության ինչպես խնդիրները, այնպես էլ գործողությունների համակարգը և հաջորդականությունը: Հետևաբար, յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպք, առանձնանալով իր հանգամանքներով, կանխորոշում է նաև քննության պլանավորման և իրականացման առանձնահատկությունը, ուստի, յուրաքանչյուր դեպքում քննիչի (հետաքննիչի) մասնագիտական

պատրաստվածությունից և ունակություններից է կախված քննության ճիշտ կազմակերպումն ու գրագետ իրականացումը:

Քննչական իրադրությունը քննության որոշակի փուլում առկա փաստական դրությունն է, որից կախված է քննության հետագա ուղղությունը¹¹⁸: Քննության սկզբնական փուլի քննչական իրադրությունը պայմանավորված է օբյեկտիվ իրականության մեջ կոնկրետ հանցագործությունից մնացած հետքերով և ելակետային տեղեկատվության ծավալով, բովանդակությամբ, ինչպես նաև քրեադատավարական իրավահարաբերությունների ոլորտում հայտնված անձանց վարքագծով և հանցագործության այլ օբյեկտիվ հանգամանքներով, որին տիրապետում է քննիչը:

Քննչական իրադրության մեջ կարելի է առանձնացնել օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններ (պայմաններ):

Երեխաների դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերի քննության ընթացքում քննչական իրադրության **օբյեկտիվ գործոնները (պայմաններն) են՝**

1. հանցագործության կրիմինալիստիկական բնութագրի առանձնահատկությունները, նախևառաջ, արարքի կատարման եղանակները և տիպական հետքերը և այլ փաստական տվյալները, որոնք կարող են ձևավորվել արարքի կատարման որոշակի եղանակի օգտագործման արդյունքում՝ կոնկրետ տվյալ տիպական իրադրությունում: Քրեական գործերի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ երեխաների նկատմամբ կատարված հանցագործությունների տիպական հետքերի և այլ փաստական տվյալների մասին տեղեկություններ, որպես կանոն, պարունակվում են երեխայի մարմնի վրա, դիմումներում ու հաղորդումներում, այնուհետև՝ ծնողների, ազգականների, հարևանների և դեպքին այս կամ այն կերպ առնչվող անձանց բացատրություններում/ցուցմունքներում: Հանցագործության մասին տեղեկությունների երկրորդ խումբը կազմող աղբյուրներն են՝ փաստաթղթերը, էլեկտրոնային կրիչները և այլն, որոնցում արտացոլված են բուն հանցավոր արարքը կամ դրա առանձին դրվագները, տարրերը.
2. ապացուցողական տեղեկատվության գոյություն ունեցող այլ՝ չօգտագործվող կամ անհայտ աղբյուրները: Դրանց թվին են դասվում՝ ա) մանկատան կամ այլ կազմակերպությունների աշխատողները, որոնք կապ չունեն հանցագործության հետ, սակայն տեղեկացված են այն արարքների մասին, որոնք կապ ունեն հանցագործության հետ կամ գիտեն դրա մասին, բ) անձինք, ովքեր գիտեն անչափահասի ընտանիքը, գ) տուժողի մարմնի կամ հագուստի վրա առկա հետքերը և այլն.
3. վարույթն իրականացնող մարմնի հնարավորությունը՝ բացահայտելու ապացուցողական և կողմնորոշիչ այլ տեղեկատվության աղբյուրները.
4. տեղեկատվության ռչնչացման, կորստի կամ փոփոխության պրոցեսը: Այն պայմանավորված է շահագրգիռ անձանց գործողություններով, հանցագործությունը կատարած անձանց հակազդեցությամբ, որոշակի անձանց կողմից տուժողների վրա ազդեցություն գործադրելով:

Երեխաների դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերի քննության ընթացքում քննչական իրադրության **սուբյեկտիվ գործոնները (պայմաններն) են՝**

1. հանցագործությունից տուժած անչափահասի հոգեբանական առանձնահատկությունները,
2. անչափահասի ծնողների կամ այլ հարազատների հոգեբանական վիճակը,
3. կասկածյալի, շահագրգիռ անձանց կամ հանցագործության մասին տեղեկություն ունեցող այլ անձանց կողմից քննությանը հակազդեցության բնութագիրը,
4. քննիչի ունակությունը՝ ճիշտ գնահատելու և իրականացնելու նպատակային ու կրիմինալիստիկական առումով գրագետ քննություն,
5. քննություն իրականացնող մարմինների գործողությունները, որոնք ուղղված են ճշմարտությունը պարզելուն՝ իրադրությունը բարեհաջող ուղղությամբ փոփոխելու առումով:

Վերոգրյալ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների (պայմանների) ազդեցությունը կանխորոշում են քննչական իրադրության բովանդակությունը, ուղղությունը և սկզբնական քննչական և այլ գործողությունների կատարման հաջորդականությունը:

118 Քննչական իրադրության հասկացության մասին մանրամասն տե՛ս Драпкин Л.Я. Основные теории следственных ситуаций. Свердловск, 1987, էջ 17; Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуация. М., 1997, էջ 93 և այլն:

Օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների (պայմանների) վերոնշյալ ընդհանրությունը բնութագրում է քննչական իրադրության առանձնահատկությունը, որը, կախված երեխայի նկատմամբ բռնություն կիրառելու, դրա առանձնահատուկ բովանդակության և այլ հանգամանքներից, դասավորվում է քննության սկզբնական փուլում և կանխորոշում է վարույթի ընթացքում քննիչի գործունեությունը: Ինչպես ցույց են տալիս քննչական և դատական պրակտիկայի վերլուծությունները՝ երեխայի նկատմամբ բռնության դեպքերի քննության ընթացքում, որպես կանոն, դասավորվում է անբարենպաստ քննչական իրադրություն, ինչը պայմանավորված է նրանով, որ երեխան ոչ միշտ է կարողանում բացատրել իր հետ տեղի ունեցածը, իսկ որոշ դեպքերում անգամ չի գիտակցում իր նկատմամբ իրականացվող գործողությունների հակաիրավականությունը, որոշ դեպքերում երեխայի նկատմամբ տեղի է ունենում ազդեցություն և այլն: Դրա հետ մեկտեղ, հանցանքի կատարման իրադրությունը ևս ազդում է անբարենպաստ քննչական իրադրության ձևավորման վրա: Երեխաների նկատմամբ կատարվող որոշ հանցագործություններ, կախված տարբեր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքներից, ունեն լատենտային բնույթ, երեխան գտնվում է փակ, սահմանափակ տարածությունում՝ ծնողների կամ այլ անձանց ազդեցության տակ, ովքեր նրա վրա կիրառում են հոգեբանական կամ ֆիզիկական ճնշում: Հաճախ, կախված հանցագործության հետևանքներից, քննչական իրադրությունները կարող են փոփոխությունների ենթարկվել և այլն:

Տեղեկատվության բնույթով և ծավալով պայմանավորված՝ քննչական իրադրությունները կարելի է բաժանել որոշակի խմբերի: Քննարկվող հանցագործությունների վերաբերյալ դեպքերով կարելի է առանձնացնել չորս հիմնական տեսակի քննչական իրադրություններ:

Առաջինը քննության սկզբնական փուլի բարդ իրավիճակն է, որը բնութագրվում է հանցագործության դեպքի վերաբերյալ բավարար տվյալներով, սակայն բացակայում են հանցագործությունը կատարած անձի վերաբերյալ տեղեկությունները: Այդպիսի իրավիճակը բնորոշ է, օրինակ, երեխային առևանգելու դեպքերին: Այս դեպքում պետք է իրականացվեն ինտեսիվ օպերատիվ-հետախուզական աշխատանքներ, որպեսզի գործի հայտնի հանգամանքներից գատ, բացահայտվեն հանցանք կատարած անձը և հանցանքի կատարմանն առնչություն ունեցող այլ անձինք:

Երկրորդ իրավիճակն այն է, երբ հանցագործության կամ դրան առնչություն ունեցող անձանց մասին տեղեկություն ստացվում է երեխայի ծնողներից, հարազատներից կամ այլ աղբյուրներից: Սա բնութագրական է, օրինակ, երեխայի վաճառքի, երեխայի նկատմամբ սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների կամ երեխաներին հանցանքի կատարմանը ներգրավելու և այլ նման հանցագործությունների վերաբերյալ դեպքերին: Այս դեպքում քննչական իրադրության էությունը նրանում է, որ առկա է տեղեկություն դեպքի վերաբերյալ, որը գուցե պարունակում է հանցակազմի հատկանիշներ և այն անձի վերաբերյալ, որը գուցե առնչվում է դրան: Քննչական գործողությունները պետք է ուղղված լինեն հանցագործության հետքերը և հետևանքները հետազոտելուն, հավաքելուն և ամրագրելուն, հաճախ դրանք պետք է կատարվեն դեռևս նյութերի նախապատրաստման ընթացքում: Այս դեպքում քննչական և դատավարական գործողությունների որոշակի մասը պետք է ուղղվի դեպքին կոնկրետ անձի առնչության վերաբերյալ ապացույցներ հավաքելուն:

Երեխաների դեմ ուղղված առանձին հանցագործությունների քննության ընթացքում այս իրավիճակը կարող է իր հերթին բաժանվել խմբերի: Երեխայի առուվաճառքի վերաբերյալ գործերով առանձնացվում են հետևյալ իրավիճակները.

1. իրավիճակ, որն առաջանում է այն դեպքում, երբ երեխային փոխանցող անձը դիմում է տարբեր իմիտացիաների կամ բեմականացումների միջոցով փորձում է թաքցնել հանցագործությունը, տալիս է սուտ հաղորդում երեխայի առևանգման, կորելու կամ դժբախտ պատահարի արդյունքում մահանալու մասին: Այս իրավիճակը բնութագրվում է հանցավոր գործարքի կատարման մասին տեղեկատվության պակասով, իսկ հաղորդում ներկայացնող անձանց վրա կասկածներն ընկնում են նրանց հայտնած տեղեկությունների հակասականության, նրանց դրսևորած վարքագծի, իսկ առանձին դեպքերում՝ նրանց կյանքի որակի և ապրելակերպի բնույթի բերումով: Այս դեպքում քննության հիմնական ուղղություններն են՝ նոր տեղեկատվություն ձեռք բերելը, որպեսզի հնարավոր լինի հերքել հաղորդում տված անձանց վարկածները, ցույց տալ դրանց հորինվածությունը և այլն: Նման դեպքերում հատուկ նշանակություն ունեն հատկապես սուտ դեպքի բոլոր մասնակիցների հարցաքննությունը, դեպքի վայրի գնությունը և այլն:
2. տեղեկությունը հաղորդվում է գործարքի ականատեսների կամ այդ մասին տեղեկություն ունեցող այլ անձանց կողմից: Մովորաբար նման դեպքերում լինում են տեղեկություններ հանցավոր առուվաճառ-

քի կամ հանցավոր այլ գործարքի հանգամանքների վերաբերյալ, սակայն չկան տվյալներ կասկածյալների, ինչպես նաև երեխայի անձի և նրա գտնվելու տեղի վերաբերյալ: Անհրաժեշտ է օպերատիվ-հետախուզական այնպիսի միջոցառումներ և քննչական գործողություններ կատարել, որոնք ուղղված կլինեն կասկածյալներին բացահայտելուն:

3. հայտնաբերվում են երեխաների հետ իրականացված հանցավոր գործարքի, շահագործման վերաբերյալ փաստեր: Նման դեպքերին բնորոշ է հանցագործության կատարմանն առնչություն ունեցող, այն կատարած անձանց և հանցանքը կատարելու եղանակի մասին տեղեկատվության պակասը: Քննությունը պետք է ընթանա վկաներ, երեխաների շահագործման արդյունքներից օգտված անձանց հայտնաբերելու ուղղությամբ:

Հնարավոր են նաև այլ իրավիճակներ քննչական իրադրությունների այս խմբի համար:

Երրորդ խումբ քննչական իրադրություններին բնորոշ է այն, որ առկա է տեղեկատվություն հանցագործության դեպքի և այն կատարած կամ դրան առնչություն ունեցող անձանց շրջանակի մասին, սակայն չկա տեղեկություն այն մասին, թե այդ հանցանքը կոնկրետ ով է կատարել: Քննարկվող իրավիճակը բնութագրական է հիմնականում բռնաբարությունների, սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների և նման այլ հանցագործությունների վերաբերյալ գործերի քննության ընթացքում: Քննությունների, քննումների, փորձանմուշ վերցնելու և փորձաքննություններ նշանակելու միջոցով պետք է հետազոտվեն այդ պահին առկա հետքերը, իրեղեն ապացույցները, միկրոմասնիկները և այլն: Եթե քննության առարկան երեխաների առուվաճառքն է, ապօրինի որդեգրումը, ապա բնական է, որ էական նշանակություն չի կարող ունենալ, օրինակ, գնությունը կամ քննումը, նման դեպքերում պետք է հետազոտել, օրինակ, փաստաթղթերը, որոնցում արտացոլված են առանձին անձանց գործողությունները, պետք է իրականացվեն ստուգումներ կամ փաստաթղթային այլ ուսումնասիրություններ, անհրաժեշտության դեպքում նշանակվի դատաձեռագրաբանական փորձաքննություն և այլն: Այս իրավիճակն իր հերթին կարող է մի քանի խմբի բաժանվել, ուստի, յուրաքանչյուր իրավիճակին համապատասխան, քննիչը պետք է ինքնուրույն որոշի՝ ինչ ուղղություն տալ քննությանը:

Չորրորդ քննչական իրադրությունը այն է, որ առկա է տեղեկություն ինչպես դեպքի, այնպես էլ այն կատարող անձի մասին, սակայն առկա չեն տեղեկություններ դեպքի էության վերաբերյալ, որն իրականում տեղի է ունեցել: Երեխայի դեմ ուղղված հանցագործություններից նման իրավիճակ հիմնականում հանդիպում է երեխայի սեռական անձեռնմխելիության դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքում: Դա բացատրվում է նրանով, որ սեռական կապը բնութագրվում է, որպես կանոն, տղամարդու և կնոջ փոխադարձ համաձայնությամբ: Հաճախ սեռական ակտի կամավոր կամ կամքին հակառակ կատարված լինելու սահմանը դժվար է լինում տարանջատել, այն շատ նուրբ է լինում: Այդ պատճառով, առկա տեղեկատվության հիման վրա սկզբնական գնահատականը ոչ միշտ է ճիշտ լինում: Ուստի, պետք է կատարվեն քննչական և դատավարական այնպիսի գործողություններ, որոնք ուղղված կլինեն հենց արարքի կամավոր կամ կամքին հակառակ կատարված լինելու հանգամանքը բացահայտելուն, որը, որպես կանոն, ենթադրում է ենթադրյալ տուժողի և կասկածյալի հարցաքննություն, տուժողի մարմնի քննում, փորձաքննությունների նշանակում՝ հնարավոր բռնության հետքեր և այլ նշաններ հայտնաբերելու նպատակով:

Պետք է նկատել, որ քննչական իրադրությունների վերլուծությունը կարևոր նշանակություն ունի քննության պլանավորման, քննչական վարկածների մշակման և անհետաձգելի քննչական գործողությունների կատարման հարցերը լուծելու գործում:

Քննության սկզբնական փուլը հիմնականում բաղկացած է անհետաձգելի քննչական գործողություններից, որոնց բնութագրական է առաջնահերթությունը, արագությունը, ինքնուրույնությունը, նպատակաուղղվածությունը և այլն: Ցանկացած, այդ թվում երեխայի իրավունքների ու օրինական շահերի դեմ ուղղված հանցագործության քննության ընթացքում անհետաձգելի քննչական գործողությունների կատարման անհրաժեշտությունը կախված է այդ պահին առկա քննչական իրադրության բնույթից և քննության ուղղությունից: Որոշակի տեսակի հանցագործության քննությունը սկզբնական փուլում իրականացվում է՝ հաշվի առնելով հանցագործության կատարման վայրի, իրադրության և հանցագործության կատարման այլ հանգամանքների վերաբերյալ առկա տեղեկատվության ծավալը և բովանդակությունը:

Պետք է նկատել, որ քննության սկզբնական փուլում, կախված քննչական իրավիճակի բնութագրից, առկա կողմնորոշիչ և ապացուցողական տեղեկատվության բովանդակությունից և ծավալից, կառուցվում են քննչական վարկածներ, որոշվում և կոնկրետացվում են քրեական գործով ապացուցման ենթակա հանգամանքները և իրականացվում են դրանց ստուգմանն ուղղված գործողություններ ու միջոցառումներ:

Քննչական վարկածների կառուցումը քննության սկզբնական փուլում հանցագործության դեպքի ճանաչման օրինաչափ միջոց է և, միաժամանակ, քննությունը կազմակերպելու և պլանավորելու կարևորագույն տարր: Վարկածների առաջադրման առանձնահատկությունը բնութագրվում է նրանով, որ քննիչը, տիրապետելով սահմանափակ ծավալի տեղեկատվության, օգտագործում է քննչական պրակտիկայում և կրիմինալիստիկայում մշակված տիպական քննչական վարկածները, որոնք հանդիսանում են որպես, այսպես ասած, հիմք կոնկրետ գործի քննության ժամանակ վարկածների կոնկրետացման համար:

Երեխաների դեմ ուղղված հանցագործությունների առանձնահատկությունը քննության պլանավորման և, մասնավորապես, վարկածների առաջադրման և ստուգման տեսանկյունից կայանում է նրանում, որ դրանք բնութագրվում են բազային դիսպոզիցիաների լայն տեսակներով, որոնք թեև տարբերվում են, սակայն ունեն մի շարք նմանություններ և ընդհանրություններ: Հանգամանք, որը հանգեցնում է տիպական քննչական իրավիճակների լայն բազմազանության ինչպես անչափահասների նկատմամբ կատարվող բոլոր հանցագործությունների խմբի, այնպես էլ դրանց խմբի մեջ մտնող առանձին հանցագործությունների համար: Որպես նշված առանձնահատկության հետևանք, կոնկրետ հանցագործության տեսակի համար կարող են առաջ քաշվել տարբեր քննչական վարկածներ: Չնայած դրան, կարելի է առանձնացնել երեխաների դեմ ուղղված հանցագործությունների ողջ խմբի համար ընդհանուր տիպական վարկածներ, որոնք կարող են վերաբերել ինչպես վերը նշված բոլոր չորս խումբ քննչական իրադրություններին, այնպես էլ դրանցից մեկին: Ընդհանուր առմամբ, կարելի է առանձնացնել տիպական քննչական վարկածներ՝ հանցագործության դեպքի վերաբերյալ, կասկածյալի (կասկածյալների) անձի վերաբերյալ, տիպական հետքերի վերաբերյալ և հանցագործության առանձին հանգամանքների վերաբերյալ:

Դեպքի վերաբերյալ ընդհանուր վարկածները կառուցվում են այն իրավիճակներում, երբ դեպքի բնույթը պարզ չէ: Դրա հետ մեկտեղ, այդպիսի վարկածներն անհրաժեշտ է առաջ քաշել շատ քննչական իրավիճակներում, քանի որ դեպքի հանգամանքների ամբողջական թվարկումը շատ դեպքերում բացակայում է:

Դեպքի հանգամանքների հետազոտման բազմակողմանիությունն ու լրիվությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է առաջ քաշել քննչական վարկածներ, որոնք կոնկրետացնում են դեպքի առանձին կողմերը: Դրանք են՝

1. տեղի է ունեցել որոշակի հանցագործություն,
2. տեղի է ունեցել իրավախախտում, որը չի պարունակում հանցակազմի հատկանիշներ: Այսպիսի վարկածն անհրաժեշտ է այն դեպքերի համար, երբ հանցագործության և իրավախախտման միջև սահմանը քննության սկզբնական փուլում հնարավոր չէ տարանջատել, և անհրաժեշտ է այդ ուղղությամբ քննություն կատարել: Հաճախ դա լինում է անօրինական որդեգրման, երեխային դաստիարակելուց հրաժարվելու, որդեգրման գաղտնիքը հրապարակելու, երեխային հակաիրավական գործողությունների կատարմանը ներգրավելու, սեռական բնույթի բռնի գործողությունների և այլ դեպքերում:
3. հանցագործության դեպքի կամ հանցակազմի բացակայության դեպքում,
4. հանցագործի անձի վերաբերյալ վարկածները կառուցվում են ընտանիքի անդամների կամ ընտանիքի հետ կապ ունեցող անձանց (ովքեր մտնում են ծանոթների շրջանակի մեջ, բարեկամների, ազգականների), ինչպես նաև այն անձանց ինքնության վերլուծության հիման վրա, ովքեր առնչվում են ընտանիքին կամ ունեն շփում անչափահասի հետ,
5. տիպական հետքերի կամ այլ փաստական տվյալների մասին վարկածները կառուցվում են երեխայի դեմ ուղղված այլ հանցագործությունների կրիմինալիստիկական բնութագրի վերլուծության հիման վրա: Դրանցում պարունակվում են ենթադրություններ փաստաթղթերի տեղի, դրանց բովանդակության, անձանց շրջանակի վերաբերյալ, ովքեր առնչվում են փաստաթղթերում արտացոլված տեղեկատվության հետ:

Համանման ենթադրությունը վերաբերում է այն անձանց, ովքեր տեղեկացված են դեպքի և դրա հետ կապված փաստերի, քրեական գործով ապացույցների և այլ հետքերի մասին:

Ընդհանուր տիպական վարկածները խմբային մեթոդիկայի համար ուսումնասիրվում են անչափահասի նկատմամբ կատարված հանցագործությունների խմբի մեջ մտնող յուրաքանչյուր հանցագործության քննության դեպքում: Այդ վարկածների միջև գոյություն ունի սերտ կապ, քանի որ դրանք օգտագործում են մեկը մյուսի դրույթները:

Դիտարկենք ասվածը առանձին տեսակի հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով: Օրինակ, ՀՀ

քր. օր.-ի 168-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության (Խնամքը ստանձնելու նպատակով երեխայի առքը կամ ստանձնողի խնամքին հանձնելու նպատակով երեխայի վաճառքը, այսուհետ՝ երեխայի առքուվաճառք) դեպքի վերաբերյալ գործի քննության ժամանակ, որպես կանոն, քննության սկզբնական փուլում հնարավոր է ճիշտ որոշել ապացույցների որոնման հիմնական ուղղությունները: Եթե քննչական վարկածը հիմնված է երեխայի առքուվաճառքը հարազատների, բարեկամների, ընտանիքի ծանոթների վերաբերյալ հաղորդման հիման վրա, ապա այն ենթադրում է հանցագործության կատարմանը ծնողների մասնակցություն: Հանդիպում են նաև հանցագործությանը ծնողների մասնակցության այլ տարբերակներ, երբ, օրինակ, երեխայի առքուվաճառքը քողարկվում է երեխայի անհետանալու (կորելու) կամ մահանալու հանգամանքով: Այս եղանակները պահանջում են որոշակի նախապատրաստություն: Դրա հնարավոր եղանակները և ծավալը պետք է կլանվեն քննչական վարկածով: Այնպիսի փաստերի բացահայտման դեպքում, որոնք վերաբերում են երեխայի շահագործմանը, վարկածները կառուցվում են այն ուղղությամբ, որ երեխան ձեռք է բերվել ծնողներից՝ չբացատրելով ենթադրությունը, որ երեխան փոխարինվել է երրորդ անձանց կողմից, որոնք երեխային տիրացել են հանցավոր ճանապարհով (առևանգելու, առքուվաճառքի և այլ):

Երեխաների առքուվաճառքը և այլ գործարքները կարող են կատարվել կազմակերպված հանցավոր խմբերի կողմից: Քննչական վարկածները պետք է ուղղված լինեն հանցավոր խմբի կազմը, հանցագործության կատարման եղանակը, առքուվաճառքն անօրինական որդեգրմամբ քողարկելու և այլ գործարքները բացահայտելուն, այդ թվում՝ օրինական որդեգրմամբ առքուվաճառքը քողարկելը, կաշառք տալը, ինչպես նաև երեխաների շահագործման եղանակը (արդեն քննարկվել է ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործությունը) և ուղիները, երեխաների վերավաճառքը և այլն: Պարտադիր են նաև կազմակերպված խմբի անդամների և տարբեր պաշտոնատար անձանց (ՔԿԱԳ մարմինների, կրթության ոլորտի, մանկատների և այլն) միջև կապին վերաբերող քննչական վարկածները:

Քննության սկզբնական փուլում վերոնշյալ և այլ վարկածների հաշվառմամբ որոշվում է իրականացվելիք քննչական և այլ գործողությունների կատարման համակարգն ու հաջորդականությունը, իհարկե՝ հիմք ընդունելով տվյալ պահին առկա տիպական քննչական իրադրության բնույթը: Այն դեպքերում, երբ երեխայի առքուվաճառքի մասին տեղեկությունը, անկախ աղբյուրից, ստացվել է դրա կատարումից անմիջապես հետո, ապա քննությունն իրականացվում է տաք հետքերով: Նման դեպքերում պետք է կազմակերպվեն դժվարին միջոցառումներ՝ ճանապարհային ուղիների ստուգում, որով հնարավոր է, որ հանցագործը հետանա երեխայի հետ, որը ենթադրում է նաև նրա հետապնդումը և այլն, որի նպատակն է՝ ձերբակալել հանցանք կատարած անձին և հայտնաբերել երեխային: Եթե հնարավոր է լինում անձին հայտնաբերել ու բերման ենթարկել, ապա պետք է իրականացվեն անձնական խուզարկություն, հարցաքննություն, առգրավում, առգրավված փաստաթղթերի, առարկաների և այլ իրերի զննություն, տրանսպորտային միջոցի զննություն, խուզարկություն և այլն: Երեխան կարող է ենթարկվել քննման, հարցաքննության, եթե համապատասխան տարիքի է: Պարտադիր հարցաքննվում են ծնողները, այլ վկաները:

Հանցագործությանը ծնողի (օրինական ներկայացուցչի) առնչության վերաբերյալ վարկածներն ստուգելիս անհրաժեշտ է իրականացնել հետևյալը.

- ա)** դիմումատուի կամ գործարքի մասին հաղորդած այլ անձի հարցաքննություն,
- բ)** երեխայի բնակության վայրի զննություն,
- գ)** երեխայի ծնողների հարցաքննություն,
- դ)** փաստաթղթերի և երեխայի հետքերով այլ առարկաների և իրերի առգրավում,
- ե)** գործարքի մասին տեղեկություն ունեցող այլ վկաների հայտնաբերում և հարցաքննություն,
- զ)** երեխայի հետախուզման հայտարարում:

Եթե ստուգվում է երեխայի առևանգման, կորելու մասին ծնողների կողմից երեխայի վաճառքը թաքցնելու փաստի վարկածը, ապա անհրաժեշտ է՝

- ա)** կատարել դեպքի վայրի զննություն,
- բ)** հայտնաբերել վկաներին և հարցաքննել նրանց,

- գ) պարզել կասկածյալների նյութական դրությունը, սպրելակերպը և ընտանեկան հարաբերությունների մասին տեղեկություններին տիրապետող անձանց և հարցաքննել նրանց,
- դ) ստուգել կասկածյալների ֆինանսական դրությունը և դրա փոփոխությունը:

Երեխայի առևանգման վերաբերյալ դեպքերի քննության ընթացքում, սկսած արդեն իսկ հանցագործության մասին հաղորդումների ստուգման փուլից, պետք է առաջ քաշվեն և ստուգվեն ենթադրյալ հանցագործության կատարման շարժառիթների մասին վարկածները, մասնավորապես՝ առևանգումը գումարի դիմաց, ծնողների պաշտոնեական կամ այլ գործունեության հետ կապված, առևանգումը վրեժի կամ վաճառքի նպատակով իրականացնելը և այլն:

Բոլոր դեպքերում անհետաձգելի է հետևյալ գործողությունների կատարումը՝

- ա) դիմումատուի հարցաքննությունը երեխայի առևանգման հանգամանքների մասին,
- բ) դեպքի ակնատեսների հայտնաբերումը և հարցաքննությունը,
- գ) դեպքի վայրի զննությունը,
- դ) երեխայի բնակության վայրի զննությունը,
- ե) ընտանիքի բնութագրի մասին տեղեկություն տիրապետող անձի հայտնաբերումը, հարցաքննությունը և այլն:

Կարևոր նշանակություն ունի քննության սկզբնական փուլում քննության առարկան կամ քրեական գործով պարզաբանման ենթակա հանգամանքները կոնկրետացնելը: Այդ հանգամանքների շարքը մշակվում է սպա-ցուցման առարկայի հաշվառմամբ և քննության մեթոդիկայով՝ քննչական պրակտիկայի վերլուծության և ամփոփման հիման վրա:

2.2. Երեխայի դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքերի քննության սկզբնական փուլում իրականացվող քննչական և դատավարական այլ գործողությունների համակարգը, դրանց կատարման տակտիկան և առանձնահատկությունները

Երեխայի դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերով առանձին քննչական և դատավարական գործողությունների կատարումն ունի մի շարք տակտիկական առանձնահատկություններ, որոնք պայմանավորված են, նախևառաջ, կատարված հանցագործության եղանակով, այն կատարելու այլ օբյեկտիվ հանգամանքներով, ինչպես նաև կասկածյալի և տուժողի անձով: Դրա հետ մեկտեղ, գոյություն ունեն մի շարք ընդհանուր հատկանիշներ, որոնք բնութագրում են բռնության ենթարկված երեխա տուժողների վարքագիծը և ներքին անհանգստությունները. ակտիվության անկումը, պարփակվելը, մեկուսացումը, անհանգստությունը, ուժեղ վախը, լացը և այլն: Պետք է նկատի ունենալ, որ ելնելով կոնկրետ երեխայի ընկալունակության առանձնահատկությունից, վերը նշված ոչ բոլոր հատկանիշներն են իրենց դրսևորումը գտնում երեխայի մեջ, այդուհանդերձ, դրանցից շատերի առկայության մասին կարելի է ենթադրություն անել: Այս հանգամանքների իմացությունն էական է, որովհետև դա ուղղակի կապված է երեխայի մասնակցությամբ կամ նրա հետ որևէ քննչական և դատավարական գործողության կատարումը պլանավորելու և իրականացնելու տակտիկան որոշելու հանգամանքների հետ:

Անդրադառնալով այս կամ այն քննչական և դատավարական գործողությունների կատարման տակտիկական առանձնահատկությունների քննարկմանը՝ նկատենք, որ դրանք պետք է հաշվի առնել երեխայի մասնակցությամբ կամ երեխայի նկատմամբ իրականացվող ցանկացած գործողություն կատարելիս՝ անկախ նրանից, թե քրեական դատավարության որ փուլում է այն կատարվում, ինչ

գործողություն է և ում կողմից է կատարվում:

Նկատի ունենալով, որ հանցագործությունների մասին հաղորդումների առթիվ ոչ միշտ է, որ հնարավոր է լինում հարուցել քրեական գործ և իրականացնել նախաքննություն կամ որոշում կայացնել քրեական գործ հարուցելը մերժելու մասին, քանի որ լինում է տեղեկատվության պակաս, ուստի հաղորդման մեջ, դիմումներում ներկայացված տեղեկությունների ստուգման, վերլուծության, համադրման և դրանց հիման վրա կատարված արարքի հատկանիշների պարզաբանման, քրեական գործ հարուցելու կամ քրեական գործ հարուցելը մերժելու հարցի լուծման համար իրավասու մարմիններն իրականացնում են որոշակի ստուգողական և օրենքով ուղղակիորեն թույլատրված անհետաձգելի քննչական և այլ դատավարական և ոչ դատավարական գործողություններ: Այդ թույլատրելի գործողությունների թվարկումը տրված է ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի (այսուհետ՝ քր. դատ. օր.) 180-րդ հոդվածի 2-րդ մասում, որի համաձայն՝ [հանցագործությունների մասին հաղորդումների ստուգման և լուծման համար] կարող են պահանջվել լրացուցիչ փաստաթղթեր, բացատրություններ, այլ նյութեր, ինչպես նաև կարող է կատարվել դեպքի վայրի զննություն, հանցագործություն կատարելու կասկածանքի բավարար հիմքերի առկայության դեպքում կարող են բերման և անձնական խուզարկության ենթարկվել անձինք, հետազոտման համար վերցվել նմուշներ, նշանակվել փորձաքննություն:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ երեխայի դեմ ուղղված հանցագործության դեպքերի մասին հաղորդումների ստուգման առավել տարածված դատավարական միջոցը՝ երեխայից, նրա ծնողներից կամ նրանց փոխարինող այլ անձանցից, հարազատներից, բարեկամներից, հարևաններից, կրթական կազմակերպության աշխատակիցներից, երեխային բուժօգնություն ցույց տված բժշկական հաստատության աշխատակիցներից *բացառություն վերցնելն է*: Բացատրություն վերցնելու հիմքերը, դատավարական կարգն ու պայմաններն օրենքում սահմանված չեն, այլ ընդամենը ամրագրված է, որ *բացառությունն իրենից ներկայացնում է* բանավոր կամ գրավոր փաստարկումներ, որոնք բերում են դատավարության մասնակիցները և դիմողները՝ հիմնավորելու համար իրենց կամ ներկայացվող անձի պահանջները, ինչպես նաև այլ անձանց բանավոր կամ գրավոր հաղորդումները, որոնք տրվում են մինչև քրեական գործ հարուցելը (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 6-րդ հոդվածի 35-րդ կետ):

Ըստ այդմ, կարող ենք արձանագրել, որ մինչև քրեական գործ հարուցելը այս կամ այն անձից բացատրություն վերցնելու նպատակն է պարզաբանել՝

- ա)** կատարված դեպքի հանգամանքները (տեղը, ժամանակը, երեխայի նկատմամբ դրսևորված բռնության եղանակը և այլն),
- բ)** այն անձանց տվյալները, ովքեր կասկածվում են այդ արարքի կատարման մեջ, ինչպես նաև ակասատես են եղել կատարված դեպքին կամ ունեն տեղեկատվություն դրա հանգամանքների մասին,
- գ)** երեխայի գործողությունների բնույթը (արդյոք դիմադրել է, գտնվել է անօգնական վիճակում) և այլն,
- դ)** այլ հանգամանքներ, որոնք որոշվում են՝ ելնելով կոնկրետ դեպքի հանգամանքներից, հաղորդումներում և այլ դիմումներում պարունակվող տեղեկատվությունից և այլն:

Հետևաբար, կրկնությունից խուսափելու համար, բացատրություն վերցնելու տակտիկական հարցերին և բացատրություն վերցնելիս երեխայի իրավունքների ապահովման առանձնահատկություններին կանդիդատանք հարցաքննությունների վերաբերյալ հարցերի քննարկման ընթացքում:

Երեխայի դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքերի առթիվ ներկայացված հաղորդումներում և դիմումներում պարունակվող տեղեկատվությունը ստուգելու գործուն միջոց է նաև *դեպքի վայրի զննությունը*. զննության եզակի տեսակ, որը թույլատրվում է կատարել մինչև քրեական գործ հարուցելը:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 217-րդ հոդվածի իմաստով զննությունը կատարվում է հանցագործության հետքերը, այլ նյութական օբյեկտները հայտնաբերելու, հանցագործության դեպքը, ինչպես նաև գործի համար նշանակություն ունեցող մյուս հանգամանքները պարզելու նպատակով:

Կոնկրետ դեպքով պայմանավորված, զննության օբյեկտը կարող է տարբեր լինել, օրինակ, բռնությամբ զուգորդված երեխային դաստիարակելու պարտականությունները չկատարելու դեպքերի քննության ընթացքում զննության օբյեկտ կարող են հանդիսանալ բնակարանը, անհատական բնակելի տունը, շքամուտքը, բակը, մանկապարտեզի տարածքը (խաղերի սենյակը, քնի սենյակը, զուգարանը), դպրոցի դասասենյակը, մանկատան տարածքը, բժշկական հաստատության սենյակը և այլն: Դա պայմանավորված է

այն հանգամանքով, թե ով է հանդիսանում կասկածյալը՝ ծնողը, խնամակալը, կրթական հաստատության աշխատակիցը, սոցիալական կամ բժշկական հաստատության աշխատակիցը և ցանկացած անձ, ով պարտավոր է երեխայի նկատմամբ հսկողություն իրականացնել, կամ այլ անձ, որը չունի որևէ պարտականություն երեխայի հսկողության և խնամքի ու դաստիարակության հարցում:

Նկատի ունենալով, որ այս փուլում չի կարող իրականացվել առարկաների, փաստաթղթերի, հագուստի զննություն, ուստի այդպիսիք լինելու դեպքում դրանք պետք է նկարագրվեն դեպքի վայրի զննության արձանագրության մեջ և վերցվեն, որպեսզի քրեական գործ հարուցելուց հետո ենթարկվեն զննության, ըստ անհրաժեշտության նաև փորձաքննության և այլն: Պետք է նկատել, որ կատարված հանցագործության հանգամանքներով պայմանավորված, զննությունը կարող է հանդիսանալ առանցքային քննչական գործողություն՝ հանցագործության հետքերը, հետևանքները և ապացուցողական այլ նյութ հավաքելու համար, ուստի այն պետք է կատարել մանրակրկիտ և որակյալ:

Դեպքի վայրի զննություն իրականացնելիս անհրաժեշտ է առաջ քաշել և ստուգել մի շարք քննչական վարկածներ, որոնք կարող են վերաբերել հանցագործությունը կատարելու եղանակին, այն կատարող անձանց, այնպիսի հետքերի, առարկաների, փաստաթղթերի գտնվելու վայրին, որոնք կարող են վկայել հանցագործության հատկանիշների մասին: Այլ կերպ ասած, դեպքի վայրի զննությունը երեխայի դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքերի քննության ժամանակ անհրաժեշտ է՝ հանցագործության կատարման իրադրությունը, կատարվածի մեխանիզմը և բնույթը պարզելու և արձանագրելու համար:

Դեպքի վայրի զննությանը ներկայացվում են մի շարք պահանջներ (սախնառաջ դատավարական), իսկ զննությունը կատարվում է փաստական և դատավարական հիմքերի առկայության դեպքում: Զննության կատարման փաստական հիմքեր կարող են հանդիսանալ վարույթն իրականացնող մարմնի հիմնավորված ենթադրությունն առ այն, որ կոնկրետ վայրում կարող են հայտնաբերվել հանցագործության հետքեր կամ պարզաբանվել այլ էական հանգամանքներ:

Օրենսդիրը հատուկ պահանջներ սահմանել է միայն դեպքի վայր հանդիսացող բնակարանի զննության դատավարական հիմքի վերաբերյալ, մասնավորապես ամրագրելով, որ բնակարանի զննումը, այնտեղ դատավարական այլ գործողություններ կատարելը, ինչպես նաև տեխնիկական միջոցների գործադրմամբ մուտք գործելն այն զբաղեցնող անձանց կամքին հակառակ՝ քրեական դատավարության ընթացքում կարող են կատարվել հետաքննության մարմնի, քննիչի, դատախազի որոշմամբ (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 12-րդ հոդվածի 2-րդ մաս): Ասվածը նշանակում է, որ եթե դեպքի վայրը հանդիսանում է բնակարանը¹¹⁹, ապա այնտեղ բնակվող անձանց համաձայնության բացակայության դեպքում դրանում զննություն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է վարույթն իրականացնող մարմնի որոշումը:

Դեպքի վայրի զննությունը, կոնկրետ դեպքի հանգամանքներով պայմանավորված, հանդիսանում է քննության սկզբնական փուլի անհետաձգելի քննչական գործողություններից մեկը, քանի որ դրա կատարման հապաղումը, լրիվության, օբյեկտիվության ու բազմակողմանիության պահանջների չպահպանումը կարող է հանգեցնել ապացուցողական և կրիմինալիստիկական նշանակություն ունեցող հետքերի և այլ տեղեկությունների կորստի, փոփոխության և այլն: Ցանկալի է դեպքի վայրի զննության ժամանակ օգտագործել տեխնիկական միջոցներ (լուսանկարչական սարք, տեսագրող և ձայնագրող սարքեր և այլն), դիմել մասնագետների օգնությանը և այլն, որպեսզի հնարավոր լինի առավել լրիվ իրականացնել զննությունը, հայտնաբերել անհրաժեշտ հետքերը, առարկաները և այլ ապացուցողական և կրիմինալիստիկական նշանակության տեղեկատվություն, դրանք ամրագրել առավել օբյեկտիվ:

Դեպքի վայրի զննության մանրամասն իրականացումը պայմանավորված է նաև նրանով, որ երեխայի կողմից հայտնաձև տվյալների հավաստիությունը ստուգելու և գնահատելու հարցում այն հաճախ կարող է ունենալ սկզբունքային նշանակություն: Օրինակ, մի գործով, որը հարուցվել և քննվել էր 5 տարեկան երեխայի նկատմամբ սեքսուալ բնույթի բռնի գործողությունների դեպքի առթիվ, և որի կատարման մեջ

119 ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 6-րդ հոդվածի 46-րդ կետի համաձայն, *բնակարան* հասկացության տակ պետք է հասկանալ շենքը կամ շինությունը, որը մշտապես կամ ժամանակավոր օգտագործվում է որոշակի անձի կամ անձանց բնակության համար, այդ թվում՝ սեփական կամ վարձակալած բնակարանը, այգետնակը, հյուրանոցային համարը, նավախցիկը, գնացքի ճամփորդայնիցիկը, համապատասխանաբար՝ դրանց անմիջական հարող ծածկապատշգամբները, սանդղավանդակները, վերնասարահները, պատշգամբները, ընդհանուր օգտագործման տարածքը, ինչպես նաև դրանց այլ բաղկացուցիչ մասերը, որոնք օգտագործվում են հանգստի, գույքը պահելու, ինչպես նաև որոշակի անձի կամ անձանց այլ պահանջմունքները բավարարելու համար, բնակելի շինության նկողը և ձեղնահարկը: «Բնակարան» հասկացությունն իր մեջ ընդգրկում է նաև մասնավոր ավտոմեքենան, գետային կամ ծովային նավը, ինչպես նաև ծառայողական անձնական աշխատասենյակը և ավտոմեքենան, արվեստանոցը:

կասկածվում էր հարևանը, երեխան հայտնել էր հարևանի տան կառուցվածքը, այն սենյակը և դրանում առկա իրերի դասավորությունը, գույները և այլն, որն ստուգելուց հետո պարզվել էր, որ ասվածը համապատասխանում է իրականությանը¹²⁰: Մեկ այլ դեպքում, 10 տարեկան երեխան մանրամասն նկարագրել էր իր նկատմամբ սեռական բնույթի բռնի գործողություն կատարած անձի հագուստը, դրա գույները, դրանց վրա առկա գրառումները և այլն, որոնք քննիչի կողմից վերցվելուց և զննելուց հետո հաստատվել էր երեխայի հայտնած տվյալների ճշմարտացիությունը: Իհարկե, խոսքը տվյալ դեպքում վերաբերում էր առարկաներին, սակայն այդ առարկաները քննիչը վերցրել (առգրավել) էր դեպքի վայրի զննության ժամանակ: Մեկ այլ դեպքում, մանկահասակ երեխան նկարագրել էր, որ հետանցքի հատվածում «այդ գործողությունների ժամանակ շարիկ (գնդիկ) էր զգում», և այդ խոսքը արձանագրվել էր քննիչի կողմից: Այս հանգամանքը փարատվել էր դատաբժշկական փորձաքննության եզրակացությամբ, որտեղ բռնարարի սեռական օրգանի նկարագրության հատվածում նշվել էր իմպլանտի առկայության մասին, որը երեխան կարող էր զգալ հարաբերության ժամանակ «որպես շարիկ»:

Հասնելով դեպքի վայր, վարույթն իրականացնող մարմինը պարզում է՝ դեպքի իրադրությունը պահպանելու հետ կապված միջոցառումներ ձեռնարկվել են, թե՛ ոչ, ի՞նչ փոփոխություններ են տեղի ունեցել դրանում, կատարված դեպքի հանգամանքները, ժամանակը, որն անցել է դեպքից, ովքեր են տիրապետում դեպքի հանգամանքների մասին տեղեկությունների (ականատեսներ և այլ ապագա վկաներ), ընդհանուր դիտարկում է այն տարածքը, որը պետք է զննի, առանձնացնում է այն օբյեկտները, որոնք կարող են դեպքի հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկություններ, հետքեր պարունակել և, ըստ անհրաժեշտության, այլ հանգամանքներ ևս, որից հետո իրականացնում է իր գործողությունները: Օրինակ, բռնությամբ զուգորդված երեխային դաստիարակելու պարտականությունները չկատարելու դեպքի քննության ընթացքում զննության են ենթարկվում ինչպես երեխայի, այնպես էլ նրա ծնողների կողմից զբաղեցրած սենյակները: Վարույթն իրականացնող մարմինը պետք է ուշադրություն դարձնի և զննության արձանագրության մեջ պարտադիր ամրագրի բնակարանում առկա իրադրությունը (ջեռուցման, ջրի, կոյուղու առկայությունը, վերանորոգումը, հատակի, պատերի վիճակը և այլն), բնակարանի սանիտարական վիճակը, ջերմաստիճանը, սենյակների թիվը, կահույքի, կենցաղային օգտագործման առարկաների, անձնական հիգիենայի պարագաների, խոհանոցում՝ սառնարանի առկայությունը, դրա պարունակությունը, սննդի տեսականին, ըստ անհրաժեշտության՝ թարմությունը, օգտագործման համար պիտանիությունը և այլն:

Կարևոր նշանակություն ունի երեխայի սենյակի զննությունը, մասնավորապես՝ մահճակալի առկայությունը, խաղերի և այլ զբաղմունքի տեղերը, խաղալիքների, անկողնային պարագաների, գրքերի, տետրերի, գրենական այլ պիտույքների, համակարգչային տեխնիկայի և այլ առարկաների առկայությունը:

Սկզբունքային նշանակություն ունի դռների վրա փականների և նման այլ առարկաների առկայությունը, դրանց վիճակը և տեսակն ստուգելը և արձանագրելը: Նկատի ունենալով, որ քննության առարկա դեպքը վերաբերում է բռնությամբ զուգորդված լինելուն՝ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նաև այնպիսի առարկաների ի հայտ բերմանը, որոնք կարող էին ծառայել որպես բռնություն կիրառելու գործիք, միջոց, որոնք, հայտնաբերման դեպքում, պետք է վերցվեն և ամրագրվեն զննության արձանագրության մեջ:

Քննարկվող դեպքերով զննությունն ունի մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք, մասնավորապես, հանգում են նրան, որ, որպես կանոն, զննության պահին ենթադրյալ հանցանքը կատարած անձի կամ այլ անձանց կողմից դեպքի վայրի իրադրությունը փոփոխվում է, որը կարող է բերել հետքերի լրիվ կամ մասնակի կորստի, փոփոխության և այլն: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դեպքի հայտնաբերման և զննության իրականացման միջև անցնում է որոշակի ժամանակահատված, որը քննիչը կամ հետաքննության մարմինը աշխատակիցը պետք է հաշվի առնի¹²¹:

Դեպքի վայրի զննությանը ՀՀ քր. դատ. օր.-ը ներկայացնում է մի շարք պահանջներ, որոնք պարտադիր պետք է պահպանվեն, որպեսզի դրա արդյունքում ձեռք բերված տվյալները հնարավոր լինի օգտագործել որպես թույլատրելի և արժանահավատ ապացույցներ:

Մինչև քրեական գործ հարուցելը կարող են *պահանջվել փաստաթղթեր* բժշկական հաստատություններից

120 Երեխայի հայտնած տվյալները կասկածյալը կասկածի տակ էր դրել, որով պայմանավորված՝ անհրաժեշտություն էր առաջացել ստուգելու դրանց հավաստիությունը, ընդ որում՝ կոնկրետ դեպքում դա էական էր, քանի որ գործի նյութերից ակնհայտ էր, որ հարևանի հետ շփումներ չեն եղել, որով պայմանավորված՝ երեխան չէր կարող պարզապես ստել կամ հորինել:

121 Ջննության տակտիկայի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ենգիբարյան Վ., Առանձին քննչական գործողությունների կատարման տակտիկա: Կրիմինալիստիկական տակտիկա: Երևան, 2018, էջեր 131-217:

(ամբուլատոր քարտը, հիվանդության պատմությունը, բժշկական քննության ակտերը և այլն), իրավապահ մարմիններից (օրինակ՝ նախկինում երեխայի նկատմամբ բռնություն կիրառելու դեպքի մասին հաղորդում, քրեական գործ հարուցելը մերժելու մասին որոշում, վարչական իրավախախտման մասին արձանագրություն, որոշում և այլ նյութեր), դատարանից (քաղաքացիական գործով վճռի, քրեական գործով վարույթը կարճելու կամ քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին որոշման, դատավճռի օրինակ և այլն), մանկատնից, մանկապարտեզից, դպրոցից, համայնքապետարաններից, մարզապետարաններից և այլն:

Իրավասու մարմինները և պաշտոնատար անձինք իրավասու են նաև կատարելու այլ ստուգողական գործողություններ:

Նյութերի նախապատրաստման ընթացքում երեխայի հայտնած տվյալները (գործի փաստական հանգամանքները) ստուգելու հարցում գործող քրեադատավարական կարգավորումների պայմաններում կարող են էական նշանակություն ունենալ *համեմատական հեղափոխման համար նմուշներ վերցնելը* և փորձաքննություն նշանակելը, իսկ կոնկրետ գործի հանգամանքներով պայմանավորված՝ արագ քրեական գործ հարուցելը և ամբողջ քրեադատավարական գործիքակազմն օգտագործելը: Քննության կազմակերպումը ժամանակակից պայմաններում գրեթե անհնար է առանց գիտության և տեխնիկայի բնագավառի նվաճումների օգտագործման, դեռ ավելին՝ առկա են մի շարք հարցեր, որոնց պարզաբանման համար անհրաժեշտ է բացառապես փորձագետի եզրակացություն: Օրինակ, սեռական բնույթի բռնի գործողությունների վերաբերյալ գործերից մեկով 5 տարեկան երեխան հայտնել էր, որ կասկածյալը հանել է իր անդրավարտիքը և երկար ժամանակ լիզել է հետանցքը, այնուհետև հեշտոցը, ինչը հիմք էր հանդիսացել երեխայի կողմից մատնանշած տեղերից քրտինքի և թքի հնարավոր նմուշներ վերցնելու համար, որոնք փորձագետի կողմից համեմատվել էին կասկածյալից վերցված նմուշների հետ: Դատագենետիկ փորձաքննության եզրակացությամբ հաստատվել էր երեխայից վերցված նմուշի ու կասկածյալի թքի նմուշի նույնականությունը, որը հանդիսացել էր այդ գործով մեղադրանքը հաստատելու առանցքային ապացույցներից մեկը: Դրա համար անհետաձգելի քննչական և այլ դատավարական գործողությունների արագ կատարումը, հատուկ մասնագիտական գիտելիքների ժամանակին օգտագործումն էական նշանակություն ունեն դեպքի հանգամանքները, դեպքին կասկածյալի առնչությունը ապացուցելու գործում:

Երեխաների դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ դեպքերով նյութեր նախապատրաստելիս կամ հարուցված քրեական գործերով հաճախ անհրաժեշտություն է առաջանում նշանակելու դատաբժշկական, դատահոգեբուժական, դատահոգեբանական, համալիր դատահոգեբուժական-հոգեբանական, դատագենետիկ, դատակենսաբանական, հագուստի, արյան, մարմնի արտաթորանքների և այլ փորձաքննություններ, որոնք պայմանավորված են կոնկրետ գործի հանգամանքներով և հանցագործության բնույթով ու տեսակով:

Փորձաքննությունները, որպես երեխայի դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերով առաջացող շատ հարցերի լուծման օբյեկտիվ և գիտական եղանակ, լայն տարածում ունեն քննչական և դատական պրակտիկայում: Փորձաքննությունների նշանակման և իրականացման հետ կապված շատ հարցեր պարզաբանված են մասնագիտական գրականության մեջ, ուստի այստեղ դրանց բոլորին անդրադառնալը ոչ միայն նպատակահարմար չէ, այլև տեխնիկապես անհնար է: Հետևաբար, կանդիդատական և փորձաքննություններում երեխայի դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքերում առավել հաճախ նշանակվող և իրականացվող փորձաքննությունների կատարման հետ կապված որոշ էական հարցերի:

Միայն որոշակի ապացույցների առկայությամբ հաստատվող՝ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 108-րդ հոդվածում թվարկված հանգամանքների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առողջությանը պատճառված վնասի բնույթը և ծանրության աստիճանը կարող են հաստատվել ոչ այլ կերպ, քան դատաբժշկական փորձագետի եզրակացությունը նախապես ստանալով և հետազոտելով: Այսինքն, նշված դեպքում փորձաքննության նշանակումն ու կատարումը պարտադիր են, իսկ առողջությանը հասցված վնասի վերաբերյալ փորձագետի կողմից տրված եզրակացությանը որևէ փաստաթուղթ կամ ապացույցի այլ տեսակ չի կարող փոխարինել¹²²:

Այն դեպքում, երբ անհրաժեշտություն է առաջանում հաստատելու տուժողի որոշակի տարիքի հասած լինելը, և եթե տարիքի մասին որևէ փաստաթուղթ առկա չէ, ապա նշանակվում է դատաբժշկական և դատահոգեբանական փորձաքննություն:

122 ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2016թ.-ի նոյեմբերի 1-ի թիվ ՍԴ3/0226/01/14 որոշումը:

Եթե առկա են կասկածներ առ այն, որ երեխան ունի մտավոր հետամնացություն, ապա նշանակվում է համալիր դատահոգեբանական-հոգեբուժական փորձաքննություն: Այս փորձաքննությունը նպատակահարմար է նշանակել այն դեպքում, երբ հայտնաբերվում է հոգեկան խանգարում, օլիգոֆրենիա, հոգեֆիզիոլոգիական թերզարգացվածություն (ինֆանտիլիզմ) և հոգեկան խանգարման այլ վիճակներ, որի նպատակն է՝ որոշելու երեխայի հոգեկան զարգացման աստիճանը և քրեական գործի համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները ճիշտ ընկալելու, մտապահելու և վերարտադրելու ունակությունը:

Երեխայի դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքերով հաճախ է անհրաժեշտություն առաջանում նշանակելու դատահոգեբուժական փորձաքննություն՝ քրեական գործով բացահայտման ենթակա հանգամանքները վկայի կամ տուժողի կողմից ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու ունակությունը պարզելու նպատակով:

Բանն այն է, որ անչափահաս տուժողի կամ վկայի ցուցմունքների գնահատումն առհասարակ հանդիսանում է քրեական գործով ճշմարտությունը բացահայտելու գործում ամենաբարդ խնդիրներից մեկը: Երեխաների ցուցմունքների աղեկվատությունը և լրիվությունը կախված է մի քանի գործոններից, որոնց թվում կարելի է առանձնացնել՝ հետազոտվող դեպքի ընկալման պայմանները, մտավոր գործունեության, հիշողության, կյանքի փորձի առանձնահատկությունները, անձնային առանձնահատկությունները, ստացած տեղեկատվությունն ընկալելու և մտապահելու ունակությունը, ինչպես նաև անձի էմոցիոնալ և սոմատիկ վիճակը դեպքի հանգամանքներն ընկալելու պահին:

Նկատի ունենալով, որ վերոնշյալ գործոններից որոշները տարիքային առանձնահատկությունների¹²³ ուժով տվյալ խումբ վկաների և տուժողների մոտ էականորեն սահմանափակված են, ուստի վարույթն իրականացնող մարմինները գործնականում սովորաբար թերահավատորեն են վերաբերվում այդ անձանցից որևէ արժեքավոր ցուցմունք ձեռք բերելուն:

Այդ ցուցմունքների արժանահավատությունը կախված է նաև անձի կողմից ընկալված տեղեկատվությունն այլ անձանց հայտնելու ունակությունից, քանի որ ցուցմունքները հաճախ տրվում են բանավոր, ուստի միշտ հարց է ծագում, թե որքանով են զարգացած երեխայի խոսքը, միտքը, բառապաշարը, հատկապես, երբ երեխան փոքրահասակ է: Դրանով պայմանավորված անհրաժեշտություն է առաջանում դիմելու հատուկ մասնագիտական գիտելիքներով օժտված անձանց օգնությանը, որպեսզի հնարավոր լինի ամբողջական պատկերացում կազմել այն մասին, թե կոնկրետ դեպքում երեխան որքանով կարող է օբյեկտիվ, աղեկվատ ապացուցողական տեղեկություններ հայտնել:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 86-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ որպես վկա [տուժող¹²⁴] չեն կարող կանչվել և հարցաքննվել այն անձինք, որոնք ֆիզիկական կամ հոգեկան պակասությունների հետևանքով ունակ չեն ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու քրեական գործով պարզելու ենթակա հանգամանքները: Իսկ 108-րդ հոդվածը հստակ սահմանում է, որ բացառապես *դատահոգեբուժական փորձագետի եզրակացությամբ կարող է հաստատվել վկայի կամ քրեական գործով բացահայտման ենթակա հանգամանքները ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու՝ տուժողի անընդունակությունը, ինչը նշանակում է, որ նման կասկածների առկայության դեպքում պարտադիր պետք է նշանակվի դատահոգեբուժական փորձաքննություն:*

Անդրադառնալով քննարկվող հարցին՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը 2015թ. մարտի 27-ի թիվ ԿԴ1/0006/01/14 որոշման մեջ իրավական դիրքորոշում է արտահայտել առ այն, որ *տուժողը [վկան] չի կարող կանչվել և հարցաքննվել այն դեպքում, երբ ֆիզիկական կամ հոգեկան պակասությունների հետևանքով ունակ չէ ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու քրեական գործով պարզելու ենթակա հանգամանքները: Այլ խոսքով՝ ՀՀ քր. դատ. օր.-ով նախատեսված է տուժողի [վկայի]՝ ցուցմունք տալու պարտականությունից բացառություն, ինչպես նաև նրա ցուցմունք տալու իրավունքի սահմանափակման հիմք: Նշված սահմանափակումը նպատակ է հետապնդում ապահովելու ամբաստանյալի արդար դատաքննության իրավունքը, համաչափ է հետապնդվող նպատակին և չի իմաստագրվում տուժողի՝ իր իրավունքներն ու օրինական շահերը պաշտպանելու բուն իրավունքը, քանի որ վերջինս օժտված է իր իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության այլ իրավական միջոցներով (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդված): Միևնույն ժամանակ, ՀՀ քր. դատ. օր.-ով հարակ սահմանված են տուժողին հարցաքննելու սահմանափակման հիմքերը: Մասնավորապես որպես տուժող չի կարող կանչվել և հարցաքննվել այն անձը, ով:*

123 Այս մասին մանրամասն տե՛ս 3.6 բաժնում:

124 ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 210-րդ հոդվածի համաձայն տուժողը հարցաքննվում է վկայի հարցաքննության կանոններով:

1. ունի ֆիզիկական կամ հոգեկան պակասություններ,
2. (1) կերում՝ նշված հանգամանքի հետևանքով ունակ չէ ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու քրեական գործով բացահայտման ենթակա հանգամանքները:

Ընդ որում, վերոնշյալ հանգամանքների միաժամանակյա առկայությունը պարտադիր է քննարկվող սահմանափակումը կիրառելու համար: Օրենսդրական նման կարգավորումը պայմանավորված է նրանով, որ անձի մյուս ֆիզիկական կամ հոգեկան բնույթի առանձին շեղումների առկայությունը դեռևս չի նշանակում, որ ավյալ անձն առհասարակ չի կարող ճիշտ ընկալել և վերարտադրել օբյեկտիվ իրականության փաստերը: Մասնավորապես, հնարավոր են դեպքեր, երբ հոգեկան հիվանդությամբ տառապող անձի մյուս ժամանակավորապես վերականգնվի օբյեկտիվ իրականության փաստերը ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու ունակությունը, կամ ավյալ հիվանդությունն իր բնույթով այնպիսին լինի, որ անձին չգրկի երևույթների նշանակությունը հասկանալու և դրանք վերարտադրելու ունակությունից և այլն: Հետևաբար, անձը չի կարող հարցաքննվել, եթե ֆիզիկական կամ հոգեկան պակասությունը գրկում է նրան քրեական գործով բացահայտման ենթակա հանգամանքները ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու ունակությունից: Միաժամանակ, նկատի ունենալով, որ քրեական գործով բացահայտման ենթակա հանգամանքները ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու՝ վկայի և տուժողի անընդունակությունը կարող են հասարակվել միայն դատափորձական փորձագետի եզրակացությամբ, ՀՀ վճռաբեկ դատարանը նշում է, որ քրեական գործով բացահայտման ենթակա հանգամանքները ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու՝ տուժողի և վկայի ունակությունը կասկածի տակ դնելու հիմքերի առկայության դեպքում վարույթն իրականացնող մարմինը պետք է նշանակի փորձաքննություն:

Վկա և տուժող երեխայի կողմից դեպքի հանգամանքները ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու ունակությունը պարզելու նպատակով դատափորձական փորձաքննություն նշանակելու առիթ կարող են հանդիսանալ՝

1. վկայի կամ տուժողի տարիքը, նրա մտավոր զարգացման ցածր մակարդակը, ակտիվ խոսքին անբավարար փորձապետությունը, բնավորության որոշ առանձնահատկություններ (բարձր ներշնչվողականությունը, երևակայելու հակումը, հուզական անկայունությունը), գործի համար կարևոր հանգամանքները ճիշտ ընկալելու ունակության և դրանց մասին ցուցմունքներ տալու կասկածները,
2. իրադարձություններն ընկալելու պահին վկայի և տուժողի արտասովոր հոգեկան վիճակի (հոգեկան լարվածություն, վախ, անհանգստություն) մասին տեղեկությունները,
3. գործի ելքով շահագրգիռ անձանց կողմից վկայի կամ տուժողի վրա հնարավոր ազդեցություն գործադրելու մասին տեղեկությունները,
4. ցուցմունքների հակասականությունը, ինչպես նաև քրեական գործի այլ նյութերին դրանց ակնհայտ անհամապատասխանությունը:

Քննչական և դատական պրակտիկայի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ թեև հաճախ են նշանակվում փորձաքննություն երեխայի կողմից դեպքի հանգամանքները ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու ունակությունը պարզելու նպատակով, սակայն փորձաքննություն նշանակելու որոշումները կազմվում են թերություններով, ոչ լրիվ, փորձագետներին առաջադրվում են ընդհանրական բնույթի հարցեր, որոշ կարևոր հանգամանքների վերաբերյալ առհասարակ հարցադրումներ չեն արվում, ավելին, հարցադրումներում քննիչները չեն մասնավորեցնում, թե գործի կոնկրետ որ հանգամանքների մասին ճիշտ ցուցմունք տալու մասին է խոսքը, և այդ ամենն, ըստ էության, թողնում են փորձագետների գնահատմանը, ինչը սկզբունքային սխալ է:

Ինչպես ցույց տվեցին ուսումնասիրությունները, հիմնականում նման փորձաքննություններ նշանակելիս երեք հարց է առաջադրվում փորձագետներին: Օրինակ, մի քրեական գործով քննիչը փորձաքննություն էր նշանակել 5 տարեկան երեխայի կողմից դեպքի հանգամանքները ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու ունակությունը պարզելու նպատակով և փորձագետներին առաջադրել էր պարզաբանել հետևյալ հարցերը՝

1. ինչպիսին է անչափահաս ...-ի ինտելեկտը, անհատական հոգեբանական առանձնահատկությունները,
2. անչափահաս ...-ը դեպքի ընթացքում ի վիճակի՞ էր դիմադրություն ցույց տալու, թե՛ ոչ,
3. անչափահաս ... ի վիճակի է ադեկվատորեն ըմբռնել և վերարտադրել կատարված դեպքը, թե՛ ոչ:

Մեկ այլ քրեական գործով, որը վերաբերում էր 6 տարեկան երեխայի կողմից դեպքի հանգամանքները ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու ունակությունը պարզելու նպատակով նշանակված դատափորձա-

կան փորձաքննությանը, քննիչը փորձագետների պարզաբանման էր առաջադրել հետևյալ հարցերը՝

1. տուժող ...-ը ի՞նչ հոգեբանական առանձնահատկություններ ունի (մտավոր զարգացման մակարդակը, ներշնչվողականությունը, հակում ունի՞ հորինելու ընկնելով ֆանտազիայի մեջ և այլն),
2. ի՞նչ հոգեվիճակում է գտնվել տուժող ...-ը՝ դեպքերի պահին: Հաշվի առնելով նրա հոգեբանական առանձնահատկությունները, հոգեվիճակը, դեպքի իրավիճակի առանձնահատկությունները՝ տուժողը կարո՞ղ էր ընկալել, հասկանալ իր հետ կատարվող գործողությունների բնույթը, նշանակությունը և դիմադրություն ցույց տալ, թե՛ ոչ,
3. հաշվի առնելով իր հոգեբանական առանձնահատկությունները, տուժող ...-ը կարո՞ղ էր արդյոք հասկանալ և վերարտադրել քրեական գործի նախաքննության համար նշանակություն ունեցող հանգամանքները և տալ ճշմարտացի ցուցմունքներ, թե՛ ոչ:

Այս որոշումը տարբերվում էր նախորդից ոչ միայն հարցերի առավել ծավալուն և բովանդակային բնույթով, այլև նրանով, որ քննիչը փորձաքննություն նշանակելու մասին որոշման մեջ նաև նշել էր, որ եթե փորձաքննության ընթացքում կառաջանան հարցեր, որպիսիք սույն որոշմամբ առաջ չեն քաշվել, սակայն կմտնեն փորձագետի իրավասության մեջ և կարող են կարևոր նշանակություն ունենալ փորձաքննության լիարժեքության ապահովման համար, ապա խնդրվում է պատասխանել նաև այդ հարցերին: Պետք է նաև նկատել, որ ուսումնասիրած գործերից և ոչ մեկով փորձագետները չէին անդրադարձել այնպիսի հարցերի, որոնք հստակ ձևակերպված չէին քննիչի որոշման մեջ, ուստի, անհրաժեշտ է հնարավորության սահմաններում հարցադրումներն անել ամբողջական, մանրակրկիտ և չթողնել հայեցողության որևէ տեղ, և որևէ հարցադրում, որն էական նշանակություն կունենա երեխայի հոգեվիճակը, նրա ցուցմունքների արժանահավատությունը ստուգելու և գնահատելու առումով, չպետք է բաց թողնել:

Դատական պրակտիկայի և մասնագիտական գրականության ուսումնասիրությունների հիման վրա ակնհայտ է, որ անչափահաս տուժողների և վկաների կողմից դեպքի հանգամանքները ճիշտ ընկալելու և վերարտադրելու ունակությունը պարզելու նպատակով նշանակվող դատահոգեբուժական փորձաքննությունների դեպքում նպատակահարմար է փորձագետների պարզաբանմանն առաջադրել նվազագույնը հետևյալ հարցադրումները՝

- ա) որո՞նք են վկայի կամ տուժողի ճանաչողական գործունեության անհատական հիմնական առանձնահատկությունները (ընկալունակություն, հիշողություն, մտածողություն, ներշնչվողականություն և այլն),
- բ) արդյո՞ք երեխան ունի մտավոր հետամնացություն, այդ թվում՝ հոգեկան հիվանդության հետ չկապված կամ մտավոր զարգացման այլ շեղումներ,
- գ) ինչպիսի՞ն էր դեպքի (նշել, թե որ) ընկալման պահին վկայի կամ տուժողի հոգեկան վիճակը,
- դ) երեխան ունակ էր արդյոք իր կողմից նկարագրած դեպքի հանգամանքների ընկալման պահին իր հոգեկան վիճակով պայմանավորված՝ ճիշտ հասկանալ գործի համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքները (նշել, թե որ),
- ե) երեխայի մոտ առկա՞ են արդյոք ներշնչվողականության բարձր հատկանիշներ,
- զ) երեխայի մոտ առկա՞ են արդյոք երևակայելու, հորինելու հակումների բարձր հատկանիշներ,
- է) երեխան ունակ է արդյոք տալ ճշմարտացի ցուցմունքներ գործի հանգամանքների մասին (նշել, թե որ)՝ ելնելով նրա մոտ հայտնաբերված խոսքի զարգացման աստիճանից:

Այնուհետև, կարելի է նաև ընդհանրական ձևակերպումով փորձագետներին առաջադրել՝ լրացուցիչ պարզաբանումներ տալ նաև այլ հարցերի վերաբերյալ, որոնք ի հայտ կգան փորձաքննության ընթացքում և էական նշանակություն կունենան գործի ելքի համար, որոնք, սակայն, առաջադրված չեն եղել փորձաքննություն նշանակելիս:

Ընդունելով նպատակահարմար փորձագիտական հետազոտությունները և եզրակացությունն անչափահաս վկաների և տուժողների կողմից քրեական գործով ցուցմունք տալու ունակությունը ստուգելու հարցում՝ միաժամանակ անհրաժեշտ է, որ դատահոգեբուժական եզրակացության հետևությունները մեխանիկորեն չդրվեն այդ ցուցմունքների արժանահավատության մասին հետևությունների հիմքում, քանի որ

փորձագետի եզրակացության միջոցով պարզվում են փորձաքննվողի՝ գործի հանգամանքներն աղելվատ ընկալելու, հիշելու և արտաբերելու ունակությունը, ինչպես նաև փաստվում է նրա մոտ առկա այս կամ այն հոգեբանական առանձնահատկությունը, որոնցից որոշները կարող են վկայել երեխայի ցուցմունքների արժանահավատ լինելու, իսկ մյուսները՝ հակառակի մասին: Ընդ որում, ինքնին այդ ցուցմունքների գնահատականը դուրս է փորձագետի եզրակացության սահմաններից և գտնվում է վարույթն իրականացնող մարմնի և մասնավորապես՝ դատարանի բացառիկ իրավագործության տիրույթում:

Այս առումով ՀՀ վճռաբեկ դատարանը¹²⁵ նշում է, որ փորձագետի եզրակացությունն ապացույցների տեսակներից մեկն է և, որպես այդպիսին, չունի նախապես հաստատված ապացույցի ուժ, իսկ դրա գնահատման նկատմամբ կիրառելի են ապացույցների գնահատման ընդհանուր կանոնները՝ հաշվի առնելով ապացույցի այդ տեսակի առանձնահատկությունները: ... Վճռաբեկ դատարանն արձանագրում է, որ հոգեկան կամ ֆիզիկական պակասություններ ունեցող անձանց ցուցմունքները որպես ապացույց օգտագործելու և դրանք մեղադրական դատավճռի հիմքում դնելու հարցը պարզելու համար յուրաքանչյուր դեպքում անհրաժեշտ է որոշել, թե տվյալ անձն արդյոք ունա՞լ է ճիշտ ընկալել գործի համար էական նշանակություն ունեցող փաստերը և վերարտադրել դրանք: Այս հանգամանքները կարող են հաստատվել միայն հիմնավորվածության, լրիվության և հստակության պահանջներին համապատասխանող դատահոգեբուժական փորձաքննությամբ: Մինևույն ժամանակ, հաշվի առնելով ամբաստանյալի և տուժողի մրցակցող իրավունքները (համապատասխանաբար՝ արդար դատաքննության և իր իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանության), ինչպես նաև տուժողի վերոնշյալ ունակությունների հանգամանքը հաստատելու համար փորձագետի եզրակացության անփոխարինելիությունը՝ վարույթն իրականացնող մարմինը պարտավոր է ձեռնարկել օրենքով նախատեսված բոլոր միջոցները՝ փորձագետի եզրակացության արժանահավատությունն ապահովելու համար¹²⁶:

Երեխայի դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքերի քննության սկզբնական փուլի անհետաձգելի գործողություններից է նաև քննումը, որը, սակայն, ի տարբերություն դեպքի վայրի զննության, կատարվում է քրեական գործ հարուցելուց հետո:

Քննումը. ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 220-րդ հոդվածի համաձայն, «1. Քննիչն իրավունք ունի կատարել կասկածյալի, մեղադրյալի, վկայի կամ տուժողի քննում՝ նրանց մարմնի վրա հանցագործության հետքերի կամ հայրուկ նշանների առկայություն հայտնաբերելու համար, եթե դրա համար չի պահանջվում դատաբժշկական փորձաքննություն:

1. Քննում կատարելու մասին քննիչը կայացնում է որոշում: Այդ որոշումը պարտադիր է այն անձի համար, որի նկատմամբ այն կայացվել է:
2. Քննումը կատարվում է բժշկի կամ դատաբժշկության բնագավառի մասնագետի մասնակցությամբ: Եթե քննումը չի զուգորդվում քննվող անձին մերկացնելու հետ, ապա քննվող անձի համաձայնությամբ նրա մարմնի վրա առկա հանցագործության հետքերը կամ հայրուկ նշանները լուսանկարահանվում կամ ֆեոսաձայնագրատվում են:
3. Քննիչն իրավունք չունի ներկա գրնվել մյուս սեռին պարկանող անձին քննելիս, եթե քննումը զուգորդվում է այդ անձին մերկացնելու հետ: Այդ դեպքում, քննիչի հանձնարարությամբ, քննումը կատարում է դատաբժշկության բնագավառի մասնագետը կամ բժիշկը:
4. Քննումն ավարտվելուց հետո քննիչը կազմում է դրա արդյունքները ներկայացնող արձանագրություն: Արձանագրությունն ստորագրվում է քննչական գործողության բոլոր մասնակիցների կողմից, որոնք իրավունք ունեն պահանջել դրա մեջ մրցնելու իրենց դիրքորոշումները»:

Քննում կատարելու նպատակահարմարությունը թելադրված է կոնկրետ քրեական գործով երեխայի մարմնի վրա հնարավոր վնասվածքների հայտնաբերմամբ, որոնք կբնութագրեն նրան բռնության ենթարկելը, շահագործումը և այլ էական հանգամանքներ: Առանձին դեպքերում քննումը կարող է հանդիսանալ երեխայի կողմից հայտնած տեղեկությունները, փաստերը ստուգելու արդյունավետ միջոց:

Քննման նպատակն է՝ երեխայի մարմնի վրա հնարավոր վնասվածքների հայտնաբերումը և ամրագրումը, ինչպես նաև երեխայի ֆիզիկական զարգացման աստիճանը (քաշը, հասակը, մարմնակազմությունը):

125 Ապացույցների գնահատման կանոնների վերաբերյալ մանրամասն տես, օրինակ, ԵԿԴ/0252/01/13 քրեական գործով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2014թ. հոկտեմբերի 31-ի որոշման 31-31.3-րդ կետերը:

126 ԿԴԻ/0006/01/14 քրեական գործով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2015թ. մարտի 27-ի որոշում:

նը և այլն) որոշելը: Եթե քննման արդյունքում հայտնաբերվում են վնասվածքներ, ապա յուրաքանչյուր վնասվածք պետք է արձանագրության մեջ առանձին նկարագրվի՝ նշելով դրա տեսակը (քերծվածք, վերք, արնագեղում, կապտուկ և այլն), դրա ճիշտ անատոմիական տեղակայումը, ձևը, չափերը, գույնը, մարմնի առանցքի նկատմամբ ուղղվածությունը, եզրերի բնույթը, քերծվածքի ռելիեֆի բնույթը, ապաքինման կամ բորբոքման նշանները, հարակից մկանների վիճակը և այլն: Այս ամենը մանրամասն նկարագրելու նպատակներից մեկն այն է, որ ժամանակի ընթացքում քերծվածքները, արնագեղումները, վերքերը փոփոխվում են, ապաքինվում են, և երեխայի առողջությանը պատճառված վնասի աստիճանը գնահատելը կարող է վտանգվել: Դրանք էական նշանակություն ունեն սակ հանցավորի գործողությունների բնույթը, դիտավորության ուղղվածությունը և շարժառիթը (օրինակ՝ առանձին դաժանությունը) գնահատելու հարցում:

Հնարավոր են իրավիճակներ, երբ երեխան գտնվում է ակտիվային կամ այլ հարբածության վիճակում, որը հետևանք է հանցավորի կողմից նրան այդ վիճակի հասցնելու, ուստի, նման կասկածների դեպքում պետք է իրականացվի նաև բժշկական հետազոտություն՝ այդ հանգամանքը պարզելու համար:

Երեխայի մարմնի քննումը պետք է պարտադիր իրականացվի բժշկի կամ դատաբժշկության բնագավառի մասնագետի մասնակցությամբ, որը, ելնելով հատուկ մասնագիտական գիտելիքներից, կարող է ոչ միայն հայտնաբերել և գրագետ նկարագրել վնասվածքները, այլև ախտորոշել ներքին օրգանների վնասված լիները: Բժիշկը կարող է տարատեսակ տեխնիկական միջոցների, սարքերի օգտագործմամբ հայտնաբերել նաև թաքնված վնասվածքները, ավելին՝ նշել վնասվածքների առաջացման հնարավոր վաղեմությունը և այլն:

Բժշկի մասնակցությունը, բացի վերոնշյալից, ունի նաև տակտիկական նշանակություն, քանի որ կարող է երեխային անհրաժեշտության դեպքում բուժօգնություն ցույց տալ, այնպես իրականացնել քննումը, որ երեխային լրացուցիչ ցավ չպատճառվի: Այս տեսանկյունից խելամիտ կլինի, եթե քննումը կատարվի բժշկական հաստատությունում:

Քննման ժամանակ մասնագետ բժշկի մասնակցությունը հետապնդում է նաև երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության նպատակ, բիտում է երեխայի լավագույն շահերից, քանի որ, ինչպես սահմանված է ՄԱԿ-ի Հանցագործությունից պաշտպանության վկա երեխաների գործերով արդարադատության ռեզոլյուցիայում, մասնագետները պետք է միջոցներ ձեռնարկեն քննության և քրեական հետապնդման ընթացքում զրկանքները բացառելու ուղղությամբ՝ պաշտպանելով և վկա երեխաների լավագույն շահերը և արժանապատվությունը հարգելու նպատակով (կետ 29): Երեխային հետագա զրկանքներ պատճառելուց խուսափելու համար քննչական այլ գործողությունները պետք է կատարվեն վերապատրաստում անցած մասնագետների կողմից, ովքեր դա կատարում են զգայուն, հարգալից և հիմնավոր կերպով (կետ 13): Սույն ռեզոլյուցիայում նկարագրված բոլոր գործողությունները պետք է կատարվեն երեխաների հանդեպ զգայուն կերպով՝ երեխայի հարուկ կարիքներին համապատասխանող միջավայրում՝ ելնելով նրա ունակություններից, տարիքից, մտավոր հասունությունից և զարգացման աստիճանից: Դրանք պետք է կատարվեն երեխայի կողմից կիրառվող և նրա համար հասկանալի լեզվով (կետ 14-րդ):

Քննումը ևս հանդիսանում է անհետաձգելի քննչական գործողություն, որի կատարումը ևս չպետք է հապաղի, քանի որ այն կարող է հանգեցնել հետքերի փոփոխության, վերացման և այլն:

Քննչի կողմից այդ վնասվածքների նկարագրությունը պետք է համադրվի քրեական գործում առկա ապացույցների հետ, որպեսզի հնարավոր լինի քննություն իրականացնել հանցավորի կողմից կիրառած գործիքների ու միջոցների հայտնաբերման ուղղությամբ, որը հնարավորություն կտա պարզելու նաև տուժողի և հանցավորի փոխադարձ դիրքը, հանցանքի կատարման մեխանիզմը, եղանակը և այլ էական հանգամանքներ:

Ինչպես երևում է գործող քրեադատավարական օրենսդրության կարգավորումներից՝ երեխայի քննմանը նրա օրինական ներկայացուցչի մասնակցության մասին կանոն սահմանված չէ, մինչդեռ դա չի նշանակում, որ օրինական ներկայացուցիչն իրավունք չունի մասնակցելու քննմանը: Դա հանդիսանում է ոչ միայն երեխայի հետ որոշակի հարաբերության մեջ մտնելու և պահպանելու միջոց, այլև ապահովում է նրա իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը: Նկատի ունենալով, որ անչափահաս տուժողի փոխարեն նրա իրավունքներն իրականացնում է օրինական ներկայացուցիչը, ուստի քննման ընթացքը տեսաձայնագրելու կամ լուսանկարելու համաձայնությունը պետք է տա օրինական ներկայացուցիչը՝ լսելով նաև երեխայի դիրքորոշումը, եթե նրա տարիքը և զարգացվածության աստիճանը թույլ են տալիս: Հետ-

և արար, իրավաչափ կլինի, եթե երեխայի քննմանը մասնակցի նաև հոգեբանը, որպես մասնագետ, որն ըստ անհրաժեշտության կարող է օժանդակություն ցույց տալ քննիչին կամ քննում իրականացնող մասնագետին:

Առերեսումը. ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 216-րդ հոդվածի վերլուծությունից հետևում է, որ առերեսումը հարցաքննության տեսակ է, որի ընթացքում միաժամանակ հարցաքննվում է երկու անձ: Այն կատարվում է, եթե առերեսվողները նախկինում հարցաքննվել են և նրանց ցուցմունքներում առկա են էական հակասություններ: Ընդ որում, օրենսդիրը հստակ սահմանել է, որ եթե մեղադրյալի և այլ անձի ցուցմունքների միջև էական հակասություններ կան, ապա առերեսում կատարելը քննիչի պարտականությունն է, իսկ մնացած անձանց մասով՝ իրավունքը: Առերեսվող անձանց ցուցմունքների միջև առկա հակասությունների էական կամ ոչ էական լինելը որոշում է քննիչը՝ ելնելով կոնկրետ ցուցմունքների բովանդակությունից և այլ հանգամանքներից: Անդրադառնալով «էական հակասություն» հասկացության բովանդակությանը՝ Վճռաբեկ դատարանը 2014թ. մայիսի 31-ի թիվ ԵԱԲԴ/0189/01/12 որոշման մեջ իրավական դիրքորոշում է ձևավորել առ այն, որ երբ վկան մեղադրական բովանդակությամբ ցուցմունք է տալիս որևէ անձի դեմ, իսկ վերջինս օգտվում է իր լռելու իրավունքից, ապա վարույթն իրականացնող մարմինն այս օբյեկտիվ իրավիճակը կարող է գնահատել որպես փաստացի տրված երկու ցուցմունք, որոնց միջև առկա է էական հակասություն:

Ամփոփական առերեսումը, որպես սթրեսածին գործոն, հանդիսանում է առավել ռիսկային, քանզի երեխայի տրավմատիկ ապրումների խթանման հավանականությունը էականորեն բարձրանում է: Մասնավորապես, ենթադրյալ մեղադրյալի հետ աչքերի ուղիղ կոնտակտը կարող է երեխային վախեցնող և տրավմատիկ լինել, խթանել սուր հուզական արձագանք կամ հանգեցնել ներփակման: Բացի այդ, անմիջական առերեսումը կարող է խթանել երեխայի մեղքի զգացումը, քանի որ հաճախ ընտանեկան բռնության դեպքերում երեխաները ունենում են ամբիվալենտ (երկարժեք) զգացմունքներ և հույզեր իրենց նկատմամբ բռնացողների հանդեպ: Լինելով որոշակի իմաստով հուզականորեն կախյալ՝ երեխան կարող է դատական սթրեսային իրավիճակում ժամանակավորապես կամ կայուն ձևով վերափոխել իր վերաբերմունքը ենթադրյալ բռնարարին, իսկ ուղիղ առերեսումը այդ դեպքում վերջինիս հանդեպ մեղքի և ամոթի սուր զգացման հիմքեր կարող է ստեղծել: Նման ներքին կոնֆլիկտը միայն խորացնում է երեխայի տրավմատիզացիան և խոչընդոտում է նրա վերականգնմանը:

Հետևաբար, երբ հակասություն է առաջանում վկա կամ տուժող երեխայի և մեղադրյալի կամ այլ անձի ցուցմունքների միջև, ապա առերեսումը պետք է իրականացնել բացառիկ դեպքերում, երբ այլ հնարավորություն չկա գործի ճիշտ լուծման համար էական նշանակություն ունեցող հանգամանքները պարզաբանելու համար, քանի որ, եթե մի կողմից արդարադատության շահն է և մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքի ապահովումը, ապա մյուս կողմից՝ երեխայի իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանությունը: Յուրաքանչյուր դեպքում անհրաժեշտ է մանրակրկիտ վերլուծել քրեական գործի նյութերը, այնուհետև որոշել, թե կոնկրետ դեպքում որքանով է նպատակահարմար իրականացնել առերեսում: Եթե, այդուհանդերձ, անհրաժեշտություն է առաջանում իրականացնել երեխայի և այլ անձի միջև առերեսում, ապա տակտիկական տեսանկյունից պետք է մի շարք հանգամանքներ հաշվի առնել և գնահատել, մասնավորապես, թե հնարավոր ինչ վարքագիծ կդրսևորեն առերեսմանը մասնակցող անձինք, որպեսզի կանխվի կոնֆլիկտային իրավիճակի առաջացումը, առերեսվողներից մեկի կողմից մյուսի վրա ազդեցություն գործադրելը: Այս հարցը խիստ կարևորվում է այն դեպքում, երբ մեղադրյալը երեխայի ծնողն է, մանկավարժը, դաստիարակը, ավագ եղբայրը կամ քույրը, ազգականը, ծանոթը կամ երեխայի հետ որոշակի փոխհարաբերություն ունեցող այլ անձ: Այսպիսի իրավիճակներում առերեսումը պետք է լինի ծայրահեղ միջոց, ընդ որում՝ հնարավորության դեպքում պետք է կիրառվեն տեսողական դիտարկումից դուրս հարցաքննության տարբերակները: Մասնավորապես, կարող են կիրառվել ժամանակակից տեխնիկական միջոցներ և առերեսումն իրականացվի տեսողական դիտարկումից դուրս (օրինակ, փակ հեռուստահամակարգի օգնությամբ, երբ երեխան չի տեսնում մեղադրյալին և գտնվում է դատարանի դահլիճից դուրս, տեղաշարժվող էկրանի կամ վարագույրի (ոչ թափանցիկ միջնորմի, միակողմանի հայելու) կիրառմամբ և այլ տեխնիկական միջոցներով), կամ կարելի է օգտագործել հատուկ տակտիկա՝ տարբեր սենյակներից հարցաքննությունը՝ անմիջական շփումը կանխելու համար: Դա արդյունավետ է ինչպես ցուցմունքները փոխելու հավանականությունը բացառելու, այնպես էլ երեխայի երկրորդային զոհայնացումը բացառելու տեսանկյունից:

Բացի այդ, պետք է հաշվի առնել, որ առերեսումը կարող է երեխայի վրա շատ բացասական ազդեցություն ունենալ և նրա մոտ առաջացնել սթրեսային, հոգեճնշված վիճակ և այլն: Երեխան կարող է ճշմարիտ ցուցմունքները փոխել և տալ սուտ ցուցմունքներ՝ ելնելով խղճահարությունից, վախից, ներշնչանքից և այլ

հանգամանքներից:

Տակտիկական առումով բավականին արդյունավետ կլինի, եթե քննիչը մինչ առերեսում սկսելն առերեսվողներին պարզաբանի առերեսման էությունը, նպատակը, ինչպես նաև այն, որ դրա անհրաժեշտությունը, տևողությունը և ճշգրտման ենթակա տեղեկատվության ծավալը որոշում է բացառապես ինքը:

Առերեսման նախապատրաստական և աշխատանքային փուլերի տակտիկական պետք է ներառի այն սուբյեկտի որոշելը, որը պետք է հարցաքննվի առաջինը, քանի որ տակտիկական առումով որոշակի տարբերություն կա վկայի և տուժողի մասնակցությամբ առերեսում անելու հարցում:

Եթե առերեսման մասնակիցներից մեկն անչափահաս է, իսկ մյուսը՝ չափահաս, ապա նախապատվությունը պետք է տալ երեխային լսելուն: Եթե երկուսն էլ անչափահաս են, ապա նպատակահարմար է լսել մեղադրյալին, հետո՝ վկային: Մի կողմից՝ դա կհանգեցնի նրան, որ վկան անմիջականորեն կընկալի այն տեղեկությունները, որոնց վերաբերյալ իր կողմից տրվել են հակասող ցուցմունքներ, իսկ մյուս կողմից՝ քննիչը կարող է մեղադրյալին հարցադրումներ անելով կիրառել այնպիսի տակտիկական հնարքներ, որոնք կբացահայտեն մեղադրյալի ցուցմունքների սուտ լինելը, որը կամրապնդի վկայի դիրքորոշումը և, միաժամանակ, հավատ կառաջացնի նրա մոտ առ այն, որ իր ցուցմունքներն ավելի շատ վստահություն են վայելում:

«Կոնֆլիկտ հրահրելու» մարտավարությունը¹²⁷ անչափահասների մասնակցությամբ առերեսումների դեպքում չի երաշխավորվում կիրառման, քանի որ այն կարող է հոգեբանական անհարմարություն առաջացնել անչափահասների մոտ: Անգամ այն դեպքում, երբ վկան վստահ է, որ քննիչն իր ցուցմունքներն է գնահատում առավել արժանահավատ, քան առերեսման մյուս մասնակցինը, միևնույն է, ելնելով կյանքի փոքր փորձից, երեխան չի կարող ճիշտ գնահատել տրամաբանական սադրանքի էությունը, որին քննիչը դիմում է հարկադրված: Հավասարապես սխալ է հաջորդաբար մի քանի առերեսում անցկացնելու տակտիկական կիրառելը նույն երեխայի հետ, քանի որ, բացի ուշադրության և հիշողության ավելորդ ծանրաբեռնվածությունից, երեխան ձեռք է բերում ազդեցիվ հաղորդակցության բացասական փորձ և հոգեբանական անհարմարություն է զգում: Հակառակ դրան, առերեսման ժամանակ գործով ձեռք բերված ապացույցներ ներկայացնելը, կարող է ինչպես վկա անչափահասին հակել իր դիրքորոշումը պնդելուն, այնպես էլ անչափահաս մեղադրյալին «հարկադրել» ընդունել մեղադրանքը, տալ խոստովանական ցուցմունքներ: Դրա համար այսպիսի հնարքը կարելի է համարել ոչ միայն թույլատրելի, այլև նպատակահարմար:

Անդրադառնալով անչափահաս տուժողի առերեսման տակտիկական առանձնահատկություններին, պետք է նկատել, որ այն պայմանավորված է առերեսման երկրորդ մասնակցի դատավարական կարգավիճակով: Եթե տուժողն առերեսվում է վկայի հետ, ապա կոնֆլիկտայնություն կարող է առաջանալ կամ լարվածություն լինել, երբ առերեսվողներից մեկը տալիս է սուտ ցուցմունք:

Առանձնակի բարդություն է ներկայացնում անչափահաս տուժողի և մեղադրյալի առերեսումը, քանի որ այդ դեպքում անխուսափելի է հանցագործի և երեխայի շփումը, որի պարագայում տուժողը կարող է վախի զգացում ունենալ: Այդ վախի հաղթահարումը հանդիսանում է տակտիկական խնդիր, որը քննիչը պետք է լուծի ստեղծագործաբար:

Առերեսումը պետք է իրականացնել լուրջ նախապատրաստվելուց հետո, ինչը ներառում է ինչպես մասնագետների հետ խորհրդակցությունը (մանկավարժ, հոգեբան, մանկական բժիշկ և այլն), այնպես էլ առերեսման ընթացքը և արդյունքներն ամրագրելու համար տեխնիկական համապատասխան միջոցների կիրառման պայմաններ ստեղծելը: Պետք է որոշել այն վայրը, որտեղ պետք է իրականացվի առերեսումը (տեղը պետք է լինի այնպիսին, որ երեխան իրեն հարմարավետ և անկաշկանդ զգա. որպես այդպիսիք կարող են ծառայել հատուկ կահավորված սենյակները): Էական նշանակություն ունի նաև առերեսում կատարելու ժամանակը, քանի որ այն չպետք է լինի ոչ ուշացած, ոչ էլ՝ վաղաժամ:

Ցանկալի է, որ առերեսվողներն իրարից գտնվեն բավականին հեռու տարածության վրա, որպեսզի բացառվի նրանց միջև որևէ անցանկալի շփումը: Դրա հետ մեկտեղ, տուժողի և մեղադրյալի առերեսման սենյակ մտնելու հերթականությունը որոշելիս պետք է առաջնայնություն տրվի տուժողին, որպեսզի նրա համար ստեղծվի առավել բարենպաստ իրադրություն:

127 Սրա էությունն այն է, որ հրահրվում է որոշակի կոնֆլիկտային իրավիճակ, որի պարագայում առերեսվողներից յուրաքանչյուրը բռնկվելով հայտնում է տվյալներ, որոնք սովորական պայմաններում կարող էր չհայտնել:

Ելնելով էմոցիոնալ լարվածության վիճակից, քննիչը պետք է մանրամասն պատրաստի այն հարցերը, որոնք պետք է իր կողմից տրվեն, կանխորոշի դրանց պատասխանները, առերեսվողների հնարավոր վարքագիծը, որպեսզի կարողանա վերահսկել գործողության ընթացքը: Այն դեպքում, երբ տուժողի և մեղադրյալի միջև առաջանում է բանավեճ, ապա քննիչը պետք է շատ կտրուկ և կոռեկտ մոտեցմամբ կանխի այդ:

Տակտիկական առումով երեխայի մասնակցությամբ առերեսման ժամանակ հարցադրումները ցանկալի կլինի իրականացնել առանձին փաստերի, հանգամանքների կամ դրվագների մասով, ընդ որում, այն կարող է ուղեկցվել գործում առկա այլ ապացույցներ ներկայացնելով: Քննիչը պետք է բավականին զգուշավոր լինի հարցերի ձևակերպումներում, իր վարքագծում, միմիկայում ու ժեստիկուլյացիայում: Չպետք է կասկածներ արտահայտել կամ վարքագծով, ժեստերով կամ միմիկայով ցույց տալ, որ չի հավատում իր տված հարցերին երեխայի տված պատասխաններին: Հարցերը քննիչը պետք է ձևակերպի հստակ, աներկբա, ոչ երկիմաստ, հետևողական: Դա կօգնի խուսափել բարոյա-հոգեբանական բնույթի խնդիրներից:

Առերեսման տակտիկական ոչ ճիշտ ընտրելը, սխալ հաշվարկները, ոչ բավարար պատրաստվելը կարող են բացասական ազդեցություն ունենալ երեխայի մասնակցությամբ իրականացվող առերեսման արդյունքների վրա, կասկածի տակ դնել երեխայի ցուցմունքների արժանահավատությունը:

Ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ գործնականում սովորական ընթացակարգով հարցեր են տրվում երեխային՝ հաճախ անգամ բավականին բարդ ձևակերպված հարցադրումներով: Առավել խնդրահարույց է այն, որ կան գործեր, որոնցում քննիչը մեղադրյալի ու տուժող երեխայի միջև երկու և ավելի անգամ է առերեսում կատարել, ինչն առհասարակ չի բխում երեխայի լավագույն շահից և ուղղակի հակասում է նաև միջազգային չափանիշներին, որոնք կոչ են անում բացառել ոչ միայն անչափահասի և մեղադրյալի առերեսումը, շփումը, այլև կրկնությունները:

Այսպես, «Մեռական շահագործումից և սեռական բնույթի բռնություններից երեխաների պաշտպանության մասին» 2007թ. հոկտեմբերի 25-ի ԵԽԻ-ի կոնվենցիայի 31-րդ հոդվածի 1-ին մասի «է» կետի համաձայն՝ «(...) մասնավորապես պետք է ապահովվի, որ տուժողների և հանցագործություն կատարած անձանց միջև շփումը դատարանում և իրավապահ մարմնի տարածքում տեղի չունենա, եթե իրավասու մարմինները այլ բան չեն նախատեսում՝ ելնելով երեխայի շահերից, կամ երբ նման շփում պահանջվում է նախաքննության կամ վարույթների նպատակներով»: Նույն կոնվենցիայի 35-րդ հոդվածի 1-ին մասի «ե» կետը նախատեսում է, որ «երեխայի հարցաքննությունների թիվը հնարավորինս սահմանափակել այնքանով, որքանով խիստ անհրաժեշտ է քրեական վարույթի նպատակով», իսկ նույն հոդվածի 2-րդ մասն ամրագրում է, որ «յուրաքանչյուր Կողմ ձեռնարկում է անհրաժեշտ օրենսդրական կամ այլ միջոցներ՝ ապահովելու համար, որ տուժողի կամ, անհրաժեշտության դեպքում, վկայություն տվող երեխայի հետ բոլոր հարցազրույցները¹²⁸ հնարավոր լինի ձայնագրել տեսաերկրի վրա, և այդ բոլոր ձայնագրված հարցազրույցները հնարավոր լինի որպես վկայություն ընդունել վարույթի ժամանակ իր ներպետական իրավունքով սահմանված կանոնների համաձայն»: Այնուհետև, նույն կոնվենցիան, շարունակելով առաջադրված դրույթը, 36-րդ հոդվածի 2-րդ մասում տրամաբանորեն նախատեսում է, որ «յուրաքանչյուր Կողմ, իր ներպետական իրավունքով նախատեսված կանոններին համապատասխան, ձեռնարկում է անհրաժեշտ օրենսդրական կամ այլ միջոցներ՝ ապահովելու համար, որ տուժողը կարողանա ցուցմունք տալ դատարանում առանց իր ներկայության, մասնավորապես՝ հաղորդակցության համապատասխան տեխնոլոգիաների օգտագործմամբ»:

Անչափահաս երեխայի կրկնակի հարցաքննության անթույլատրելիության մասին դրույթներ առկա են նաև միջազգային այլ փաստաթղթերում: Օրինակ, ՄԱԿ-ի Հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաների գործերով արդարադատության ուղենիշների 31-րդ կետի համաձայն, մասնագետները պետք է նաև իրականացնեն այնպիսի միջոցառումներ, որոնք.

- ա)** կնվազեցնեն հարցաքննությունների թիվը: Պետք է սահմանել տուժող և վկա երեխաներից ցուցմունք ստանալու հատուկ ընթացակարգեր՝ հարցաքննությունների, ցուցմունքների, լսումների, և, հատկապես՝ արդարադատության գործընթացի հետ անհարկի շփումների թիվը նվազեցնելու նպատակով, այդ թվում՝ տեսաձայնագրման կիրառմամբ.

- բ)** եթե դա նախատեսված է տվյալ իրավական համակարգով, կապահովեն տուժող և վկա երեխաների

128 Երեխաների առնչությամբ «հարցազրույց» և «հարցաքննություն» եզրույթները սույն ձեռնարկում կիրառվում են որպես հոմանիշներ, քանի որ առաջին եզրույթը տարածված է միջազգային և օտարերկրյա պետությունների փաստաթղթերում, քանի որ ավելի «մեղմ» մեթոդիկա է նախատեսում, քան հարցաքննությունը:

պաշտպանությունը հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող անձի կողմից հարցաքննվելուց՝ միաժամանակ հարգելով երեխայի՝ պաշտպանության իրավունքը: Անհրաժեշտության դեպքում տուժող և վկա երեխաները պետք է հարցաքննվեն (այդ թվում՝ դատարանում) հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող անձի տեսադաշտից դուրս պայմաններում, պետք է նաև տրամադրվեն առանձին դատական սպասարաններ և մեկուսի հարցաքննության տարածքներ:

- գ) կապահովեն, որ տուժող և վկա երեխաները հարցաքննվեն երեխայի հանդեպ զգայուն եղանակով՝ դատավորների կողմից հսկողության հնարավորությամբ, նպաստելով ցուցմունքներ տալու գործընթացին և կրճատելով ահաբեկման հնարավորությունը, օրինակ՝ ցուցմունք տալիս օգնելու կամ հոգեբան փորձագետներ նշանակելու միջոցով:

Քրեական արդարադատության համակարգում հայտնված երեխաների նկատմամբ գործողությունների ուղենիշների (առաջարկվել է Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի 1997թ. հուլիսի 21-ի թիվ 1997/30 բանաձևով) 49-րդ կետի համաձայն՝ տարբեր իրավական ավանդույթներին, պրակտիկային և իրավական շրջանակներին համապատասխան՝ քննության և քրեական հետապնդման, ինչպես նաև դատական լուսնների ընթացքում հարկավոր է հնարավորինս խուսափել տուժող երեխայի և իրավախախտի ուղղակի շփումից:

Հետևաբար՝ անհրաժեշտ է, որպեսզի քննիչը մանրակրկիտ նախապատրաստվի անչափահասների մասնակցությամբ դատավարական գործողություններին՝ բացառելով նրանց հետ միևնույն քննչական գործողությունների անհիմն կրկնելու դեպքերը: Դա կարող է ներառել գործի հանգամանքների, երեխայի, ընտանիքի, կասկածյալի վերաբերյալ առկա բոլոր տեղեկատվության հավաքագրում և ուսումնասիրություն, այդ թվում, նախնառաջ, ծնողների (ավելի հաճախ երեխայի մոր) հետ զրույց, (ինչպես է ծնողն իմացել հանցագործության մասին, ով է երեխայի հետ ավելի շուտ խոսել հանցագործության մասին), և երկրորդ, զրույց այն մարդու հետ, ում երեխան առաջինն է պատմել հանցագործության մասին:

Ճանաչման ներկայացնելը. Ճանաչման ներկայացնելու դատավարական կարգը սահմանված է ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 221-224-րդ հոդվածներում, որոնք մանրամասն սահմանում են ճանաչման ներկայացնելու հիմքերը, պայմանները, սուբյեկտները, դատավարական կարգը, մասնակիցների իրավունքները, պարտականությունները, ճանաչման ենթակա օբյեկտները, կատարման ընթացքն արձանագրելուն ներկայացվող պահանջները և այլն: Սակայն դրանցում որևէ կանոն նախատեսված չէ այն դեպքերի համար, երբ ճանաչողը անչափահաս է, որը գործնականում իրականացվում է նույն կանոններով և սկզբունքներով, ինչ չափահասների դեպքում: Մինչդեռ տակտիկական առումով անչափահասի կողմից ճանաչման գործընթացն էական առանձնահատկություններ ունի, ընդ որում, կախված նաև նրանից՝ ճանաչողը տուժողն է, թե՛ վկան: Հետևաբար, անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր անգամ ճանաչման ներկայացնելիս հաշվի առնել այդ հանգամանքը:

Անչափահասի մասնակցությամբ ճանաչման ներկայացնելը բարդանում է հատկապես այն դեպքում, երբ ճանաչվողի դերում հանդես է գալիս կասկածյալը կամ մեղադրյալը, հետևաբար՝ ճանաչումը պետք է իրականացվի այնպիսի պայմաններում, որոնք կբացառեն տուժողի, վկայի և կասկածյալի կամ մեղադրյալի փոխադարձ տեսողական դիտարկումը, աչքերով և խոսքով շփումը: Բացի այդ, անչափահասին պետք է նախապես պարզաբանել, թե ինչ կարգով պետք է իրականացվի ճանաչման ներկայացնելը, որն է դրա նպատակը, ինչ է այն իրենից ներկայացնում, ինչպես նաև պետք է հստակ պարզաբանել, որ այն անվտանգ է, որ ճանաչվողը իրեն չի տեսնելու և այլն:

Ճանաչման ներկայացնելու արդյունքը հաճախ անփոխարինելի ապացույցի դեր է խաղում, ուստի, նախնական հարցաքննության ժամանակ քննիչը պետք է մանրակրկիտ տեղեկություն հավաքի ճանաչվող առարկայի կամ անձի անհատականացնող տվյալների վերաբերյալ, որոնց պայմաններում ինքը տեսել է ճանաչվող առարկան կամ անձին: Օրինակ, սեռական բռնության վերաբերյալ մի քրեական գործով երեխան իր ցուցմունքում հայտնել էր տվյալներ այն մասին, թե մեղադրյալն ինչ գույնի ներքնագգեստ էր կրել, դրա վրա ինչ գրառումներ էին եղել, սենյակի դասավորվածությունը և այլն, որոնք հաստատվել էին քննիչի կողմից բնակարանի խուզարկության ժամանակ հայտնաբերված իրերի առգրավման արդյունքում: Թեև մեղադրյալը փորձել էր արդարանալ, թե ինչ հանգամանքներում է երեխան տեսել իր ներքնագգեստի գույնը, գրառումները և այլն, սակայն դատարանն արժանահավատ չէր համարել դրանք, քանի որ երեխայի ցուցմունքների հետևողականությունը, ամբողջականությունը և գործում առկա այլ փաստական տվյալները համընկել էին և ձևավորել ամբողջական պատկեր:

Մինչ ճանաչում իրականացնելու մասին որոշում կայացնելը քննիչը պետք է պարզի ճանաչողի հոգեբանական վիճակը, օրինակ, եթե երեխան հայտնում է, որ հուզված է, վախենում է և այլն, ապա պետք է ճանաչումը տեղափոխել այլ օր, քանի որ ճանաչման արժեքը հենց նրանում է, որ ճանաչողը լիարժեք վստահ է դրա արդյունքների հարցում:

Իրավաչափ է այն մոտեցումը, որ հնարավորության դեպքում առաջնայություն պետք է տալ անչափահաս վկաների մասնակցությամբ ճանաչում իրականացնելուն՝ տուժողների համեմատ: Բանն այն է, որ եթե ճանաչող վկան հանդիսանում է չեզոք սուբյեկտ, ապա տուժողը շահագրգռված է գործի ելքով, որն էական ազդեցություն կարող է ունենալ ճանաչման արդյունքների վրա:

Այս տեսանկյունից կարևոր է, որ քննիչը մանրակրկիտ նախապատրաստվի և իրականացնի նախնական հարցաքննությունը, որպեսզի հետագայում հնարավորություն ունենա ճանաչման արդյունքները համադրելու հարցաքննության արդյունքների հետ: Դրա համար կարևոր է, որ քննիչը պարզի՝ ճանաչողը շփվել է արդյոք ականատես վկանների հետ: Եթե առկա է վկա ճանաչող, ապա ցանկալի է նրան հարցաքննել առաջինը, որպեսզի ստացվի տեղեկատվություն դեպքի պահին տուժողի հոգեբանական վիճակի մասին: Դա հնարավորություն կտա քննադատաբար գնահատելու տուժողի ցուցմունքները:

Ամփջապես ճանաչման ներկայացնելու դեպքում դրա տակտիկական նշանակությունը այն է, որ դրանով ակտիվացվում, թարմացվում է ճանաչողի հիշողությունը, որը տուժողին կարող է կրկնակի զոհայնացման ենթարկել:

Նույնիսկ այն դեպքերում, երբ վկան ակտիվ միջամտություն է ունեցել դեպքին, միևնույն է, նրա ցուցմունքները միշտ ավելի ճշգրիտ են, քան տուժողինը: Թեև չի բացառվում, որ վկայի ցուցմունքները ևս լինեն բովանդակային առումով ոչ լրիվ, ինչպես տուժողինը, սակայն վկայի կողմից ուշադրության կենտրոնացումը, կատարվածը վերախնաստավորելը, հատկապես հանգիստ և անվտանգ պայմաններում, թույլ են տալիս վկային առավել լրիվ և ամբողջական վերհիշել և պատմել կատարվածը: Էական չէ՝ վկան դեպքը ընկալել է որպես հանգամանքների հակաիրավակա՞ն, թե՛ սովորական ընթացք:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ մինչև ճանաչումը հարցաքննության առանձնահատկությունը կախված է հարցաքննվող և ճանաչող սուբյեկտի դատավարական կարգավիճակից, նրա ընդունած դիրքորոշումից, հետևաբար քննիչը ճանաչման նախապատրաստվելիս պետք է մանրազնին ուշադրություն դարձնի այս կամ այն տակտիկական հնարքի ընտրությանը:

2.3. Բռնության ենթարկված երեխաների հարցաքննության (հարցազրույցի) առանձնահատկությունները

Հաշվի առնելով բռնության ենթարկված երեխայի հնարավոր հոգետրավմատիկ վիճակը (վերը՝ բաժին 1.3) երեխաների հարցաքննության հիմնական նպատակները երկուսն են.

1. Բացահայտել և հավաքագրել բռնության վերաբերյալ ամբողջական և հավաստի տեղեկություններ,
2. Պաշտպանել երեխայի հոգեբանական բարօրությունը, որն արդեն լրջորեն վնասվել է բռնությամբ կամ դրա փորձով:

Երեխայի հարցաքննության գրագետ իրականացումը բացառիկ կարևոր է, քանի որ շատ հաճախ երեխան միակն է, ով կարող է տալ պատահածի վերաբերյալ հուսալի տեղեկություն: Մյուս կողմից, երեխայի նկատմամբ բռնություն կատարածների մի մասը չի ստանում համարժեք պատիժ, քանի որ երեխայի հարցաքննությունը չի կառուցվում անհրաժեշտ գրագիտությամբ, ինչի հետևանքով ստացվում են անբավարար տեղեկություններ:

Իրավապահ մարմինների շրջանում առկա է ընկալում, որ երեխաների մասնակցությամբ կատարված հանցագործությունները լրջությամբ, դժվարությամբ կամ բարդությամբ որոշակի առումով «զիջում են» չափա-

հասների մասնակցությամբ կատարված հանցագործություններին: Իրականությունն այլ է, և օրենքի հետ առնչվող երեխաների դեպքում քննության գործընթացն ավելի բարդ է:¹²⁹

Հասկանալի է, որ արդարադատական համակարգը կարիք ունի, որպեսզի վկա կամ տուժող երեխան լինի «վստահելի վկա» և առանց հետաձգման տրամադրի հստակ ու ժամանակագրորեն ճշգրիտ վկայություն իրադարձության վերաբերյալ: Իսկ ո՞վ կարող է համարվել «վստահելի վկա»: Վկայի վստահելի լինելը ենթադրում է, որ նա.

- հնարավորինս ամբողջովին և ճշգրիտ հաշիվ է տալիս պատահածի մասին,
- տարբերակում է ճշմարտությունն ու սուտը,
- խնդրում է պարզաբանում, երբ չի հասկանում հարցը, և ոչ թե պատասխանում է պատահական կամ դրդված՝ հարցաքննողին գոհացնելու կարիքով,
- զգում և դիմադրում է ուղղորդող հարցերին՝ դրանով իսկ թույլ չտալով, որ իրեն շփոթեցնեն:

Իրականում, երբ երեխան հարցաքննվում է, կարող են ի հայտ գալ մի շարք բարդություններ, որոնք, սակայն կարող են մնալ չնկատված՝ հարցաքննությունն իրականացնողների համար: Այդ բարդությունները բացասաբար են ազդում երեխայի վրա և կարող են նպաստել պակաս ամբողջական և հուսալի վկայություններ տալուն: Օրինակ, օտար և անսովոր միջավայրում գտնվելը երեխային դարձնում է չափազանց զգայուն, ինչը ներագրում է նրա կողմից տրվող տեղեկությունների ճշգրտության վրա: Ավելին, երբ խոսվում է զգայուն թեմայի մասին, ոչ ճիշտ ձևակերպված հարցերը վտանգում են տրվող պատասխանի հավաստիությունը, իսկ սխալ տրված հարցերը վերակենդանացնում են երեխայի տրավմատիկ փորձը, և վերջինս ասես ստիպված է լինում իրեն «կրկին գոհ» զգալ (երկրորդային գոհականացում):¹³⁰

Հարցաքննությունը կառուցելիս բացառիկ կարևոր է հաշվի առնել երեխայի տարիքային զարգացման փուլի առանձնահատկությունները, քանի որ տարբեր տարիքի երեխաների մտածական և հուզական տարիքային հնարավորություններն ու դրսևորումներն ուղղակի ազդում և պայմանավորում են նրանց ընկալածի յուրացումը, վերամշակումը և հիշողության ու խոսքի մեջ վերարտադրությունը: «Տարիքը երեխաների հիշողության հնարավորությունների առավել կարևոր պայմանավորող գործոնն է»¹³¹: Երեխայի տարիքը և զարգացման առանձնահատկություններն ազդում են նրա փորձի ընկալման և երկարատև հիշողության մեջ պահվող տեղեկությունների ծավալի վրա¹³²:

Մանկիկներն ու վաղ մանկական տարիքի երեխաները (մինչև 3 տարեկան) կարող են հիշել իրենց փորձը, ինչի մասին վկայում են նրանց արձագանքները մարդկանց, առարկաներին և միջավայրին, սակայն այդ վաղ հիշողությունները կապակցված չեն խոսքային նկարագրիչների հետ: Նույնիսկ եթե նրանք արդեն ունեն ձևավորվող խոսք, վերջիններս քիչ չափով են ունակ իմաստավորելու անձանոթ փորձը, ունեն սահմանափակ բառապաշար և դժվարանում են խոսել անցյալի մասին:

Մեծանալուն զուգահեռ երեխաների ուշադրության կենտրոնացումը բարելավվում է, և նրանք ավելի լավ են պատրաստված՝ հասկանալու, նկատելու առանձնահատուկ տարրեր և նկարագրելու իրենց փորձը խոսքով: Փոքր երեխաների հարցազրույցի ժամանակ բարդ է կենտրոնացնել նրանց ուշադրությունը և արդյունավետ տնտղել նրանց հիշողությունները: Նրանք կարող են ուղղակի արձագանքել ծանոթ բառերին կամ պարզ արտահայտություններին՝ առանց անդրադառնալու ամբողջական հարցին, ընդունակ չեն

129 Օրենքի հետ առնչություն ունեցող երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքի ընդհանուր կանոններն ու առանձնահատկությունները: Ձեռնարկ քննիչների համար: Դ. Թումայան, Գրավեստն, Երևան, 2016, էջ 13:

130 Երեխայի համար հարցաքննության պթեռային լինելուն նպաստում են հետևյալ հանգամանքները՝ ա) հանցագործության տուժող կամ վկա հանդիսանալու փաստը, բ) իրավապահ մարմինների նկատմամբ վախը, անվստահությունը, սխալ տեղեկություններն իրավապահ մարմինների գործունեության մասին, գ) հարցաքննության ընթացքի անհայտ լինելը, դ) նախկինում հարցաքննության բացասական դեպքերի փորձը, ե) հանցագործություն կատարելու մեջ մեղադրվելու վախը: Մանրամասն տես՝ Օրենքի հետ առնչություն ունեցող երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքի ընդհանուր կանոններն ու առանձնահատկությունները: Ձեռնարկ քննիչների համար: Դ. Թումայան, Գրավեստն, Երևան, 2016, էջ 22:

131 Lamb M.E., Malloy L.C., Hershkowitz I., La Rooy D. 2015. Children and the law. In Handbook of Child Psychology and Developmental Science, 7th ed., vol. 3: Socioemotional Processes, edited by R.M. Lerner and M.E. Lamb. Hoboken, NJ: Wiley, էջեր 464–512:

132 Pipe M.-E., Salmon, K. What children bring to the interview context: Individual differences in children's event reports. In Memory and Suggestibility in the Forensic Interview/ Edited by M.L. Eisen, J.A. Quas, G.S. Goodman. NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2002, էջեր 235–261:

դիտարկելու իրենց ընկալումները և հարցերին տրվող պատասխանները: Տարիքին զուգահեռ, երեխաների բնականոն զարգացումը և ստացած գիտելիքները բարելավում են այս հմտությունները:

Փորձի մտապահումը կամ հիշելը դեռևս չեն երաշխավորում, որ երեխան կկարողանա այն նկարագրել ուրիշներին: Հարցաքննությունը երեխաների համար բարդ է, քանի որ այն ներառում է շատ տարբեր հաղորդակցական ձևանմուշներ և մանրամասներ ներկայացնելու անսովոր պահանջ: Փոքր երեխաները կարող են օգտագործել բառեր՝ նախքան դրանց իմաստը լիարժեք հասկանալը, կարող են շփոթել նույնիսկ պարզ հասկացություններ և եզրույթներ, ինչպիսիք են «վաղը», «շատ» կամ «երկար»: Մեծանալուն զուգահեռ, երեխաները ձեռք են բերում ունակություն՝ օգտագործելու բառերը մշակույթային-նորմատիվային սահմաններին ավելի համապատասխան, չնայած սեռական կոնտակտների, ներքին մտքերի և հույզերի վերաբերյալ հասկացությունները, դատախրավական հարցերի առանձնահատկությունները, այնուամենայնիվ, կարող են նրանց ընկալումից դուրս լինել¹³³:

Քանի որ ավելի մեծ տարիքի երեխաները և դեռահասները (10 տարեկանից բարձր) շատ նման են մեծահասակներին, հարցաքննողները կարող են չհասկանալ, որ նրանք կարող են էականորեն տարբերվել իրենց խոսքային և մտածական հնարավորություններով: Արդյունքում հարցաքննողները կարող են ունենալ բարդություններ կոնտակտի հաստատման, հարցաքննության հրահանգների բացատրման և հարցերի հասկացման ապահովման առումով¹³⁴: Ցանկանալով երևալ կոմպետենտ՝ դեռահասները կարող են դժվարությամբ դիմել օգնության: Հարցաքննողները պետք է զգուշանան դեռահաս վկաներից/տուժողներից չհիմնավորված բարձր սպասելիքներից և չպետք է ցուցաբերեն ավելի քիչ աջակցող մոտեցում կամ խոսեն բարդ, խճճող լեզվով, ինչը կբարդացնի իրավիճակը¹³⁵:

Ստորև աղյուսակով ներկայացվում են երեխաների և դեռահասների իմացական և հուզական հիմնական տարիքային առանձնահատկությունները, սահմանափակումները և հարցաքննության վարմանն ուղղված գործնական խորհուրդներ:

Աղյուսակ 3

Տարիք	Առանձնահատկություններ	Սահմանափակումներ	Խորհուրդներ
Վաղ մանկություն (2-6 տարեկան)	<ul style="list-style-type: none"> 2-3 տարեկան՝ • Երեխայի ֆանտազիաները, երևակայությունը դառնում են արտաքին աշխարհի օբյեկտներից անկախ, ավելի ամբողջական • Հասկանում են նկարների և լուսանկարների սիմվոլիկ նշանակությունը • Տարբերակում են ներքին, հոգեկան և արտաքին իրադարձությունները • Սկսում են հաշվել • Մոլորաբար արդեն ունենում են դրոշակի բառապաշար, կազմում են կարճ նախադասություններ 	<ul style="list-style-type: none"> • Գնահատման ժամանակ կարևոր է վստահ լինել, որ երեխան հասկանում է բոլոր բառերի նշանակությունը. նրանց հետ շատ դժվար է իրականացնել լիարժեք հարցազրույց • Հարցազրույցը հնարավոր է անցկացնել խաղի ձևով • Ուշադրությունն ու կամային դրսևորումները սահմանափակ են, երեխաները կարող են արագ հոգնել և կարիք են ունենում գործողությունների փոփոխության 	<ul style="list-style-type: none"> • Բառապաշարը պետք է լինի պարզ և երեխային հասկանալի, կարճ, ոչ երկիմաստ նախադասություններով • Մեծամասամբ օգտագործել բաց հարցեր • Տալ հստակ հարցեր, որոնք վերաբերում են դեպքի մանրամասներին, մարդուն, մարմնի մասերին • Երեխան չի կողմնորոշվում ժամանակի մեջ, ուստի հարցադրումները պետք է կապված լինեն հստակ գործողությունների հետ

133 Lamb M.E. and Brown D.A. Conversational apprentices: Helping children become competent informants about their own experiences. *British Journal of Developmental Psychology*, 2006/24(1)/ էջեր 215–234:
 134 Walker A.G. *Handbook on Questioning Children: A Linguistic Perspective*, 3d ed. Washington, DC: ABA Center on Children and the Law, 2013:
 135 Newlin C., L Cordisco Steele L., Chamberlin A., Anderson J., Kenniston J., Russell A., Stewart H., and Vaughan-Eden V. *Child Forensic Interviewing: Best Practices*, *Juvenile Justice Bulletin*, Sep. 2015.

Տարիք	Առանձնահատկություններ	Սահմանափակումներ	Խտրիուրդներ
<p>Վաղ մանկություն (2-6 տարեկան)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Հակված են ընդհանրացնելու (օրինակ, եթե տանն ունեն կատու, ապա բոլոր չորքոտանի կենդանիներին կարող են անվանել կատու) • Հասկանում են ճանաչում են հիմնական հույզերի պատճառները, հետևանքները և վարքային նշանները • Սկսում են ձևավորվել ինքնագնահատականը և Ես-ի կոնցեպցիան • Ցուցաբերում են բարոյական զգացողության զարգացման նշաններ՝ կարող են վերբալ գնահատել սեփական և ուրիշի արարքները: <p>3-4 տարեկան՝</p> <ul style="list-style-type: none"> • Գիտակցում են օբյեկտների մոդելների, պատկերների և իրական կյանքի օբյեկտների տարբերությունը • Հասկանում են պատճառահետևանքային կապերը սովորական իրադարձություններում • Տարբերակում են տեսքն իրական օբյեկտից (արդյոք մոմը, որը նման է մատիտի, իսկապես մատիտ է) • Օգտագործում են անհատական խոսքը՝ սեփական վարքն ուղղորդելու նպատակով • Սկսում է զարգանալ հուզական ինքնակարգավորումը և ապրումակցումը: • 4-5 տարեկան՝ • Զարգանում է կայուն ուշադրությունը և պլանավորումը • Օգտագործում են «վարքային սցենարները» հիշողության համար (հիշում են կոնկրետ գործողություններ) • Հաշվում են մինչև 10-ը, գիտեն թվերի նշանակությունը • Կարողանում են կառավարել իրենց հույզերը: 	<ul style="list-style-type: none"> • Երեխան դեռևս ամբողջապես չի տարբերակում սոցիալական, ֆիզիկական և մտածական իրողությունները • Աշխարհը դիտարկվում է միայն սեփական անձի տեսակետից. ունակ չեն «կողքից նայել» և քննադատորեն վերաբերվել սեփական կարծիքին • Թեև սկսում է ընկալել տեսակետների բազմազանությունը, սակայն մտածողության մեջ դեռ կարող է առաջնորդվել մոգականությամբ • Մտածողությունը <i>կոնկրետ</i> է՝ երեխան գործ է ունենում միայն այն իրողության հետ, որը տեղի է ունենում «այստեղ և հիմա», չի կարողանում վերացարկվել ժամանակի մեջ • Մտածողությունը <i>կենտրոնացված</i> է, այսինքն՝ մտածողությունը կարողանում է հաշվի առնել օբյեկտի միայն մի առանձնահատկություն և ի վիճակի չէ կենտրոնանալ մի քանի առանձնահատկության վրա միաժամանակ • Մտածողությունը <i>միասնական</i> է՝ իրադարձությունների զարգացումը և կապերի ստեղծումը կարող է իրականանալ մեկ ուղղությամբ («Վահանը քո եղբայրն է» հասկացվում է, բայց «Դու էլ Վահանի եղբայրն ես» չի հասկացվում) • <i>Կենտրոնացնում են իրենց ուշադրությունը փոխափոխ վրա</i>: Երեխան դատում է օբյեկտի մասին համաձայն նրա, թե ինչպիսի տեսք ունի այն հիմա: Երեխան հաշվի չի առնում այն գործոնները, որոնք օբյեկտին հասցնում են տվյալ վիճակին 	<ul style="list-style-type: none"> • Երեխան վախենում է չար դարացնել մեծահասակի սպասելիքները, ուստի, հնարավոր է հաճախ ասի «Չեմ հիշում» կամ «Զգիտեմ», կամ պատասխանի ըստ նրա, թե իր կարծիքով հարցաքննողն ինչ է սպասում իրենից • Բազմակի հարցաքննությունները կամ դեպքի մասին հաճախակի խոսելը կարող են դրդել երեխայի մոտ իրադարձությունների երևակայական պատկերացմանը:

Տարիք	Առանձնահատկություններ	Սահմանափակումներ	Խտրիւորդներ
Վաղ մանկություն (2-6 տարեկան)	<ul style="list-style-type: none"> • 5-6 տարեկան՝ • Նվազում է մոզայան մտածողությունը • Ավելանում են պլանավորման և ուշադրության կենտրոնացման հնարավորությունները • Ճանաչելը, վերհիշելը, «սցենարային» հիշողությունը շարունակում են զարգանալ • Զարգանում է հուզական հասկացումը (ուրիշների հուզական հակազդումները մեկնաբանելու, կանխատեսելու և դրանց վրա ազդելու հնարքներ) • Մեծանում են ապրումակցելու հակազդումները • Ցուցաբերում են տարարնայթ բարոյական նորմեր և վարքաձևեր • Հասկանում են սեռի անփոփոխ լինելը: 	<ul style="list-style-type: none"> • Ժամանակային և տարածական կողմնորոշումը դեռ ձևավորված չեն, կարող են շփոթել ժամերը, օրերը, վայրերը: 	
Միջին մանկություն (7-12 տարեկան)	<ul style="list-style-type: none"> • Մտածողությունը ճկուն է, դուրս է գալիս «այստեղ և հիմա» սահմաններից, ավելի քիչ է գոցենտրիկ է • Կարողանում է անել տրամաբանական եզրահանգումներ • Երեխան դատում է այս կամ այն քայլի բարոյականության մասին՝ ելնելով դրանց հետևանքներից, այլ ոչ թե՛ դրդապատճառներից • Իմացական գործընթացն ակտիվ է, ընտրողական, պատճառա-հետևանքային, համակարգված • Հիշողությունն ավելի համակարգված է • Առաջ են գալիս բարոյական պատկերացումներ, որոնք դեռ հիմնվում են արտաքին պատժի կամ խրախուսանքի վրա • Մեծանում է սեփական անձի ընկալման կարևորությունը, ուստի տրավմատիզացիայի ժամանակ մեծանում է երեխայի սեփական դերի ընկալման կարևորությունը: 	<ul style="list-style-type: none"> • 7-10 տարեկան՝ • Կենտրոնացած են ենթարկվելու և պատժից խուսափելու/ պարզատրվելու վրա, ինչը կարող է ազդել հարցերի պատասխանների ճշմարտացիության վրա: • 10-12 տարեկան՝ • Կողմնորոշված են դեպի լավ հարաբերությունների պահպանում և այլ մարդկանցից խրախուսանքի ստացում. պետք է ենթարկվել, որպեսզի խուսափեն այլ մարդկանց արհամարհանքից կամ պատժից: 	<ul style="list-style-type: none"> • Տալ բաց, ընդհանուր հարցեր, որոնք թույլ կտան ազատ շարադրել իրողությունը • Խուսափել եզրույթներից, որոնք կարող են վախեցնել երեխային • Կարևոր է մոտիվացնել երեխային, հատկապես դա հնարավոր է անել խրախուսելով նրանց դրական դերն ու նշանակալիությունը հարցաքննության համար • Չի կարելի սպառնալ կամ վախեցնել ուղղակի կամ անուղղակի, քանի որ երեխան կարող է սկսել ձգտել հեռանալ այդտեղից, այլ ոչ թե անկեղծ լինել:

Տարիք	Առանձնահատկություններ	Սահմանափակումներ	Խտրիւորդներ
Դեռահասություն/ վաղ պատանեկություն (13-18 տարեկան)	<ul style="list-style-type: none"> • Մեռահասունացման շրջան • Հուզական անհավասարակշռություն • «Մեծահասակ» լինելու զգացողության զարգացում • Ինքնագիտակցության զարգացում • Ապահովության փնտրտուք հասակակիցների շրջանում • Հասունության և անկախության ձգտում 	<ul style="list-style-type: none"> • Հուզական անհավասարակշռություն • Ձգտում առանձնանալու, ինքնամիտություն • Կաշկանդվածություն, ամոթխածություն • Խոցելի ինքնասիրություն • Չափազանցված և մաքսիմալիստական մտածողություն • Կոնֆլիկտայնություն, հակվածություն ներքին կոնֆլիկտների • Ըմբոստություն ծնողական/ հասարակական/ համակարգային նորմերի դեմ: 	<ul style="list-style-type: none"> • Անհրաժեշտ է ընտրել հաղորդակցման ոչ ակնհայտ հիերարխիկ ոճ՝ ավագ ընկերոջ կամ հավասարի • Խոսքը պետք է լինի հասկանալի, հասարակ, բայց՝ ոչ ժարգոնային • Կարևոր է խոսել դեռահասի նախասիրությունների շրջանակից, կիսվել սեփական հետաքրքրություններով • Չմոռանալ, որ չնայած դիմացինն արդեն երեխա չէ, բայց հուզական մակարդակում նա վերջնականապես հասունացած չէ, և նրա մոտ կարող են գերակայել լավ թաքցվող մանկական հետաքրքրություններ
Դեռահասություն/ վաղ պատանեկություն (13-18 տարեկան)	<ul style="list-style-type: none"> • Դեռահասի կարևոր պահանջումներ՝ • ֆիզիոլոգիական պահանջմունքները, որոնք դրդում են դեռահասներին ֆիզիկական և սեռական ակտիվության • ապահովության պահանջմունք, որը դեռահասը սկսում է փնտրել իր հասակակիցների շրջանում • ընտանիքից անկախ լինելու պահանջմունքը (ինքնահաստատում, ինքնուրույնություն) • կապվածության պահանջմունք • հաջողության պահանջմունք՝ սեփական ուժերը փորձելու և հաջողության հասնելու պահանջմունք • ինքնիրացման և սեփական «Ես»-ի զարգացման պահանջմունք: 		<ul style="list-style-type: none"> • Անհրաժեշտ է խուսափել գերակայող, ուժի դիրքից զրույցը վարելուց, քանի որ նման ոճը հավանական է, որ կարթնացնի ընդդիմանալու պահանջ • Հոգեբանական հարմարավետություն ստեղծելու համար արդյունավետ է թույլ տալ, որպեսզի զրույցի տեմպը թելադրի դեռահասը և չզգա ճնշում կամ պարտադրանք • Տեղին հումորը կարող է նպաստել «սառույցի կոտրմանը»:

Բռնության ենթարկված երեխայից ամբողջական և ճշգրիտ վկայություն ստանալու համար գոյություն ունեն հարցազրույց/հարցաքննություն վարելու տարբեր մոդելներ:

Բազմաթիվ հետազոտություններ են իրականացվել ուղղված երեխայի հիշողության, հաղորդակցման և սոցիալական ունակությունների ոլորտներին, հարցազրույցի վարման գործնական ուղեցույցներին: Արդյունքում, արձանագրվել են մի շարք փաստեր, որոնց վերաբերյալ մինչ այդ չկար համաձայնություն: Բացահայտվել է, որ՝

- երեխաները, անկախ տարիքից, ունեն հստակ ունակություն՝ հիշելու իրենց շուրջը կատարվածը,
- հնարավոր է երեխայից ստանալ հուսալի տեղեկություն, բայց դրան հասնելու համար անհրաժեշտ է հստակ հետևել որոշակի ընթացակարգերի և հաշվի առնել երեխայի տարիքային և անհատական ունակությունները,
- երեխայի կողմից տրված տեղեկության ամբողջականությունն ու հուսալիությունը կախված է հարցազրուցավարի արհեստավարժությունից: Մասնավորապես, հարցազրուցավարը պետք է կիրառի լայն հարցեր, օրինակ՝ «պատմիր ինձ պատահածի մասին», այնպես, որ երեխան կարողանա հաղորդել որքան հնարավոր է շատ տեղեկատվություն,
- երեխայից ստացվող տեղեկության կեսից ավելին ձևավորվում է ազատ զուգորդությունների և բաց հարցերի միջոցով (անկախ տարիքից): Ազատ պատմությամբ ստացված տեղեկությունը մինչև 5 անգամ ավելի ինֆորմատիվ և հուսալի է, քան ուղիղ և նեղ հարցերի միջոցով ստացվող տեղեկությունը,
- ազատ պատմության կամ զուգորդությունների օգնությամբ փոքր տարիքի երեխաները կարող են պատասխանել քննությանը վերաբերվող գրեթե բոլոր հարցերին,
- ուղղորդող հարցերը, որոնցից պետք է ցանկացած դեպքում խուսափել, մասնավորապես ռիսկային են մինչև 6 տարեկան երեխաների դեպքում, քանի որ այս տարիքի երեխաներն առավելապես հակված են գոհացնելու մեծահասակներին, ինչպես նաև չափազանց ներշնչվող են:

Հաջողված հարցազրույցը պետք է համապատասխանի հետևյալ չափանիշներին՝

- նշանակալիորեն իջեցնի երեխայի սթրեսի աստիճանը,
- ավելացնի երեխայի կողմից տրվող հուսալի տեղեկությունների ծավալը,
- նվազագույնի հասցնի ցանկացած գործոնի ազդեցությունը՝ ձևափոխելու կամ աղճատելու երեխայի կողմից տրվող տեղեկությունները¹³⁶:

Այս չափանիշներին հետևելը գրեթե ամբողջապես կախված է երեխային ուղղվող հարցերի տեսակից, դրանց ձևակերպումից, հաջորդականությունից և օգտագործվող բառերից:

Հարցազրույցի/հարցաքննության ընթացքում կիրառվող հարցերը կարող են լինել մի քանի տեսակի: Ստորև թվարկված հարցերի տեսակների հաջորդականությունն արտացոլում է գրագետ հարցազրույցում դրանց կիրառելիության հաճախականությունը՝ նվազման սկզբունքով (հարցերի տեսակները և դրանց հերթականությունը համաձայն NICHD արձանագրության¹³⁷):

1. **Բաց հարցեր:** Այս հարցերն առավելապես խթանում են երեխայի ազատ պատմությունը/զուգորդությունները. «Պատմիր՝ ինչ է պատահել», «Հետո ի՞նչ եղավ»: Նման հարցադրումները ներառում են նաև հարցեր՝ ուղղված պատասխանի պարզաբանմանը. «Դու նշեցիր..., պատմիր ինձ ավելի շատ այդ մասին» և այլն:
2. **Կենտրոնացնող հարցեր՝**
  - Ի՞նչ. «Ի՞նչ գույնի էր նրա վերնաշապիկը»,
  - Ո՞վ. «Ո՞վ կար նրա հետ»,
  - Որտե՞ղ. «Որտե՞ղ նա քեզ դիպչեց» (եթե երեխան դա նշում է),
  - Ե՞րբ. «Ե՞րբ դա տեղի ունեցավ»,
  - Ինչպե՞ս. «Ինչպե՞ս դու դուրս պրծար»,
  - Ինչո՞ւ. «Ինչո՞ւ նա քեզ հարվածեց» (կարևոր է նշել, որ բռնության ենթարկված երեխայի հետ ավելի լավ է խուսափել «ինչո՞ւ» հարցից, քանի որ այն պարունակում է մեղքի տարր):
3. **Փակ հարցեր:** Հարցերի այս տեսակը ենթադրում է միանշանակ պատասխան կամ նախապես ենթադրելի պատասխանների այլընտրանք՝ «այո-ոչ», օրինակ՝ «Նա սպառնում էր քեզ», կամ տարբերա-

136 Tavartkiladze K. Interviewing a child witness or victim: how to get an accurate testimony without further traumatising the child, <http://phf.org.ge/en/resources/interviewing-a-child-victim-or-witness/>

137 ԱՄՆ Երեխայի առողջության և անձի զարգացման ազգային ինստիտուտի հարցազրույցի վարման կառուցվածքային մեթոդ (USA's National Institute of Child Health and Human Development's structured method of interviewing):

կի ընտրությամբ հարցեր, օրինակ՝ «Նա կանգնած էր, թե՛ նստած»: Փակ հարցերը պակաս ինֆորմատիվ են և կարող են հանգեցնել երեխայի ներփակման, կաշկանդվածության և տագնապի:

4. **Թեկադրող/ուղորդող հարցեր:** Չնայած, որ որոշ դեպքերում ուղորդող հարցերը («Նա համբուրեց քեզ, այդպես չէ՞», «Դու չես ուզում, չէ՞, որ նա մնա անպատիժ») կարող են լինել օգտակար, այնուամենայնիվ, դրանք հարցերի տեսակներից առավել վտանգավորը և անթույլատրելի են: Նման ձևով կառուցվող հարցադրումներն իրենց մեջ կրում են երեխային մանիպուլյացիայի ենթարկելու միտում, ինչը հստակ հակասում է հարցազրույցի նպատակներին և վնասում է երեխայի հոգեվիճակին:

Բռնության ենթարկված երեխայի հետ հարցազրույցի կառուցվածքը բաղկացած է հետևյալ երեք հիմնական փուլերից¹³⁸

1. Ռապորտի (կոնտակտի) կառուցում և երեխայի զարգացման աստիճանի գնահատում. սա վստահելի, ապահով ու հանգիստ փոխազդեցության կառուցումն է.
2. Տեղեկությունների հավաքում. հարցազրույցի հիմնական մասն է.
3. Հարցազրույցի փակում. կարևոր է՝ չեզոքացնելու համար հարցազրույցի հնարավոր բացասական հուզականությունը:

1. Ռապորտի կառուցում և երեխայի զարգացման գնահատում

Հարցազրույցի ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ.

- հարցազրույցի վայրը պետք է լինի չեզոք, հանգիստ և ապահով: Օգտակար է, եթե առկա են թղթեր, մատիտներ, խաղալիքներ:
- պետք է նստել այնպես, որպեսզի երեխայի հետ լինի աչքերի կոնտակտ: Ընդունելի չէ հարցեր տալը՝ նստած սեղանի հետևում: Պետք է նստել երեխային մոտ, բայց ոչ շատ մոտ. չի կարելի ներխուժել երեխայի «տարածք», դա կարող է շատ վտանգավոր լինել վերջինիս համար:
- որքան հնարավոր է քիչ մարդ պետք է ներկա գտնվի հարցազրույցի ընթացքում: Միջազգային պրակտիկայում լավագույն տարբերակը հատուկ մասնագիտացված անձի կողմից կազմակերպվող հարցազրույցն է, իսկ իրավապահներն ուղղակի հետևում են միակողմանի հայելու միջոցով¹³⁹: Հոգեբանը կամ մանկավարժը պետք է ներկա գտնվի հարցազրույցին: Եթե սեռական բռնության կասկած կա, հարցազրույցավարի և երեխայի սեռերի համապատասխանությունը կարևոր է երեխայի որոշակի տարիքի դեպքում, սակայն առավել առաջնայինը հարցազրույցավարի հմտություններն են:

ՈՂՋՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՆՏԱԿՏ.

- անհրաժեշտ է թույլ տալ երեխային՝ վարժվել տեղանքին, հետազոտել սենյակը,
- երեխային պետք է ողջունել նրա անունով, լինել բաց և ընկերական,
- կարևոր է տեղեկացնել երեխային՝ որտեղ են լինելու նրա ծնողները/ծնողը հարցազրույցի ընթացքում,
- պետք է ներկայանալ երեխային և ներկայացնել մյուսներին, երեխային հասկանալի ձևով պատմել, թե որտեղ է գտնվում նա և որն է ներկաների դերը,
- անհրաժեշտ է տեղեկացնել երեխային՝ ինչ է տեղի ունենալու և որքան է տևելու,
- առանձնահատուկ կարևոր է լինել սպրումակցող, ուշադրություն դարձնել երեխայի մոտ առաջ եկող նյարդայնության ցանկացած դրսևորմանը,
- հարցազրույցն անհրաժեշտ է սկսել երեխայի կյանքին վերաբերվող հարցերից՝ ինչ դպրոց է հաճախում, ինչ է սիրում անել: Հարցեր ձևակերպելիս կիրառվում են երեխայի մասին ունեցած տեղեկությունները: Օրինակ, եթե նախապես հայտնի է, որ երեխան ինքնամփոփ է և չունի ընկերներ, «Ամենամոտ ընկերոջդ անունն ի՞նչ է» հարցը սխալ հարց է:

138 Newlin C., L Cordisco Steele L., Chamberlin A., Anderson J., Kenniston J., Russell A., Stewart H., and Vaughan-Eden V. Child Forensic Interviewing: Best Practices, Juvenile Justice Bulletin, Sep. 2015.

139 Հայաստանում այս մոդելը կիրառելու համար անհրաժեշտ է համապատասխան օրենսդրական փոփոխություն իրականացնել ՀՀ քր. դատ. օր.-ում:

- պետք է բացատվեն ճնշում պարունակող հարցերը. «Ուզո՞ւմ ես իմ ընկերը դառնալ», «Կարո՞ղ եմք ընկերներ մնալ»,
- կարևոր է զգայուն լինել երեխայի կարիքների նկատմամբ, արձագանքել, եթե երեխան ուզում է ջուր կամ զուգարան գնալ, կամ առաջարկել երեխային ջուր կամ ընդմիջում: Երբեմն երեխաները, չցանկանալով խոսել ինչ-որ երևույթների կամ առարկաների մասին, փորձում են հետաձգել այդ իրավիճակը, փնտրում են արդարացված փախուստի ձևեր: Եվ եթե թույլ չտրվի նրան դա անել, դիմադրությունը կարող է մեծանալ, նրա հետ լավ կոնտակտի հաստատումը կարող է բարդանալ կամ նույնիսկ անհետանալ:

ԵՐԵՒԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ:

- երեխային ծանոթ թեմաների քննարկման ընթացքում պետք է լսել երեխայի խոսքը և լեզուն, հարմարեցնել հարցազրույցի ընթացքում օգտագործվող լեզուն և բառապաշարը,
- պետք է խնդրել երեխային՝ նույնականացնել գույները, նպաստել, որ երեխան ցուցաբերի հաշվելու ունակությունը, ստուգել նախդիրների հասկացումը՝ առջև, հետևում և այլն,
- հիշողության արդյունավետությունը ստուգելու նպատակով անհրաժեշտ է երեխային խնդրել պատմել այսօրվա կամ երեկվա մասին. «Պատմի՛ր՝ այսօր մինչ այստեղ գալն ինչ ես արել», «Երեկվա օրը կպատմե՞ս ինձ» և այլն:

2. Տեղեկությունների հավաքում

ԳԼԽԱՎՈՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ: անհրաժեշտ է՝

- հարցնել երեխային՝ ինչու է նա այստեղ, ինչ են նրան ասել ուրիշներն այստեղ կատարվելիքի մասին.
- ծանոթացնել սոփի և ճշմարտության իմաստներին (ինչը, մասնավորապես, կարևոր է փոքր երեխաների հետ), օրինակ՝ հասկանալու համար, որ երեխան տարբերակում է դրանք («Եթե ես ասեմ, որ ես ունեմ կանաչ մազեր, դա ճշմարտությունն է կլինի, թե՛ սուտ»).
- բացատրել երեխային, որ այսօր խոսվելու է միայն ճշմարիտ բաների մասին.
- հաշվի առնել այն, որ երեխան վախեցած է.
- բացատրել, որ կարիք կլինի խոսել նաև գաղտնիքներից, երեխաների հետ աշխատելիս պետք է լինում շատ ժամանակ տրամադրել տարբերակելու «վատ» և «լավ» գաղտնիքները: Բռնարարները շատ հետաքրքրված են, որ երեխան պահպանի գաղտնիքը: Նրանք կիրառում են ճնշման բոլոր ձևերը երեխայի վրա, երբեմն շատ քողարկված և դաժան, որ նա լռի.
- ասել երեխային, որ եթե նա չգիտի հարցի պատասխանը, պետք չէ կռահել, այլ պետք է ուղղակի ասել «չգիտեմ»: Պետք է հավաստիացնել, որ նա կարող է որոշ հարցերի պատասխանները չունենալ և որ նորմալ է ասել «չգիտեմ»: Պետք է երեխային հիշեցնել, որ նա դպրոցում չէ, և պարտադիր չէ պատասխանել, առավել ևս, որ այդ պատասխանները չեն գնահատվելու: Կարելի է օրինակ բերել՝ ստուգելու վերոնշյալի ընկալումը (մասնավորապես կարևոր է փոքր երեխաների դեպքում). Օրինակ, հարցնել՝ «Ի՞նչ գույնի ավտոմեքենա եմ ես վարում», և եթե երեխան տա միանշանակ պատասխան, զգուշորեն ցույց տալ նրան, որ նա դա չի կարող իմանալ և ուղղակի փորձում է կռահել. փոխարենը կարող է ուղղակի ասել՝ «չգիտեմ»:

ՀԱՐՑԱԶՐՈՒԹՅՑ ՎԱՐԵԼՈՒ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՆԱՐՔՆԵՐԸ

Անհրաժեշտ է՝

- օգտագործել երեխայի համար հասկանալի լեզու,
- օգտագործել միայն մեկ հարց կամ միտք պարունակող արտահայտություններ, պարզ բառեր, կարճ նախադասություններ,
- խուսափել «Եթե..., ապա...» արտահայտությունները կիրառել փոքր երեխաների հետ հարցազրույց վարելիս,

- համաձայնեցնել երեխայի հետ հիմնական անձանց անունները, օգտագործել դրանք խոսքում՝ դերանունների փոխարեն (քեռի Վարդանը, ոչ թե՛ նա),
- հարցերում լինել կոնկրետ. փոքր երեխաները շատ բառացի են հասկանում ասվածը,
- միշտ խնդրել երեխային՝ բացատրել այն բառը կամ արտահայտությունը, որն անհասկանալի էր,
- հարմարեցնել հարցազրույցի տեմպը երեխայի բացվելու ունակությանը, լինել համբերատար,
- եթե երեխան փակում է դեմքը կամ աչքերը, իջեցնում է ձայնը կամ շշնջում է հարցերին պատասխանելիս, թույլատրել դա անել,
- վերահսկել սեփական հույզերը, ձայնի երանգը, դիմախաղը, ցույց չտալ հետաքրքրվածություն կամ շոկ՝ անկախ նրանից, թե ինչ է նա պատմում,
- եթե երեխան դժվարանում է խոսել բռնության մասին, խնդրել նրան՝ ցույց տալ տիկնիկի վրա կամ նկարել,
- խրախուսել պատմողական գործընթացը՝ կիրառելով բաց հարցեր. «պատմիր ինձ՝ ինչ է տեղի ունեցել»,
- խթանել պատմությունը՝ ասելով «մի քիչ էլ պատմիր» կամ «ի՛նչ եղավ հետո»,
- անցում կատարել ընդհանուր հարցերից դեպի սպեցիֆիկ հարցեր՝ կապված կրիտիկական իրադարձությունների և անձանց հետ,
- զգուշանալ «այո-ոչ» պատասխան ենթադրող հարցերից,
- ունենալ նախապես պատրաստված հարցերի ցանկ, որոնք պետք է պարտադիր հնչեցնել:

ԻՆՉ ՉԻ ԿԱՐԵԼԻ ԱՆԵԼ

- հարցազրույցի ընթացքում ճառ կարդալ, երկար բացատրել կամ ներկայացնել ինչ-որ մանրամասներ,
- տեղեկությունների դիմաց գովել երեխային կամ խոստանալ պարգևատրում,
- պարտադրել երեխային՝ պատասխանել, նույնիսկ եթե առկա է վստահություն, որ երեխան ստում է կամ չի բացահայտում տեղեկության մի հատված, որ պետք է իմանալ: Եթե առկա է տեղեկություն, որ երեխան մեկ ուրիշին պատմել է տարբերվող ինֆորմացիա, նորմալ է՝ խնդրել նրան պարզաբանել շփոթությունը: Բացարձակ անընդունելի է ճնշումը երեխայի նկատմամբ, եթե երեխան չի ցանկանում պատասխանել,
- հարցնել երեխային՝ ինչպես նա կցանկանար պատժել բռնարարին, ինչպիսին, ըստ նրա, պետք է լինի պատիժն իր հետ արածի համար,
- գնահատել երեխայի տված պատասխանները,
- ուղղել «սխալ պատասխանը». փոխարենը պետք է խնդրել տալ պարզաբանում,
- ուղղորդել երեխային՝ առաջարկելով բռնության մասին մանրամասներ (օրինակ՝ «Ես գիտեմ, որ նա քեզ սկզբում հարվածել է ձեռքով, իսկ ապա՝ գցել հատակին: Պատմիր դրա մասին»),
- ցույց տալ ձանձրույթ, երբ չի ստացվում ստանալ ցանկալի տեղեկություններ. ավելի ճիշտ է՝ ընդմիջել,
- շտապեցնել երեխային, ով պատրաստ չէ խոսել. ավելի լավ է՝ պայմանավորվել մեկ այլ հանդիպման համար,
- հարցնել երեխային՝ ինչու է բռնարարը վնասել նրան. երեխան չի իմանում և հաճախ մեղադրում է ինքն իրեն,
- հարցնել երեխային, արդյոք նա սիրո՞ւմ է բռնարարին և արդյոք բռնարարը սիրո՞ւմ է նրան,
- տալ խոստումներ, որոնք անհնար է պահել, օրինակ՝ «այլևս ոչ մի վատ բան քեզ հետ չի պատահի»,
- խոստանալ երեխային, որ ոչ-ոք չի իմանա այն, ինչ նա կասի:

3. Հարցազրույցի փակում (բացառիկ կարևոր է՝ հարցազրույցի ընթացքում առաջացած բացասական հոգեվիճակները չեզոքացնելու համար)

Անհրաժեշտ է՝

- բացատրել երեխային՝ ինչ է տեղի ունենալու հաջորդիվ, ինչ գործընթացների է նա դեռևս մասնակցելու և մոտավորապես երբ է դա լինելու,
- գովել երեխային ջանքերի համար, այլ ոչ՝ բովանդակության («դու այսօր մեծ աշխատանք կատարեցիր, ապրես»),
- շնորհակալություն հայտնել երեխային,
- տալ ավարտական հարցեր. «Էլի բան կա՞, որ, կարծում ես, ես պետք է իմանամ», «Կա՞ բան, որ կուզես ասել մինչև ավարտելը», «Կա՞ բան, որ կուզես հարցնել ինձ»,
- պատասխանել բոլոր հարցերին, որ երեխան կունենա,
- ծախսել մի քանի բոպե՝ խոսելու չեզոք թեմայից. «Այստեղից գնալուց հետո ի՞նչ ես պատրաստվում անել»:

Մասնագիտական գրականության մեջ բացատրված են կրկնվող հարցադրումների և կրկնակի հարցազրույցների վտանգները: Մասնավորապես, մի քանի անգամ նույն հարցման գործընթացով անցնող երեխան վտանգված է վերատրավմատիզացիայի առումով, ինչպես նաև իր կողմից հաղորդվող տեղեկությունների ճշգրտությունն ու մանրակրկիտությունն էականորեն նվազում են: Այնուամենայնիվ, որոշ երեխաներ պահանջում են ավելի շատ ժամանակ՝ գործընթացին և հարցազրույցավարին հարմարվելու համար:

Երեխայի հարցաքննության ընթացքում կարող են օգտագործվել անատոմիական նկարներ, տիկնիկներ, նկարելու համար անհրաժեշտ պարագաներ, և եթե երեխան նկարելով պատմում է, պետք է արձանագրել պատմածը և համադրել դա նկարած նյութի կամ կատարած գրառումների հետ: Ավելին, հետագայում դա կցվելու է հարցաքննության արձանագրությանը, քանի որ համաձայն ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 209-րդ հոդվածի 4-րդ մասի 5-րդ կետի՝ հարցաքննության արձանագրությունը պետք է պարունակի «...նշումներ հարցաքննության ընթացքում հարցաքննվող անձի կողմից սխեմաներ, գծագրեր, նկարներ, դիագրամաներ պատրաստելու և դրանք արձանագրությանը կցելու մասին»:

Երեխային հարցազրույցի սկզբում մանրամասն պատասխաններ տալու հարցում խրախուսելը նպաստում է նրա ընդգրկուն պատասխաններին՝ դատավարության հետագա փուլերում: Հետևաբար, հարցազրույցի առաջին փուլի վրա ծախսված ժամանակահատվածն այնուհետև փոխհատուցվում է վստահելի տեղեկություններ հավաքելով:

Հարցազրույցավարը պետք է կիրառի բաց հարցեր և պետք է թույլատրի լռությունը կամ երեխայի անվճռականությունը՝ առանց ժամանակից շուտ անցնելու ավելի հստակ հարցադրումների: Չնայած, որ նման հարցերը կարող են խրախուսել ավելի մանրամասն տեղեկությունների տրամադրումը, դրանք կարող են նաև խթանել պոտենցիալ սխալ պատասխանները, եթե երեխան իրեն պարտադրված է զգում՝ տալու հստակ պատասխաններ:

Երեխայի կողմից տրվող տեղեկությունների ճշգրտության վրա ազդող գործոնները շատ են և բազմազան՝

- երեխայի տարիքը,
- երեխայի իմացական, հուզական և սոցիալական զարգացման մակարդակը,
- իրադարձության խոսքային կառուցումը (խոսքի զարգացման աստիճանը),
- մանրամասների քանակը (հիշողության բժախնդրությունը),
- իրադարձության մասին այլ անձանցից ստացված տեղեկությունը (ընտանիքի կողմից պոտենցիալ ճնշումը),
- հարցազրույցավարի՝ ռասպորտ հաստատելու եղանակը,
- հարցազրույցավարի անձի ընկալումը երեխայի կողմից,

- հարցազրույցի վարման ոճը և հարցերի կառուցվածքը,
- անձնային գործոնները (բնավորությունը, խառնվածքը, հուզական առանձնահատկությունները և այլն):

Հաշվի առնելով բոլոր այս գործոնները՝ հարցազրույցավարը պետք է ընդունի, որ իր առջև դրված է խնդիր ոչ միայն երեխայից ստանալու հավաստի և ամբողջական վկայություն, այլ նաև պաշտպանելու երեխայի հոգեբանական բարօրությունը և կանխելու հետագա վերատրավմատիզացիան: Կարևոր է միշտ հիշել, որ երեխաները, ովքեր հարցաքննության ժամանակ դժկամությամբ են խոսում, կարիք ունեն աջակցության, այլ ոչ ճնշման:

Ընդհանրապես, բարդ իրավիճակների կանխարգելումը երեխային քննչական և այլ դատավարական գործողությունների բոլոր տեսակներին ներգրավելիս, երեխայի լավագույն շահի պաշտպանության և նրա արժանապատվության նկատմամբ հարգանքի պարտադիր պայմանն է: Ավելորդ հոգեֆիզիոլոգիական լարվածության կանխարգելումը միտված է հեշտացնելու երեխայի մասնակցությունը արդարադատության գործընթացին և նվազեցնելու նրան պատճառվող հոգեբանական վնասը:

Արդարադատության իրականացման գործընթացի շրջանակներում հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաները անվերապահորեն բախվում են բարդ իրավիճակների հետ, որոնք նաև բնութագրվում են որպես կրկնակի զոհայնացում. դա կարող է տեղի ունենալ հանցագործության նկարագրության և համապատասխան փաստերի շարադրման ընթացքում, դատական լուսմների սկսվելուն սպասելիս կամ դատարանում վկայություն տալու ժամանակ և այլն:

Երեխաները կարող են շատ չկամորեն հայտնել տեղեկություններ հանցագործության վերաբերյալ և պատմել հանգամանքների մասին, մասնավորապես, սեռական բռնության հետ կապված գործերի շրջանակում, քանի որ նման դեպքերում անդրադարձը մանրամասներին կամ հանգամանքներին առաջ է բերում ուժեղ սթրեսի ապրում: Սթրեսի պատճառով և բնույթով կարող են պայմանավորվել ենթադրյալ հանցագործի կողմից վրեժի հանդեպ վախով, հասարակության կամ ընտանիքի կողմից մերժված լինելու տագնապով, ամոթի զգացմամբ, մտավախությամբ, որ նրան չեն հավատա, ծնողների կողմից բացասական արձագանքի վախով, մեղավորության զգացումով և այլն:

Դատական նիստի սպասման շրջանը, իր հերթին, կարող է երեխայի համար դառնալ լուրջ փորձություն, մասնավորապես՝ փոքր տարիքում: Եթե դատական լուսմների հետաձգումը զուգորդվում է ենթադրյալ հանցագործի կողմից հոգեբանական ճնշմամբ կամ հետապնդումներով, սա երեխայի ներդաշնակ զարգացման համար էլ ավելի մեծ ռիսկային գործոն է: Մասնավորապես, եթե երեխան ընտանիքի անդամների կողմից է ենթարկվել բռնության, ապա այդ փաստերի ի հայտ բերումը հանգեցնում է լուրջ հետևանքների ներընտանեկան իրավիճակի առումով (ենթադրյալ բռնարարի հետ շարունակվող վնասակար հաղորդակցում, նրա կողմից վկայությունները փոխելուն ուղղված ճնշումներ, հոգեբանական ահաբեկում և այլն), ինչը կարող է կործանիչ ազդեցություն ունենալ երեխայի վրա գործի մինչդատական վարույթի ողջ շրջանում:

Ինքնին դատարանում վկայություն տալը երեխայի համար առանձին լուրջ սթրես է: Այս իրավիճակում վախերն ու տագնապները կարող են, մասնավորապես, կապված լինել մեղադրյալի և/կամ դահլիճում ներկաների առջև կանգնելու, ինտիմ և ամոթի զգացում առաջացնող մանրամասներ պատմելու անհրաժեշտության, տրվող հարցերը լավ չհասկանալու կամ քննադատության ենթարկվելու վախի հետ¹⁴⁰:

Միևնույն ժամանակ, դատարանում վկայություն տալը միշտ չէ, որ ունի բացասական հետևանքներ: Պատշաճ նախապատրաստված և երեխայի հանդեպ բարյացակամ ոճով իրականացվող դատական գործընթացը կարող է իրականում լինել չափազանց օգտակար երեխայի համար՝ ապացուցելու իր խախտված իրավունքի փաստը, հասնելու անարդարության պաշտոնական դատապարտմանը և պաշտպանելու ինքն իրեն: Նշված արդյունքները էական դրական դերակատարում են ունենում երեխայի հոգեբանական վերականգնման և արժեքավոր կյանքի փորձի ձեռքբերման համար:

Դատական գործընթացում երեխայի անվստահականության և երկրորդային զոհայնացման կանխման համար առաջնահերթ են գործքի քննության իրականացումը առավելագույն հնարավոր սեղմ ժամկետներում, ինչպես նաև երեխային աջակցող մասնագետի անփոփոխ լինելը գործընթացի ողջ ընթացքում: Սա դարձնում է իրավիճակն առավել կանխատեսելի և ստեղծում է իրավիճակի նկատմամբ վերահսկո-

140 «Справочник для специалистов и должностных лиц по вопросам правосудия в делах, связанных с участием детей – жертв и свидетелей преступлений», Серия справочников по вопросам уголовного правосудия, Управление ООН по наркотикам и преступности (UNODC), 2010.

ղության զգացում, ինչը կարևորագույն նպաստավոր հոգեբանական գործոններից է տրավմատիկ իրավիճակներում: Վերահսկողության զգացմանն է նպաստում նաև երեխային նախապես իրազեկելը հետագա գործընթացների բնույթի, տևողության, նրանից պահանջվող գործողությունների և հետևանքների մասին: Նույնիսկ, եթե առկա է մտավախություն, որ նման նախապատրաստումը կարող է խանգարել դատարանում ինքնաբերական վկայություններ ստանալուն և գուցե իջեցնել գործընթացի իրավաբանական արդյունավետությունը, այնուամենայնիվ, ելնելով երեխայի լավագույն շահի սկզբունքից, նրան նախապատրաստելը պարտադիր պայման է:

Միջազգային չափորոշիչները պահանջում են, որ երեխան հարցաքննվի բացառապես բարյացակամ ոճով՝ վախեցնելու պոտենցիալ ռիսկի իջեցման նպատակով: Թե՛ քննիչները և թե՛ դատավորները կարևոր դերակատարում ունեն այս դրույթի ապահովման հարցում: Փորձը ցույց է տալիս, որ լավագույն արդյունքների կարելի է հասնել, եթե երեխան հարցաքննվում է գրույցի ձևաչափում՝ ի համեմատություն միակողմանի կամ խաչաձև հարցաքննության ձևաչափերի: Վերջինիս դեպքում անհրաժեշտ է դատավորի կողմից գործընթացի նկատմամբ խստագույն վերահսկողություն երեխային հասցվող հնարավոր վնասի կանխարգելման նկատառումներից: Ավելին, անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ երեխան, մեծահասակի համեմատ, ունի ուշադրության կենտրոնացման ավելի քիչ ունակություն, այդ պատճառով կարևոր է նախատեսել ընդմիջումներ ըստ անհրաժեշտության: Երեխային տրվող հարցերի քանակը կարող է սահմանափակվել՝ նրա ուշադրությունը պահպանելու և առավել որակյալ ցուցմունքներ ստանալու նպատակով: Երեխաներին հարցաքննության պետք է ենթարկել միայն մեկ անգամ, բացառությամբ հատուկ դեպքերի:

Հանցագործությունից տուժած կամ հանցագործության վկա երեխաներին դատավարության ժամանակ հարցեր ուղղվելու դեպքում դատավորները պետք է հստակ հետևեն գործընթացին և վերահսկեն՝ ինչ հարցեր և ինչպես են տրվում: Նրանք պետք է կասեցնեն.

- անհամապատասխան հարցերը, որոնք տրվում են երեխային վախեցնելու կամ տրավմատիզացիայի ենթարկելու նպատակով,
- արագ և բազմաթիվ անգամներ տրվող հարցերը, որոնք նպատակ ունեն երեխային շեղելու կամ շփոթեցնելու,
- երեխային իր տարիքում անհասկանալի լեզվով տրվող հարցերը,
- սեռական բռնության դեպքերում տրվող այն հարցերը, որոնք ենթադրում են, որ երեխան համաձայնություն է տվել սեռական գործողություններին, կամ նրա սեռական կյանքին վերաբերվող հարցերը:

Նման մարտավարությունները կարող են հանգեցնել երեխայի վախենալուն և նսեմացմանը, ինչը ոչ միայն կարող է նրան վնասել և սթրես առաջացնել, այլև այնպես ազդել նրա վրա, որ չկարողանա այլևս տալ գործի հետ կապված ճշմարիտ և հստակ տեղեկություններ¹⁴¹:

141 “Protecting children’s rights in criminal justice systems: A training manual and reference point for professionals and policymakers”, Penal Reform International, 2013.

Գլուխ 3. Երեխաների մասնակցությամբ դատավարության առանձնահատկությունները

3.1. Բռնության ենթարկված երեխաների իրավունքների ապահովումը քրեական դատավարությունում

Հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաների գործերով արդարադատության ուղենիշներում սահմանված է, որ հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաների գործերով արդարադատությունը պետք է իրականացվի մեղադրվող անձանց իրավունքների երաշխավորման պայմաններում: Այս գաղափարը զարգացնելով, ՄԱԿ-ի ուղենիշների հավելվածի 3-րդ բաժնի 8-րդ կետի (գ) ենթակետում որպես սկզբունք սահմանված է, որ մեղադրյալ և դատապարտյալ իրավախախտների իրավունքները երաշխավորելու հետ մեկտեղ, յուրաքանչյուր երեխա (խոսքը հատկապես տուժողի մասին է) իրավունք ունի պահանջելու, որպեսզի ուշադրություն դարձվի իր լավագույն շահի պաշտպանությանը: ՄԱԿ-ի ուղենիշների հիման վրա ՄԱԿ-ի թմրամիջոցների և հանցագործությունների գրասենյակը ՄԱԿ-ի մանկական հիմնադրամի և Երեխաների իրավունքների միջազգային բյուրոյի հետ համատեղ մշակել ու շրջանառության մեջ են դրել «Հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխայի մասնակցությամբ արդարադատության վերաբերյալ» մոդելային օրենքը¹⁴², որն, ըստ էության, իրավական պարտադիր ուժ չունի, սակայն առաջին համապարփակ իրավական աղբյուրն է առ այն, թե ինչ հիմնական սկզբունքների վրա պետք է հենված լինեն անչափահասների, հատկապես հանցագործություններից տուժած կամ հանցագործություններին վկա անձանց մասնակցությամբ վարույթները:

Միջազգային նշված փաստաթղթի վերլուծությունից կարելի է հանգել հետևության, որ անչափահաս տուժողների իրավունքների պաշտպանությունը պետք է հիմնված լինի հետևյալ գաղափարների վրա՝

1. երեխայի լավագույն շահը¹⁴³ պետք է լինի վարույթն իրականացնող մարմնի առաջնային մտահոգության առարկան,
2. անչափահասի նկատմամբ վերաբերմունքը պետք է հենված լինի խտրականության արգելքի սկզբունքի վրա, այսինքն, վերաբերմունքը պետք է անկախ լինի երեխայի կամ նրա ծնողների կամ օրինական խնամակալների ռասայից, մաշկի գույնից, կրոնից, համոզմունքներից, տարիքից, ընտանեկան կարգավիճակից, մշակույթից, լեզվից, ծագումից, ազգային կամ սոցիալական ծագումից, քաղաքացիու-

142 <http://www.unicef.org/ceecis/UNDOC-UNICEF Model Law on CHildren.pdf>

143 Ինչպես արդեն նշվել է, «երեխայի լավագույն շահը» երեխայի իրավունքների երաշխավորման սկզբունքներից է, որի առանցքում նրա բարեկեցության ապահովումն է՝ նպատակ ունենալով առավելագույնս երաշխավորել երեխայի անվտանգությունը, ինչպես նաև նրա առաջնահերթ կարիքների բավարարումն ու խնամքը: Ըստ «Երեխաների իրավունքների մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի, «երեխայի լավագույն շահը» գնահատելը նշանակում է՝ գնահատել բոլոր այն տարրերը, որոնք անհրաժեշտ են երեխայի կյանքում որևէ միջամտություն իրականացնելու համար: Ընդ որում, այդ որոշումը բավական անհատական է, քանի որ յուրաքանչյուր դեպք, յուրաքանչյուր երեխա անհատ է և պահանջում է առանձնահատուկ մոտեցում: Երեխայի լավագույն շահի գնահատումը ենթադրում է հարցազրույցների իրականացում երեխայի և նրա ծնողների/խնամակալների հետ, տնային այցելությունների իրականացում, տեղեկատվության ստացում բոլոր այն կառույցներից, որտեղ երեխան ընդգրկված է եղել նախկինում կամ ընդգրկված է տեղեկատվության ստացման պահին:

թյունից, սեռից, սեռական կողմնորոշումից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, հաշմանդամության առկայությունից, գույքային կամ այլ դրությունից,

3. անչափահասի նկատմամբ վերաբերմունքը պետք է լինի խիստ զգայուն և հոգատար, այն է՝ ամբողջ վարույթի ընթացքում հարգել վերջինիս արժանապատվությունը՝ հաշվի առնելով նրա կոնկրետ իրավիճակը, մասնավորապես՝ տարիքը, սեռը, հաշմանդամությունը, եթե այն առկա է, ինչպես նաև հասունության աստիճանը,
4. անչափահասի մասնավոր (անձնական) կյանքին միջամտությունը պետք է լինի նվազագույն, և այն պետք է տեղի ունենա միայն օրենքով սահմանված կարգով՝ նպատակ ունենալով ապահովելու ապացույցներին ներկայացվող պահանջները, ինչպես նաև արդար դատական քննության իրավունքի իրացումը,
5. անչափահաս տուժողի կամ վկայի ինքնության գաղտնիությունը պետք է պաշտպանվի: Մասնավորապես, այն տեղեկությունները, որոնք կարող են բացահայտել որպես վկա կամ տուժող հանդես եկող անչափահասին, պետք է հրապարակվեն միայն դատարանի թույլտվությամբ:

Անչափահաս տուժողների և վկաների պաշտպանության վերաբերյալ միջազգային հանրության կողմից ղեկավար սկզբունքների մշակումը և ազգային օրենսդրության մեջ և պրակտիկայում դրանց կիրառումը կարևոր երաշխիք են այդ կատեգորիայի անձանց համար, որովհետև երեխան կրկնակի դժվարություն է կրում արդարադատությանը մասնակցելիս, որոնք առանձնանում են ըստ իրենց տարիքային հասունության աստիճանի և անհատական հատկանիշների:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանում չկան «անչափահաս տուժող» և «անչափահաս վկա» առանձին հասկացություններ կամ նրանց իրավական վիճակի հատուկ կարգավորումներ, ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 58-րդ, 59-րդ, 86-րդ հոդվածներում տեղ գտած կարգավորումները հավասարապես վերաբերում են նաև անչափահաս տուժողին և վկային, այսինքն՝ բոլոր տուժողներն ու վկաներն իրենց իրավական վիճակով, ըստ էության, նույնն են: Քրեական դատավարության օրենսդրության տարբեր նորմերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ելնելով տարիքային չափանիշից և դրանով պայմանավորված՝ քրեական վարույթում իրենց իրավունքներն ու օրինական շահերն ինքնուրույն ներկայացնելու և պաշտպանելու դժվարություններից, օրենքում որոշակի առանձնահատուկ կանոններ են սահմանված «անչափահաս տուժողի» և «անչափահաս վկայի» մասնակցությամբ քննչական և դատավարական որոշակի գործողություններ կատարելու և որոշում կայացնելու վերաբերյալ, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

Ա) Երեխաների իրավունքների ապահովման հարցերը քրեական գործ հարուցելու փուլում.

Քրեական գործ հարուցելը հանցակազմի հատկանիշներ պարունակող հակաիրավական արարքներին պետության ադեկվատ արձագանքի դրսևորումներից մեկն է:

Անդրադառնալով քրեական գործ հարուցելու փուլի դերին, նշանակությանը և այդ փուլում ծագող այլ հարցերի, ՀՀ վճռաբեկ դատարանն իր նախադեպային իրավունքում դիրքորոշում է ձևավորել այն մասին, որ քրեական գործի հարուցման փուլը քրեադատավարական ընթացակարգի ինքնուրույն մաս է, որն ունի իր սկիզբն ու ավարտը, խնդիրները, սուբյեկտները և այլն¹⁴⁴: Դատարանի կարծիքով, քրեական գործ հարուցելու փուլում վարույթն իրականացնող մարմինը հաղորդման նախնական ստուգման միջոցով հանցագործության հատկանիշներ մատնանշող բավարար փաստական տվյալներ ձեռք բերելու դեպքում, ինչպես նաև քրեական գործի վարույթը բացառող դատավարական արգելքների բացակայության պայմաններում պարտավոր է հարուցել քրեական գործ, որից հետո միայն իրականացնել քրեադատավարական օրենսդրությամբ նախատեսված բազմակողմանի և լրիվ քննություն: Հակառակ դրան, եթե նյութերի նախապատրաստման ընթացքում այնպիսի փաստական տվյալներ են ձեռք բերվել, որոնք հերքում են հանցագործության հատկանիշների առկայությունը, վկայում են քաղաքացիական, վարչական կամ այլ իրավահարաբերություններից բխող գործողությունների առկայության մասին, ինչպես նաև առկա են գործի վարույթը բացառող դատավարական արգելքներ, ապա վարույթն իրականացնող մարմինը պետք է

144 ԵԿԴ/0044/11/13 քրեական գործով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2013թ. հոկտեմբերի 18-ի որոշում:

որոշում կայացնի քրեական գործի հարուցումը մերժելու մասին¹⁴⁵: Դատարանը նաև փաստում է, որ քրեական գործ հարուցելու մասին օրինական, հիմնավորված և ժամանակին կայացված որոշումն անհրաժեշտ նախապայման է հանցագործությունների արագ և ամբողջական բացահայտման, ինչպես նաև կանխարգելման համար, մինևույն ժամանակ ընդգծելով, որ քրեական գործի չհիմնավորված հարուցմամբ սահմանափակվում են անձանց իրավունքներն ու ազատությունները, նրանց վնաս է պատճառվում: Այլ խոսքով, ինչպես քրեական գործի անհիմն հարուցումը, այնպես էլ՝ հարուցման անհիմն մերժումն օրինականության կոպիտ խախտումներ են և զգալի վնաս են պատճառում անձին, հասարակությանն ու պետությանը: Վերոգրյալով պայմանավորված՝ քրեադատավարական օրենսդրությունը սահմանում է քրեական գործի հարուցման հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ միասնական և պարտադիր կարգ, որի շրջանակներում վարույթն իրականացնող մարմինը պետք է պարզի զուտ քրեական գործ հարուցելու առիթների և հիմքերի առկայության կամ բացակայության փաստը, այլ ոչ թե բացահայտի հանցագործությունը կամ հաստատի անձի մեղավորությունը կամ անմեղությունը¹⁴⁶:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի՝ քրեական գործ հարուցելու կարգը սահմանող նորմերի վերլուծությունից և ՀՀ վճռաբեկ դատարանի ձևավորած դիրքորոշումներից ուղղակի հետևում է, որ օրինական և հիմնավորված քրեական գործ հարուցելու համար անհրաժեշտ են օրենքով նախատեսված առիթ և բավարար հիմքեր, որոնք, եթե առերևույթ առկա չեն, ապա պարզվում են քրեական գործի հարուցման փուլում՝ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 180-րդ հոդվածով նախատեսված կարգով իրավասու մարմինների իրականացրած քննության կամ նյութերի նախապատրաստման արդյունքում:

Քրեական գործ հարուցելու առիթները հստակ և սպառիչ թվարկված են ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 176-րդ հոդվածում և կոնկրետացված՝ 177-179-րդ հոդվածներում: Ըստ այդ հոդվածների՝ քրեական գործ հարուցելու առիթներն են՝

1. հանցագործությունների մասին ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց հաղորդումները՝ ուղղված հետաքննության մարմնին, քննիչին, դատախազին.
2. հանցագործությունների մասին լրատվության միջոցների հաղորդումները.
3. հետաքննության մարմնի, քննիչի, դատախազի, դատարանի, դատավորի կողմից հանցագործության մասին տվյալների, հանցագործության նյութական հետքերի և հետևանքների հայտնաբերումը՝ իրենց լիազորություններն իրականացնելիս:

Դատական պրակտիկայում քրեական գործ հարուցելու **առիթը** մեկնաբանվում է, որպես պայման, որի առկայության դեպքում օրենքը լիազորում է իրավասու մարմիններին և պաշտոնատար անձանց՝ մտնել իրավահարաբերությունների մեջ, կատարել գործողություններ, որոնք իրենց միասնությամբ ներկայացնում են քրեական դատավարության սկզբնական փուլի գործունեությունը: Ընդ որում, քրեական գործի հարուցման առիթ կարող է հանդիսանալ ոչ թե ցանկացած տվյալ, այլ միայն այն, որն ստացվել է օրենքով նախատեսված աղբյուրից և բովանդակում է տեղեկություն հանցագործության հատկանիշները մատնանշող տվյալների առկայության մասին, քանի որ միայն այդ դեպքում այն կարող է դառնալ ստուգման առարկա և քրեական գործ հարուցելու կամ հարուցումը մերժելու մասին որոշում ընդունելու հիմք¹⁴⁷:

Եթե առիթներն օրենքով հստակ նախատեսված են, իսկ դատական պրակտիկան պարզաբանում է դրանց էությունը, ապա քրեական գործ հարուցելու համար «բավարար հիմքեր» հասկացությունն օրենքով նախատեսված չէ, և դրա առկայության հարցը յուրաքանչյուր դեպքում որոշում է իրավասու պաշտոնատար անձը կամ մարմինը՝ ելնելով կոնկրետ հանցագործության բնույթից, տեսակից և այլ հանգամանքներից:

Ձևավորված դատական պրակտիկայի համաձայն, քրեական գործ հարուցելու հիմքերը այն տվյալներն են, որոնք վկայում են հանցագործության հատկանիշների առկայության մասին: Այլ կերպ ասած՝ քրեական գործ հարուցելու մասին օրինական և հիմնավորված որոշում կայացնելու համար իրավասու պաշտոնատար անձի կամ մարմնի տրամադրության տակ պետք է առկա լինեն բավարար տվյալներ հանցագործության փաստի (հանցակազմի օբյեկտիվ կողմի և օբյեկտի) առկայության մասին¹⁴⁸: Ասվածն ուղղակիորեն բխում է ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 182-րդ և 185-րդ հոդվածներից, որոնցից առաջինը սահմանում է քրեական գործ

145 Նույն տեղում:

146 Նույն տեղում:

147 ՎԲ-133/07 քրեական գործով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2007թ. հուլիսի 13-ի որոշում:

148 ԵԿԴ/0077/11/12 քրեական գործով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2013թ. փետրվարի 15-ի որոշում:

հարուցելու կարգը և քրեական գործ հարուցելու մասին որոշմանը ներկայացվող պահանջները, իսկ երկրորդը՝ քրեական գործ հարուցելը մերժելու կարգը և քրեական գործ հարուցելը մերժելու մասին որոշմանը ներկայացվող պահանջները:

Վերոգրյալից կարող ենք եզրակացնել, որ օրինական և հիմնավորված քրեական գործ հարուցելու մասին որոշում կայացնելու համար իրավասու մարմնի կամ պաշտոնատար անձի տրամադրության տակ առնվածն պետք է առկա լինեն ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 176-րդ հոդվածով նախատեսված քրեական գործ հարուցելու օրինական առիթներից որևէ մեկը և այնպիսի բավարար տվյալներ, որոնք առերևույթ վկայում են այն հանցագործության օբյեկտի և օբյեկտիվ կողմի հատկանիշների առկայության մասին, որի համար քրեական պատասխանատվություն նախատեսող ՀՀ քր. օր.-ի հոդվածով, հոդվածի մասով կամ կետով պետք է հարուցվի համապատասխան քրեական գործը:

Հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ քրեական գործ հարուցելու փուլում իրականացվում է երեք խումբ գործողություն՝ (1) հանցագործության մասին հաղորդման ստացումը և գրանցումը, (2) հաղորդման մեջ նշված հանգամանքների ստուգումը (եթե դրա անհրաժեշտությունը առկա է տվյալ դեպքում), և (3) քրեական գործ հարուցելու փուլը եզրափակող որոշման կայացումը, ուստի քրեական գործ հարուցելու փուլում անչափահաս տուժողների իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության անհրաժեշտությունն առաջանում է հենց հանցագործության մասին հաղորդում ներկայացնելու պահից, այնուհետև՝ շարունակվում հաղորդման մեջ նշված հանգամանքները ստուգելու ընթացքում և ավարտվում քրեական գործ հարուցելու կամ քրեական գործի հարուցումը մերժելու մասին որոշում կայացնելով:

Հանցագործության մասին հաղորդումների ստացումը և գրանցումն անչափահաս տուժողների իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության առաջին և սկզբունքային փուլերից մեկն է, որն ապահովում է նաև անհրաժեշտ ապացուցողական նյութի արագ հավաքումը, դրանց պաշտպանությունը ոչնչացումից, վնասումից, փոփոխությունից, ենթադրյալ հանցագործությունը կատարած անձի արագ բացահայտումը և այլն¹⁴⁹:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի համակարգային վերլուծությունից հետևում է, որ դրանում սահմանված չէ հանցագործության մասին հաղորդում ներկայացնող **ֆիզիկական անձի** կամ **դիմողի նվազագույն տարիք**, այսինքն՝ այն տարիքային շեմը, որից ցածր տարիքի անձինք հանցագործության մասին հաղորդում ներկայացնելու իրավունք չունեն, ինչը նշանակում է, որ զուտ տարիքի պատճառաբանությամբ, անչափահասի կողմից տրված հաղորդումը չի կարող չընդունվել, չգրանցվել, ընթացք չտրվել և դրա հիման վրա քրեական գործ հարուցելու կամ քրեական գործ հարուցելը մերժելու մասին որոշում չկայացվել: Այս հետևությունն ուղղակիորեն բխում է հանցագործության մասին ֆիզիկական անձանց հաղորդումների ներկայացման և ընդունման կարգին վերաբերող հարցերը կանոնակարգող ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 177-րդ հոդվածից, որում ոչ միայն սահմանված են հաղորդումների ձևին, բովանդակությանը և արձանագրմանը ներկայացվող պահանջները, այլև հաղորդում ներկայացնող ֆիզիկական անձի տարիքին և դրանով պայմանավորված նրա իրավունքների պարզաբանմանը ներկայացվող պահանջները: Մասնավորապես, հիշյալ հոդվածի 3-րդ մասում սահմանված է, որ *եթե լրացել է դիմողի 16 տարին, նա նախագրուչացվում է սուր մնայրության համար պատասխանատվության մասին*, որպիսի հանգամանքը վկայում է այն մասին, որ անկախ տարիքից՝ անչափահասի հաղորդումը պետք է ընդունվի և դրան պետք է օրենքով սահմանված կարգով ընթացք տրվի¹⁵⁰, իսկ զուտ տարիքային հատկանիշով պայմանավորված անչափահասը նախագրուչացվում է կամ

149 Այս հետևությունն ուղղակի բխում է «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանության կողմից հանցագործությունների, վարչական իրավախախտումների, պատահարների վերաբերյալ հաղորդումներն ընդունելու, գրանցելու, հաշվառելու և դրանց ընթացք տալու կարգը սահմանելու մասին» ՀՀ կառավարության 2017թ. նոյեմբերի 23-ի թիվ 1495-Ն որոշումից, որում, մասնավորապես, սահմանված է, որ «(...) Իրավախախտման կամ պատահարի վայր ժամանած օպերատիվ խմբի ղեկավարը և անդամները (ճանապարհապարհապորտային պատահարի դեպքում՝ ճանապարհային ոստիկանության ծառայողները) իրենց իրավասության սահմաններում պարտավոր են՝ 1) կանխել, խափանել իրավախախտումները, իրավախախտում կատարած անձանց բռնելու նպատակով ձեռնարկել անհերքաձգելի միջոցառումներ. 2) իրավախախտումից, պատահարից տուժած, կյանքի կամ առողջության համար վրանգավոր այլ վիճակներում գրվող անձանց ցույց տալ անհրաժեշտ օգնություն. 3) միջոցներ ձեռնարկել իրավախախտման կամ պատահարի վայրը պահպանելու ուղղությամբ. 4) ընդունել հայրնաբերված իրավախախտման վերաբերյալ հաղորդումներ. 5) հանցագործության հարկանիշներ անմիջականորեն հայրնաբերելիս՝ կատարել դեպքի վայրի զննություն. 6) ձեռնարկվող միջոցառումների ընթացքի մասին հայրնաբերված տարածքային մարմնի հերթապահ մաս, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև տարածքային մարմնի պետի կամ պատասխանատուին, Երևան քաղաքում ճանապարհապարհապորտային պատահարների ստուգման դեպքում՝ ճանապարհային ոստիկանության օպերատիվ կառավարման կենտրոն: (...):»:

150 Հանցագործությունների ընդունման, գրանցման և ընթացք տալու հետ կապված կազմակերպական և տեխնիկական

չի նախագգուշացվում *սուսր մնարնություն համար* քրեական պատասխանատվության մասին: Այստեղից էլ հետևում է, որ օրենսդիրը, ելնելով անչափահասին քրեական պատասխանատվության ենթարկելու մասին նախագգուշացման չափանիշից, փաստացի երկու խմբի է բաժանում հանցագործության մասին հաղորդում ներկայացնող անչափահասներին՝ մինչև 16 տարեկանների և 16-ից 18 տարեկանների¹⁵¹:

Ասվածից որոշակի վերապահում կարելի է անել՝ ելնելով ՀՀ քր. դատ. օր.-ում ամրագրված «օրինական ներկայացուցչության» ինստիտուտի համալիր վերլուծությունից, որի տեսանկյունից անչափահաս կամ անգործունակ տուժողի իրավունքները նրա փոխարեն իրականացնում է նրա օրինական ներկայացուցիչը (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդվածի 4-րդ մաս), ինչը նշանակում է, որ մինչև 16 տարեկանների փոխարեն հանցագործության մասին հաղորդում կարող են ներկայացնել նրանց օրինական ներկայացուցիչները: Այս հարցերին դեռ կանդրադառնանք՝ այստեղ նշելով, որ անկախ օրենսդրական կարգավորումների անորոշությունից, գործնականում գրեթե չի հանդիպում դեպք, երբ մինչև 16 տարեկան անչափահասները հանցագործության մասին հաղորդում ներկայացնեն ինքնուրույն: Ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ երեխաների դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ դեպքերով քրեական գործ հարուցելու օրինական առիթ դիտարկվում է կամ անչափահասի ծնողի/օրինական ներկայացուցչի բողոքը, կամ օրենքով նախատեսված ցանկացած այլ հաղորդում, իսկ առավել տարածված է ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 176-րդ հոդվածի 3-րդ կետում նշված՝ հետաքննության մարմնի, քննիչի, դատախազի, դատարանի, դատավորի կողմից հանցագործության մասին տվյալների, հանցագործության նյութական հետքերի և հետևանքների հայտնաբերումը՝ իրենց լիազորություններն իրականացնելիս: Ընդ որում, գործնականում որևէ տարբերակում չի դրվում անգամ այն հարցում, թե հանցագործությունը հանրային¹⁵², թե՛ մասնավոր մեղադրանքի կարգով է ենթակա քննության: Բոլոր դեպքերում, քրեական գործ հարուցելու օրինական առիթ է ընդունվում կամ անչափահասի ծնողի հաղորդումը, կամ ոստիկանության ծառայողի զեկուցագիրը, և գործնականում չի հանդիպել մի դեպք, երբ քրեական գործ հարուցելու առիթ է դիտարկվել մինչև 16 տարեկան անչափահասի հաղորդումը: Օրինակ, քրեական գործերից մեկով *15 տարեկան անչափահասը զանգահարել էր ոստիկանության ՕԿԿ և հայրն էլ իրեն սեռական հարաբերություն ունենալուն հարկադրելու դեպքի մասին, սակայն դա չէր դիմել որպես հանցագործության մասին հաղորդում: Զանգը գրանցվել էր ոստիկանության հանցագործության մասին հաղորդումների հաշվառման համապարասխան մատրիսում և իրականացվել էին արտագոյական գործողություններ, որի արդյունքում պարզվել էր, որ տեղի ունեցածը պարունակում է հանցագործության հարկանիշներ, և որոշում էր կայացվել քրեական գործ հարուցելու մասին, սակայն որպես քրեական գործ հարուցելու առիթ էր դիմել ոստիկանության ծառայողի զեկուցագիրը, այսինքն իրենց լիազորություններն իրականացնելիս հանցագործության դեպքի հայտնաբերումը, այլ ոչ թե երեխայի հաղորդումը:*

Եթե հանրային մեղադրանքի գործերով քրեական գործ հարուցելու առիթի հարցը խնդրահարույց չէ, քանի որ այս դեպքում էական չէ, թե հանցագործության կատարման մասին իրավասու մարմիններն ինչ աղ-

---

հարցերը կանոնակարգված են «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության առնչությամբ Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանության կողմից հանցագործությունների, վարչական իրավախախտումների, պատահարների վերաբերյալ հաղորդումներն ընդունելու, գրանցելու, հաշվառելու և դրանց ընթացք տալու կարգը սահմանելու մասին» ՀՀ կառավարության 2017թ. նոյեմբերի 23-ի N 1495-Ն որոշմամբ:

151 Պետք է նկատի ունենալ, որ գործնականում անչափահասներին փորձում են տարբերակել՝ հիմք ընդունելով նաև այլ չափանիշ: Թիվ ԵԴ/0227/01/18 քրեական գործով դատարանի կողմից կայացրած՝ «Քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու վերաբերյալ» որոշման դեմ ներկայացված վերաքննիչ բողոքում դատախազը, չհամաձայնելով դատարանի այն պատճառաբանություններին, որ անչափահասը և նրա օրինական ներկայացուցիչը չեն բողոքել, ուստի քրեական գործ չէր կարող հարուցվել՝ նշել էր, որ գործող օրենսդրության ընդհանուր տրամաբանությունն իրավակիրառ պրակտիկայի կողմից ընկալվել և իրացվում է այնպես, որ համաձայն քաղաքացիական, քրեական, վարչական պատասխանատվության համար տարիք սահմանող նորմերի (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 29-րդ և 1067-րդ հոդվածներ, ՀՀ քր. օր.-ի 24-րդ հոդված, Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ ՀՀ օրենսգրքի 12-րդ հոդված)՝ տասնչորս տարին չլրացած անչափահասները և հոգեկան խանգարման հետևանքով դատարանով անգործունակ ճանաչված անձինք դիտարկվում են մինևույն կատեգորիայում, հետևաբար, 9 տարեկան տուժողի պետք է դիտարկել որպես անօգնական վիճակում գտնվող անձ և գործը քննել հանրային մեղադրանքի կարգով: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ դատախազը, հիմք ընդունելով այն, որ տասնչորս տարին չլրացած երեխաների կողմից հանցագործությունների հանրային վտանգավորության չգիտակցումը և այդ հիմքով վերջինների նկատմամբ քրեական պատասխանատվության բացառումը խոսում է այն մասին, որ այդ կատեգորիայի երեխաները հանցագործության ենթարկվելու դեպքում ի վիճակի չեն գիտակցելու իրենց շահը հանցագործին քրեական պատասխանատվության ենթարկելու կամ ազատելու հարցերում: Այնուհետև համեմատական անցկացնելով նաև այն իրավակարգավորման հետ, որ մինչև տասնչորս տարին լրացած երեխաների, ինչպես նաև կասկածյալի, մեղադրյալի հետ անգործունակների հաշվելը հիմք չէ գործի վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու համար, հանգել է հետևության, որ քրեական գործ հարուցելու հարցը լուծելու դեպքում էլ մինչև 14 տարեկանների դիքթորոշումն էական չպետք է լինի, ուստի այդ անձանց դեմ ուղղված ոստիկանությունների վերաբերյալ քրեական գործերը պետք է հարուցվեն և քննվեն հանրային մեղադրանքի կարգով:

բյուրներից են տեղեկացվում, ապա նույնը չի կարելի ասել երեխայի դեմ ուղղված և մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող հանցագործությունների վերաբերյալ դեպքերի մասին:

Դատական պրակտիկայի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ անչափահասի դիրքորոշումն ընդհանրապես հաշվի չի առնվում քրեական գործ հարուցելու կամ մերժելու մասին որոշում կայացնելիս՝ մասնավոր մեղադրանքի գործերի դեպքում. ավելին, եթե անչափահասի օրինական ներկայացուցիչը բողոքում է ենթադրյալ հանցագործությունը կատարած անձի դեմ, ապա քրեական գործ հարուցելու առիթ է ընդունվում հենց օրինական ներկայացուցչի բողոքը՝ առանց ճշտելու անչափահասի դիրքորոշումը, իսկ եթե չի բողոքում, ապա քրեական գործը հարուցվում է հանրային մեղադրանքի գործերին բնորոշ կարգով՝ առանց հաշվի առնելու ինչպես անչափահաս տուժողի, այնպես էլ նրա օրինական ներկայացուցչի դիրքորոշումը: Նման դեպքերում քրեական գործը հարուցվում է հանրային մեղադրանքի կարգով և որպես պատճառաբանություն գրեթե միշտ նշվում է, որ տուժողն *անչափահաս է, օրինակ՝ 8, 9, 12 տարեկան է, ինչի հետևանքով չի կարող հայտնել իր կամարտահայտությունը բողոքի վերաբերյալ: Օրինակ, թիվ ԵԱՆԲ/0097/01/17 քրեական գործով մեղադրողը, պատասխանելով դատարանի այն հարցին, թե ինչու է քրեական գործը հարուցվել և քննվել հանրային մեղադրանքի կարգով այն դեպքում, երբ տուժողի օրինական ներկայացուցիչը բողոք չի ներկայացրել, իսկ երեխայի կարծիքն առհասարակ չի ճշտվել՝ մեղադրողը հայտնել է հետևյալը. «Վճռաբեկ դատարանի հայտնի որոշմանը անդրադարձ է կատարվել մասնավոր մեղադրանքի գործերով անչափահասների գործերին: Նկատելով, որ անչափահասներն ինքնուրույն չեն կարող դիրքորոշում հայտնել՝ ելնելով իրենց ֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններից, և նրանց փոխարեն իրենց ծնողները ևս չեն կարող դիրքորոշում հայտնել, իսկ Վճռաբեկ դատարանի որոշման մեջ նշված է, որ անօգնական կամ այլ վիճակից ելնելու պայմաններում, եթե տուժողը չի կարող հայտնել բողոք ունենալու կամ հաշտության մասին, ապա քրեական գործի քննությունը շարունակվում է հանրային մեղադրանքի գործերի համար սահմանված կարգով, բացի այդ, հաշվի առնելով նաև անչափահասների իրավունքների պաշտպանության հարցում պետական հոգածությունը, այսինքն այն, որ պետությունն իր հովանու տակ է վերցնում անչափահասների իրավունքների պաշտպանությունը, այդ իսկ առումով անհրաժեշտ է սույն քրեական գործով վարույթը շարունակել հանրային մեղադրանքի կարգով՝ հաշվի առնելով, որ տուժողն անչափահաս է»¹⁵²:*

Թվում է, թե իրավասու մարմինները և պաշտոնատար անձինք ելնում են անչափահասի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության կամ երեխայի լավագույն շահի գաղափարից, երբ երեխաների դեմ ուղղված և մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերը հարուցում են առանց նրանց կարծիքը ճշտելու՝ հանրային մեղադրանքի գործերին բնորոշ կարգով, ընդ որում՝ անտեսելով նաև անչափահասի օրինական ներկայացուցչի դիրքորոշումը, մինչդեռ, նման կերպ վարվելով՝ նրանք թույլ են տալիս երեխայի՝ ՀՀ Սահմանադրությամբ և ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից 1989թ. նոյեմբերի 20-ի 44/25 բանաձևով ընդունված և 1990թ. սեպտեմբերի 2-ին ուժի մեջ մտած՝ Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունքների խախտում:

Մինչ այս հարցերին անդրադառնալը՝ նկատենք, որ ձևավորված իրավակիրառ պրակտիկան հետևանք է ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2008թ. դեկտեմբերի 26-ի թիվ ՎԲ-73/08 որոշման մեջ արտահայտած մոտեցումների և դրանց յուրովի մեկնաբանության:

Քննարկվող որոշման մեջ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը, վերլուծելով մասնավոր մեղադրանքի կարգով քրեական գործ հարուցելու դատավարական կարգը սահմանող նորմերը, մասնավորապես՝ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 33-րդ և 183-րդ հոդվածները, իրավական դիրքորոշում է ձևավորել այն մասին, որ «մասնավոր մեղադրանքով գործ հարուցելու և դրանով քրեական հետապնդում իրականացնելու հնարավորությունը լիովին կախված է դիմողի՝ հանցավորին քրեական պատասխանատվության ենթարկելու միջոցով իր իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության համար քրեական հետապնդման մարմինն դիմելու ցանկությունից և կամարտահայտությունից:

(...) ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 35-րդ հոդվածի 1-ին մասի 4-րդ կետի համաձայն, քրեական գործ չի կարող հարուցվել և քրեական հետապնդում չի կարող իրականացվել, իսկ հարուցված քրեական գործը ենթակա է կարճման, եթե բացակայում է դիմողի բողոքը:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 6-րդ հոդվածի 33-րդ կետի համաձայն, դիմող հանդիսանում է յուրաքանչյուր անձ, որը

152 ԵԱՆԲ/0097/01/17 քրեական գործով Երևան քաղաքի ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարանի 2018թ. փետրվարի 28-ի՝ «Քրեական հետապնդումը դադարեցնելու և քրեական գործով վարույթը կարճելու վերաբերյալ որոշումը» //http://www.datalex.am/:

դիմել է դատարան, քրեական հետապնդման մարմինն կամ հավատարմագրված փաստաբանին՝ քրեական դատավարության կարգով խախտված իրավունքների պաշտպանության համար:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 58-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, տուժող է ճանաչվում այն անձը, որին քր. օր.-ով չթույլատրված արարքով անմիջականորեն պատճառվել է բարոյական, ֆիզիկական կամ գույքային վնաս: Տուժող է ճանաչվում նաև այն անձը, ում կարող էր անմիջականորեն պատճառվել բարոյական, ֆիզիկական կամ գույքային վնաս, եթե քր. օր.-ով չթույլատրված արարքի կատարումը ավարտվել:

Վերոնշյալ երկու հոդվածների վերլուծությունից բխում է, որ մասնավոր մեղադրանքի գործերով «դիմող» եզրույթն ավելի լայն է, քան «տուժողը»: Քրեական դատավարությունում «դիմող» կարող է հանդիսանալ յուրաքանչյուր ոք, ով իր խախտված իրավունքների պաշտպանության նպատակով դիմել է դատարան, քրեական հետապնդման մարմնին կամ հավատարմագրված¹⁵³ փաստաբանին: Անձը «տուժող» ճանաչվում է վարույթն իրականացնող մարմնի կողմից՝ կատարվող ստուգողական գործողությունների արդյունքում պարզելով, որ անձի իրավունքների խախտումը քրեական օրենքով արգելված արարքի կատարման հետևանք է, և այդ արարքի կատարման հետևանքով դիմողին անմիջականորեն պատճառվել է կամ կարող էր պատճառվել բարոյական, ֆիզիկական կամ գույքային վնաս:

«Դիմողը» քրեադատավարական գործունեության ոլորտ ներգրավվում է սեփական նախաձեռնությամբ, առանց վարույթն իրականացնող մարմնի համապատասխան որոշման, մինչդեռ «տուժող» ճանաչվելու վերաբերյալ քրեական հետապնդման մարմինները կայացնում են ինքնուրույն դատավարական որոշում: Այսինքն, նյութերի նախապատրաստման փուլում ՀՀ քրեադատավարական օրենսդրության իմաստով տուժող չկա, «տուժող» քրեադատավարական սուբյեկտը քրեական դատավարությունում ի հայտ է գալիս քրեական գործի հարուցումից հետո կամ գործի հարուցման հետ միաժամանակ՝ վարույթն իրականացնող մարմնի կողմից կայացվող որոշման հիման վրա:

(...) Հիմք ընդունելով վերոգրյալը՝ Վճռաբեկ դատարանը գտել է, որ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 183-րդ հոդվածի 1-ին մասում առկա այն ձևակերպումը, որի համաձայն՝ «(...) հանցագործությունների վերաբերյալ գործերը հարուցվում են ոչ այլ կերպ, քան տուժողի բողոքի հիման վրա (...)», հակասում է ՀՀ քր. դատ. օր.-ի տրամաբանությանը, քանի որ նշված ձևակերպմամբ ստացվում է, որ մասնավոր հետապնդման գործ հարուցելու մասին որոշում կայացվում է տվյալ դատավարական փուլում գոյություն չունեցող սուբյեկտի բողոքի հիման վրա: Ուստի, Վճռաբեկ դատարանը գտնում է, որ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 183-րդ հոդվածում թվարկված մասնավոր հետապնդման գործերով վարույթի հարուցման հիմք պետք է դիտել ոչ թե տուժողի, այլ դիմողի բողոքը, որի բացակայության դեպքում վարույթը ենթակա է կարճման ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 35-րդ հոդվածի 1-ին մասի 4-րդ կետի հիմքով:

(...) Վճռաբեկ դատարանը մասնավոր հետապնդման գործերով «դիմող» համարում է այն անձանց, ում իրավունքները խախտվել են քր. օր.-ով չթույլատրված արարքով, ինչպես նաև նրանց, ովքեր օրենքի ուժով հանդիսանում են անչափահաս կամ անգործունակ անձանց օրինական ներկայացուցիչներ, եթե խախտվել են նրանց ինստիտուցիաների իրավունքները:

Վերոնշյալ մոտեցումից բացառություն է այն դեպքը, երբ անձը, ում իրավունքները խախտվել են, իր անօգնական վիճակի կամ այլ օբյեկտիվ պարճառներով չի կարող պաշտպանել իր իրավունքներն ու օրինական շահերը: Վճռաբեկ դատարանը գտնում է, որ նման իրավիճակում քրեական գործ հարուցելու առիթը՝ օրինական, իսկ հիմքերը՝ բավարար լինելու դեպքում քրեական գործ հարուցելու մասին որոշում պետք է կայացվի հանրային մեղադրանքի գործերի հարուցման համար սահմանված ընդհանուր կարգով: (...):

Վճռաբեկ դատարանի վերոգրյալ որոշման վերլուծությունից ուղղակի հետևում է, որ դրանում քննարկման առարկա է դարձել հենց մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող գործերով քրեական գործ հարուցելու **օրինական առիթի** հարցը, մասնավորապես այն, թե ով է հանդիսանում մասնավոր մեղադրանքի գործերով քրեական գործ հարուցելու համար «դիմողը», և, վերլուծելով համապատասխան քրեադատավարական նորմերը, Դատարանը հանգել է եզրակացության, որ այն դեպքում, երբ քր. օր.-ով չթույլատրված արարքով խախտվել են անչափահասի իրավունքները, ապա մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող գործերով քրեական գործ հարուցելու համար անհրաժեշտ «դիմող»-ը անչափահասի օրինական ներկայացուցիչն է: Ինչը նշանակում է, որ այն դեպքում, երբ մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող գործերով

153 Այս տերմինի կիրառումը պայմանավորված է ՀՀ վճռաբեկ դատարանի որոշման ընդունման պահին այդ ինստիտուտի գոյությամբ:

քր. օր.-ով չթույլատրված արարքով խախտվել են անչափահասի իրավունքները, ապա քրեական գործ կարող է հարուցվել և քրեական հետապնդում իրականացվել, եթե առկա է անչափահասի օրինական ներկայացուցչի բողոքը: Այլ կերպ ասած՝ երեխայի դեմ ուղղված և մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող որևէ հանցագործության դեպքով քրեական գործ հարուցելու օրինական առիթ է անչափահասի օրինական ներկայացուցչի (որպես դիմողի) բողոքը, որի բացակայությունը բացառում է քրեական գործ հարուցելը և անձի նկատմամբ քրեական հետապնդում իրականացնելը:

ՀՀ վճռաբեկ դատարանը, նման դիրքորոշում արտահայտելով, բավարար չափով հաշվի չի առել «անչափահասի իրավունքների» պաշտպանության միջազգային և սահմանադրական սկզբունքները, քանի որ անչափահասին ոչ միայն զրկել է օրենքով, Սահմանադրությամբ և միջազգային իրավական ակտերով երաշխավորված իրավունքներից, այլև նրա իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունն ուղղակիորեն կախվածության մեջ է դրել օրինական ներկայացուցչից, իսկ իրավակիրատ պրակտիկան իր հերթին զարգացել է այնպես, որ անտեսվում է անչափահասի դիրքորոշումն՝ առհասարակ: Բացի այդ, ՀՀ վճռաբեկ դատարանի դիրքորոշումը խոցելի է նաև այն տեսանկյունից, որ տարանջատում դրված չէ մինչև 16 և 16-ից 18 տարեկան անչափահասների միջև, ստացվում է, որ 16-ից բարձր անչափահասների դեպքում ևս հանցագործության մասին հաղորդում ներկայացնող կամ դիմող կարող է լինել անչափահասի օրինական ներկայացուցիչը: Մինչդեռ այդ տարիքային խմբի մասին ուղղակի նշված է հանցագործությունների մասին ֆիզիկական անձանց հաղորդումների ներկայացման և արձանագրման կարգը սահմանող ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 177-րդ հոդվածի 3-րդ մասում, ինչի մասին նշեցինք վերը, ուստի, այս տարիքային խմբի մասով վերապահում չանելը հակասում է ոչ միայն ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 177-րդ հոդվածին, այլև ՀՀ քրեական օրենսդրությանը:

Այս տեսանկյունից հեղինակների համար առավել ընդունելի են ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2016թ. դեկտեմբերի 20-ի թիվ ՍԴՈ-1333 որոշման մեջ ձևավորված դիրքորոշումները:

Վերլուծելով ՀՀ Սահմանադրության 37-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ մասերը, սահմանադրական դատարանը նշում է հետևյալը. «Սահմանադրական վերոնշյալ նորմերից հետևում է, որ սահմանադիրը փյայլ նորմով երեխային վերապահել է.

- ոչ միայն իր կարծիքն ազատ արտահայտելու իրավունք, այլ նաև, ի թիվս այլնի, իրեն վերաբերող դատարանական գործընթացներում լավելու իրավունք,
- լավելու իրավունքի շրջանակներում՝ դատարանական մարմինների կողմից իր կարծիքը հաշվի առնելու իրավունք: Միաժամանակ, Սահմանադրության փյայլ հոդվածը չի նախատեսում փարիքային կամ այլ որևէ սահմանափակում: «Հաշվի առնողի» համար պարտականություն է սահմանված ելնել երեխայի փարիքից և հատնության աստիճանից: Բացի այդ, ՀՀ Սահմանադրության 37-րդ հոդվածի 2-րդ մասը հանրային իշխանության վրա դնում է հարակ պարտականություն՝ առաջնահերթ ուշադրության արժանացնել երեխայի շահերին՝ նրան վերաբերող հարցերում: Հետևաբար, սահմանադրի նպատակն է՝ երեխային վերաբերող հարցերում փարիքի շահերի առկայության դեպքում առաջնահերթ պաշտպանել երեխայի շահերը, այնուհետև՝ առկա մյուս շահերը, իսկ այդ շահերի հակասության դեպքում հանրային իշխանությունը պարտավոր է պաշտպանել երեխայի շահերը:

Սահմանադրական դատարանն արձանագրում է նաև, որ ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն, 37-րդ հոդվածի, մասնավորապես՝ 1-ին և 2-րդ մասերի դրույթները գործում են անմիջականորեն, և դատարանական պրակտիկան պարտավոր է առաջնորդվել այդ պահանջով:

Վերոգրյալից ելնելով՝ ՀՀ սահմանադրական դատարանը գրնում է, որ իրավակիրատ պրակտիկայում չպետք է փորձել երեխայի լավելու իրավունքը պայմանավորել փարիքային սահմանափակումով, ... և չի բխում Սահմանադրության 37-րդ հոդվածի պահանջներից: Վարույթն իրականացնող մարմինն է պարտավոր ասպիտակել երեխայի լավելու իրավունքի իրացումը՝ անկախ փարիքից, հաշվի առնել այն և առաջնահերթ կարգով երեխայի շահերից ելնելով որոշում կայացնել: (...):»:

Թեև սահմանադրական դատարանի դիրքորոշումներն արտահայտվել են հարուցված քրեական գործի շրջանակներում անչափահաս տուժողի կողմից կասկածյալի կամ մեղադրյալի հետ հաշտվելու իրավունք ունենալու խնդրի համատեքստում, սակայն դրանք հավասարապես վերաբերում են նաև մասնավոր մեղադրանքի կարգով քրեական գործ հարուցելու դեպքում դիմողի բողոքին, ուստի հետաքննության, նախաքննության և դատախազության մարմինները պետք է հիմք ընդունեն սահմանադրական դատարանի կողմից ձևավորված չափանիշները և յուրաքանչյուր դեպքում լսեն նաև անչափահասին: Իհարկե, պետք

է նկատել, որ որոշ մանկահասակ երեխաների կարծիքը լսելը պարզապես անիրավաչափ է, ուստի, այս դեպքում վարույթն իրականացնող մարմինն է, որ պետք է գնահատի այդ հանգամանքը. նրան է վերապահված գնահատման հայեցողությունը:

Երեխայի տարիքի, հասունության մակարդակի և նրան առաջադրված հարցի բարդության միջև հարաբերակցության, երեխայի շահերն առաջնահերթ ուշադրության արժանացնելու հարցերին է նվիրված նաև Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիան, որի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է. «Երեխաների նկատմամբ բոլոր գործողություններում, անկախ նրանից, թե դրանք ձեռնարկվում են սոցիալական սպասի-վության հարցերով զբաղվող պետական կամ մասնավոր հիմնարկների, դատարանների, վարչական կամ օրենսդրական մարմինների կողմից, առաջնահերթ ուշադրություն է դարձվում երեխայի լավագույն շահերին»:

Նույն կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածը սահմանում է. «1. Իր հայացքները ձևակերպելու ընդունակ երեխայի համար մասնակից պետություններն սպասվում են դրանք ազատորեն արտահայտելու իրավունք այն բոլոր դեպքերում, որոնք վերաբերում են երեխային: Երեխայի հայացքների նկատմամբ ցուցաբերվում է նրա տարիքին և հասունությանը համապատասխան պատշաճ ուշադրություն»:

ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների կոմիտեն, 2013թ. մայիսի 29-ին հասրուկ անդրադարձ կատարելով երեխայի լավագույն շահերի սպասիվմանը, մասնավորապես արձանագրում է, որ բոլոր երկրներն են պարտավոր երաշխավորել, որպեսզի երեխայի լավագույն շահերն առաջնահերթության կարգով հաշվի առնվեն նրա վերաբերյալ որոշումներ կայացնելիս՝ ինչպես դատարանների, վարչական մարմինների կողմից, այնպես էլ իրավակարգավորման գործընթացում»:

Քննարկվող համատեքստում կարևոր պահանջներ է սահմանում նաև ՄԱԿ-ի Հանցագործությունից բուժված և հանցագործության վկա երեխաների գործերով արդարադատության ուղենիշները, որի հավելվածի 3-րդ բաժնի 8-րդ կետի «դ» ենթակետում սահմանված է, որ յուրաքանչյուր երեխա, ներպետական դատավարական օրենսդրությամբ սահմանված կարգով պետք է իրավունք ունենա ազատորեն, սեփական բառերով արտահայտելու իր տեսակետները, կարծիքները և համոզմունքները, և հարկապես՝ ներազդելու իր կյանքին առնչվող որոշումների ընդունման վրա, ներառյալ դատական գործընթացների արդյունքում կայացվող որոշումները. նրանց կարծիքները պետք է հաշվի առնվեն՝ ելնելով վերջիններիս ունակություններից, տարիքից, մտավոր հասունությունից և զարգացման աստիճանից:

Ուշագրավ է նաև ՄԱԿ-ի ուղենիշների՝ «Խտրականությունից պաշտպանված լինելու իրավունքը» վերտա-նությամբ 6-րդ բաժնի 18-րդ կետում սահմանված այն կանոնը, որ *տարիքի գործոնը չպետք է խոչընդոտի արդարադատության գործընթացին լիարժեք մասնակցելու՝ երեխայի իրավունքը:*

Վերոգրյալից հետևում է, որ քննարկվող հարցի վերաբերյալ ձևավորված իրավակիրառ պրակտիկան անհրաժեշտ է հիմնովին փոփոխել, քանի որ ՀՀ վճռաբեկ դատարանի արտահայտած մոտեցումները և ձևավորված պրակտիկան սահմանափակում են անչափահասների իրավունքները, տարիքի չափանիշով պայմանավորված՝ հանգեցնում են խտրական վերաբերմունքի, ուստի, իրավասու մարմինները պետք է առաջնորդվեն միջազգային իրավական ակտերի պահանջներով և ՀՀ սահմանադրական դատարանի վերը վկայակոչված դիրքորոշումներով՝ բացառելու համար երեխայի տարիքով պայմանավորված ցանկա-ցած խտրականություն և իրավունքների կամայական սահմանափակում:

Հարցն առավել արդիական է՝ հիմք ընդունելով այն, որ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 44-րդ հոդվածը 21.12.2017թ. լրացվել է 1.1-րդ մասով, որի համաձայն՝ երեխան իրավունք ունի ազատ արտահայտելու իր կարծիքը, որը, երեխայի տարիքին և հասունության մակարդակին համապատասխան, հաշվի է առնվում իրեն վերաբերող հարցերում: Երեխայի կարծիքը լսելիս իրավասու մարմինը օրենքով նախատեսված դեպքերում ներգրավում է մանկական հոգեբանի կամ մանկավարժի կամ սոցիալական աշխատողի:

Սահմանադրական դատարանի դիրքորոշումներով առաջնորդվելու պահանջը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ, ինչպես իրավագիտորեն նշում է դատարանը՝ գործնականում կարող են հանդիպել դեպքեր, երբ անչափահասը դառնում է հենց ծնողի հանցավոր գործողության գոհը, որպիսի պարագա-յում փոքրահասակի մյուս ծնողն է հանդես գալու որպես օրինական ներկայացուցիչ և տարբեր օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով կարող է բողոք չներկայացնել մյուս ծնողի դեմ, ինչը կարող է բխել կամ չբխել երեխայի լավագույն շահերից: Հետևաբար, որպեսզի չխախտվեն երեխայի իրավունքներն ու օրի-նական շահերը, նման դեպքերում ևս քրեական գործ հարուցելու կամ չհարուցելու անհրաժեշտության գնահատումը պետք է վերապահել վարույթն իրականացնող մարմնի հայեցողությանը՝ ելնելով կոնկրետ

իրավիճակից, միաժամանակ նկատի ունենալով, որ այն չի կարող լինել բացարձակ, այսինքն՝ նման իրավիճակներում վարույթն իրականացնող մարմինը ոչ թե պարտադիր պետք է քրեական գործ հարուցի հանրային մեղադրանքի կարգով, այլ պետք է գնահատի, թե որքանով է դա բխում երեխայի լավագույն շահերից և միայն այդ հանգամանքը հաստատելու դեպքում է, որ իրավունք է ստանում հարուցելու քրեական գործ: Այս տրամաբանության մեջ է նաև ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 183-րդ հոդվածի 4-րդ մասում սահմանված այն դրույթը, որի ուժով դատախազն իրավասու է մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով հարուցելու քրեական գործ ընտանիքում բռնության դեպքերում, եթե անձն իր անօգնական վիճակի կամ ենթադրյալ հանցանք կատարողից կախվածության մեջ լինելու փաստի ուժով չի կարող պաշտպանել իր իրավաչափ շահերը: Այս դեպքում քրեական գործը հարուցվում և քննվում է ընդհանուր կարգով, և տուժողի ու մեղադրյալի հաշտության դեպքում քրեական հետապնդումը չի դադարեցվում:

Այս դեպքում դատախազը պետք է հիմնավորի երկու կարևոր հանգամանք, այն է՝ ընտանեկան բռնության դեպքի առկայությունը և տուժողի անօգնական վիճակի կամ ենթադրյալ հանցանք կատարողից կախվածության մեջ լինելու փաստը¹⁵⁴:

Այսպիսով, անչափահասի նկատմամբ կատարված և մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող հանցագործությունների վերաբերյալ դեպքերով քրեական գործ հարուցելու առիթ կարող է լինել՝

1. **անչափահասի հաղորդումը, որը պետք է ՀՀ կառավարության 2017թ. նոյեմբերի 23-ի N 1495-Ն որոշմամբ սահմանված կարգով ընդունվի, գրանցվի և ընթացք տրվի,**
2. **եթե անչափահասն այնպիսի տարիքի է, որ չի հասկանում և գիտակցում, թե ինչ է տեղի ունեցել և չի կարող պատշաճ գնահատել ստեղծված իրավիճակը, ապա անչափահասի օրինական ներկայացուցչի հաղորդումը՝ լսելով անչափահասի դիրքորոշումը. այս դեպքում քրեական գործ հարուցելու հարցը պետք է լուծել՝ հիմք ընդունելով երեխայի լավագույն շահերը:**

Եթե ենթադրյալ հանցագործության կատարման մեջ կասկածվողը անչափահասի ծնողն է, ապա, լսելով երեխային և մյուս ծնողին, քրեական գործ հարուցելու կամ չհարուցելու հարցը պետք է գնահատի իրավասու մարմինը՝ ելնելով երեխայի լավագույն շահից: Եթե իրավասու մարմինը նպատակահարմար գտնի քրեական գործ հարուցելը, ապա այն պետք է հարուցվի հանրային մեղադրանքի գործերին բնորոշ կարգով: Նման կերպ պետք է վարվի իրավասու մարմինը նաև այն դեպքում, երբ անչափահասի և օրինական ներկայացուցչի դիրքորոշումը տարբերվում են, օրինակ՝ երեխան բողոքում է, իսկ ծնողը՝ ոչ, կամ հակառակը, երբ ծնողը բողոքում է, իսկ երեխան՝ ոչ, նկատի ունենալով, որ հնարավոր է, որ երեխային համոզելու կամ վախի ազդեցության տակ ստիպել են չբողոքել հանցանք կատարած անձի դեմ կամ հակառակը՝ բողոքել, և այլն:

Գտնում ենք, որ բոլոր դեպքերում կամայականությունները բացառելու համար մասնավոր մեղադրանքի գործերով՝ քրեական գործ հարուցելու և հանրային մեղադրանքի կարգով քննելու դեպքում, քրեական գործ հարուցելու մասին որոշման մեջ պետք է հստակ նշվի, թե ինչով է պայմանավորված մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող գործի հարուցումը և քննումը՝ հանրային մեղադրանքի գործերին բնորոշ կարգով: Այս առումով անընդունելի է այն պրակտիկան, երբ մեղադրական եզրակացության մեջ նշվում է, թե ինչու է քրեական գործը հարուցվել հանրային մեղադրանքի գործերին բնորոշ կարգով: Դա հակասում է ինչպես մեղադրական եզրակացության բովանդակությանը ներկայացվող օրենսդրական պահանջներին, այնպես էլ անձի իրավունքներին ու օրինական շահերին, քանի որ անձը մինչև մեղադրական եզրակացության կազմումը չի կարող տեղեկանալ և հասկանալ, թե ինչու է մասնավոր մեղադրանքի գործը հարուցվել հանրային մեղադրանքի կարգով: Եթե քրեական գործ հարուցելու մասին որոշման մեջ նշվի այդ մասին, ապա անձը կարող է ընդհուպ բողոքարկել այդ որոշման իրավաչափությունը դատախազին, նաև դատարան¹⁵⁵:

154 Այս հարցերին մանրամասն կանդիդատանք քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հարցերը քննարկելիս:

155 Մա այն եզակի դեպքերից է, երբ դատարանը հետագա դատական վերահսկողության կարգով իրավասու է քննության առարկա դարձնելու քրեական գործ հարուցելու իրավաչափությունը և գնահատելու այն, որը միանշանակ բխում է ենթադրյալ հանցանք կատարած անձի շահերից: Այս առումով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի սախադեպային իրավունքը զարգացման անհրաժեշտություն ունի:

Բ) Երեխայի իրավունքների ապահովման առանձնահատկությունները՝ հանցագործության մասին հաղորդումների ստուգման¹⁵⁶ ընթացքում

Հանցագործությունների մասին հաղորդումների ստուգման հետ կապված հարաբերությունները, բացի քրեական դատավարության ընդհանուր նորմերից ու սկզբունքներից, կարգավորված են նաև ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 180-րդ հոդվածով, որի համաձայն՝ «(...) 2. Նշված ժամկետում կարող են պահանջվել լրացուցիչ փաստաթղթեր, բացատրություններ, այլ նյութեր, ինչպես նաև կարող է կատարվել դեպքի վայրի զննություն, հանցագործություն կատարելու կասկածանքի բավարար հիմքերի առկայության դեպքում կարող են բերման և անձնական խուզարկության ենթարկվել անձինք, հետազոտման համար վերցվել նմուշներ, նշանակվել փորձաքննություն: (...)»¹⁵⁷:

Հանցագործության մասին հաղորդումների ստուգումը ենթադրում է այդ հաղորդումներում և ներկայացված նյութերում պարունակվող սկզբնական կամ առաջնային տեղեկատվության ուսումնասիրություն, վերլուծություն և գնահատում՝ քրեական գործ հարուցելու համար անհրաժեշտ հիմքերի առկայության կամ բացակայության տեսանկյունից: Այդ ստուգումը որոշ դեպքերում կարող է սահմանափակվել զուտ ներկայացված նյութերի և ստացված տեղեկությունների վերլուծությամբ, մնացած դեպքերում կարող է դրանց լրացուցիչ ստուգման անհրաժեշտություն առաջանալ, որը ենթադրում է, մասնավորապես, *լրացուցիչ փաստաթղթեր և այլ նյութեր պահանջելը, բացատրություններ վերցնելը, դեպքի վայրի զննություն կատարելը, հետազոտման համար նմուշներ վերցնելը, փորձաքննություն նշանակելը և այլն: Այդ գործողությունների կատարման անհրաժեշտությունը թելադրված է հանցագործության մասին հաղորդում ներկայացնելու և քննության սկզբնական պահին առկա քննչական իրադրությամբ:*

Երեխաների դեմ ուղղված հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերով վարույթների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ անկախ օրենսդրական կարգավորումներից և հնարավորություններից, քննարկվող դեպքերով հաղորդումների ստուգման առավել տարածված միջոցը բացատրություն վերցնելն է: Ընդ որում, բացատրություն վերցվում է ինչպես անչափահաս տուժածներից, անչափահաս ակնատեսներից, այնպես էլ այն անչափահասներից, ում մասնակցությունը կամ առնչությունը ենթադրյալ հանցագործությանը ստուգվում է, ուստի այստեղ կանդրադառնանք անչափահասներից բացատրություն վերցնելու հետ կապված վեր հանված խնդիրներին:

Նկատի ունենալով, որ օրենսդրորեն ամրագրված չեն բացատրություն վերցնելու հատուկ կանոններ, գործնականում հարց է ծագում՝ որքանով է անհրաժեշտ մանկավարժ հրավիրելը՝ անչափահասից բացատրություն վերցնելիս, իրավունք ունե՞ն արդյոք անչափահասի օրինական ներկայացուցիչները ներկա գտնվելու բացատրություն վերցնելու գործողությանը և այլն: Իրավակարգավորման բացակայության պայմաններում այդ հարցը գործնականում լուծվում է տարբեր կերպ. որոշ դեպքերում բացատրություն վերցնելուն ներգրավվում են ինչպես օրինական ներկայացուցիչը, այնպես էլ մանկավարժը, իսկ որոշ դեպքերում՝ միայն օրինական ներկայացուցիչը կամ մանկավարժը և այլն: Հանդիպում են նաև դեպքեր, երբ անչափահասից առհասարակ բացատրություն չի վերցվում, այլ հարուցված քրեական գործով անչափահասը միանգամից հրավիրվում է հարցաքննության: Այլ կերպ ասած, օրենսդրական հստակ և պատշաճ կանոնակարգումների բացակայությունը գործնականում իրավակիրառողի համար ստեղծում է հայեցողության լայն հնարավորություն՝ վարվելու այս կամ այն կերպ, ինչը ոչ միշտ է, որ բխում է երեխայի լավագույն շահերից:

Հիմք ընդունելով երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության երաշխավորվածությունը թե՛ Սահմանադրությամբ, թե՛ միջազգային իրավական ակտերով, որոնցում ամրագրված կանոնների տեսանկյունից էական նշանակություն չի կարող ունենալ այն հանգամանքը, թե երեխայի մասնակցությամբ քրեադատավարական օրենքով նախատեսված այս կամ այն գործողությունը կատարվում է քրեական գործ հարուցելու, թե՛ նախաքննության կամ դատաքննության փուլում, այլ էական է այն, որ ցանկացած պարագայում հաշվի առնվեն երեխայի լավագույն շահերը, ուստի, իրավակիրառ պրակտիկական

156 Այսուհետ՝ նյութերի նախապատրաստում.

157 Պետք է նկատել, որ հանցագործությունների մասին հաղորդումների ստուգման հետ կապված կազմակերպական և տեխնիկական հարցերը կանոնակարգված են «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանության կողմից հանցագործությունների, վարչական իրավախախտումների, պատահարների վերաբերյալ հաղորդումներն ընդունելու, գրանցելու, հաշվառելու և դրանց ընթացք տալու կարգը սահմանելու մասին» ՀՀ կառավարության 2017թ. նոյեմբերի 23-ի N 1495-Ն որոշման հավելվածի 4-րդ բաժնում:

պետք է առաջնորդվի անչափահաս տուժողների և վկաների հարցաքննության կանոններով, և անալոգիայի կիրառմամբ¹⁵⁸ բացատրություն վերցնելու մասնակից դարձնի ծնողին, մանկավարժին կամ այլ մասնագետի: Այլ կերպ ասած, էական չէ այն հանգամանքը, որ գործող քրեադատավարական օրենսդրության տեսանկյունից տուժող, տուժողի օրինական ներկայացուցիչ և այլ սուբյեկտներն ի հայտ են գալիս բացառապես քրեական գործ հարուցելուց հետո, և այդ պարագայում է հնարավոր նրանց ապահովել օրենքով վերապահված իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանության երաշխիքներով, այլ էականն այն է, որ երեխայի մասնակցությամբ իրականացվող ցանկացած քննչական կամ դատավարական գործողություն կատարելիս պետք է ելնել երեխայի լավագույն շահերից, երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության ու երաշխավորման անհրաժեշտությունից:

Այս հետևությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ ՄԱԿ-ի ուղենիշների տեսանկյունից՝ քրեական գործ հարուցելու հարցը լուծելու նպատակով իրականացվող ստուգողական գործողությունների վարույթը (սյուրեթի նախապատրաստությունը) ևս հանդիսանում է «արդարադատության գործընթացի»¹⁵⁹, առավել լայն հասկացության մաս, որի տեսանկյունից անչափահասի հետ իրականացվող ցանկացած վարույթում պետք է ապահովված լինեն երեխայի իրավունքներն ու օրինական շահերը:

Այսպես, ՄԱԿ-ի ուղենիշների 25-րդ կետում սահմանված է, որ մասնագետները¹⁶⁰ պետք է մշակեն և իրականացնեն այնպիսի միջոցառումներ, որոնք ուղղված են երեխաների համար վկայություն կամ ցուցմունք տալը հեշտացնելուն, մինչդեռ տական և դատական փուլերում հաղորդակցությունը և ընկալումը բարելավելուն: Այդ միջոցները կարող են ներառել հետևյալը.

- (ա) ներգրավել տուժող և վկա երեխաների հարցերով մասնագետների՝ երեխայի հատուկ կարիքները բարելավելու նպատակով.
- (բ) ներգրավել օժանդակող անձանց, այդ թվում՝ մասնագետների և ընտանիքի համապատասխան անդամների, ովքեր ցուցմունք տալու պահին գտնվում են երեխայի հետ.
- (գ) անհրաժեշտության դեպքում նշանակել խնամակալ՝ երեխայի իրավական շահերը պաշտպանելու նպատակով:

Իսկ ըստ ՄԱԿ-ի ուղենիշների 24-րդ կետի՝ տուժող և վկա երեխաներն օժանդակությունը պետք է ստանան օժանդակող այնպիսի անձանցից, ինչպիսիք են՝ տուժող/վկա երեխաների հարցերով մասնագետները, ովքեր աշխատանքն սկսում են նախնական զեկույցից և շարունակում են մինչև այն պահը, երբ այդ ծառայություններն այլևս անհրաժեշտ չեն:

Այսպիսով, միջազգային իրավական չափանիշների տեսանկյունից երեխաների իրավունքներն ու օրինական շահերը պետք է պաշտպանվեն ու երաշխավորվեն առաջին իսկ պահից, երբ նրանք ներգրավվում են քրեական վարույթին՝ անկախ ներպետական օրենսդրությամբ ամրագրված դատավարության փուլային կառուցվածքի և դրանով պայմանավորված՝ դրանում սահմանված կանոնների:

Անդրադառնալով անչափահասից բացատրություն վերցնելու անհրաժեշտության հարցին՝ պետք է փաստել, որ իրավասու մարմինները չպետք է հաճախակի օգտագործեն անչափահասից բացատրություն վերցնելը, քանի որ այն քրեական գործով ապացույցի ինքնուրույն տեսակ չէ, ինչը նշանակում է, որ հետագայում անխուսափելիորեն անչափահասից պետք է ցուցմունքներ վերցվեն, որպեսզի հնարավոր լինի

158 Այս դեպքում անալոգիայի կիրառումն իրավաչափ է և բխում է «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» օրենքի 39-րդ հոդվածի կանոնակարգումներից, որոնք հստակ սահմանում են ինչպես օրենքի, այնպես էլ իրավունքի անալոգիայի կիրառման չափանիշները:

159 Ըստ ՄԱԿ-ի ուղենիշների 4-րդ բաժնի 9-րդ կետի «գ» ենթակետի՝ «արդարադատության գործընթաց» արտահայտությունը ներառում է հանցագործության բացահայտումը, բողոքի ներկայացումը, քննությունը, քրեական հետապնդումը և դատական ու հետդատական ընթացակարգերը՝ անկախ այն հանգամանքից՝ գործը վարվում է չափահասների կամ անչափահասների համար նախատեսված քրեական արդարադատության ներպետական, միջազգային կամ տարածաշրջանային համակարգում, թե՛ արդարադատության ավանդական կամ ոչ պաշտոնական համակարգում:

160 Ըստ ՄԱԿ-ի ուղենիշների 9-րդ կետի «բ» կետի՝ մասնագետներ հասկացությունը ներառում է երեխայի և վկայի գործերով պաշտպաններին և օժանդակող անձանց, երեխայի պաշտպանության ծառայության աշխատողներին, երեխայի սոցիալական ապահովության գործակալության անձնակազմին, դատախազներին, ըստ անհրաժեշտության՝ նաև փաստաբաններին, դիվանագիտական և հյուպատոսական անձնակազմին, ընտանեկան բռնության ծրագրերի անձնակազմին, դատավորներին, դատական ծառայողներին, իրավապահ մարմինների ծառայողներին, բժշկական և հոգեբուժական ոլորտի մասնագետներին և սոցիալական աշխատողներին:

քրեական գործով օգտագործել որպես ապացույց, ուստի ստացվում է, որ երեխան պետք է նույն հարցերի շուրջ կրկին հարցաքննվի, ինչը չի բխում երեխայի լավագույն շահերից և դրանով պայմանավորված՝ չի խրախուսվում միջազգային չափանիշների տեսանկյունից: Մասնավորապես, ՄԱԿ-ի ուղենիշների՝ «Արդարադատության գործընթացում զրկանքներից պաշտպանված լինելու իրավունքը» վերտառությամբ 11-րդ բաժնի 31-րդ կետի «ա» ենթակետում հստակ սահմանված է, որ մասնագետները պետք է նաև իրակա՛նացնեն այնպիսի միջոցառումներ, որոնք կնվազեցնեն հարցաքննությունների թիվը: Պետք է սահմանել տուժող և վկա երեխաներից ցուցմունք ստանալու հատուկ ընթացակարգեր՝ հարցաքննությունների, լսումների, ցուցմունքների, և հատկապես՝ արդարադատության գործընթացի հետ անհարկի շփումների թիվը նվազեցնելու նպատակով:

Վերոգրյալի հիման վրա կարող ենք արձանագրել, որ անչափահասից բացատրություն վերցնելու անհրաժեշտության հարցի լուծումը միանշանակ չէ. այն որոշվում է ըստ կոնկրետ իրավիճակի, քանի որ խնդիրը միայն երեխայի իրավունքների ապահովման հարցը չէ, այստեղ կարող են շոշափվել նաև այլ անձանց իրավունքներ ու օրինական շահեր:

Այդուհանդերձ, կարող ենք փաստել, որ երեխայից բացատրություն վերցնելու անհրաժեշտությունը, կախված մեղադրանքի բնույթից՝ հանրային կամ մասնավոր, կարող է տարբեր լինել:

Մասնավոր մեղադրանքի գործերի դեպքում, քանի որ քրեական գործ հարուցելու առիթը դիմողի բողոքն է, անչափահասի դիրքորոշումը չճշտելը, նրանից բացատրություն չվերցնելը կարող է գնահատվել որպես երեխայի իրավունքի խախտում: Մյուս կողմից, ելնելով տարիքից, իրավասու մարմինը պետք է ինքը որոշի բացատրություն վերցնելու անհրաժեշտությունը: Այստեղ, սակայն, խոսքը միայն քրեական գործ հարուցելու առիթի մասին չէ, այլ քրեական գործ հարուցելու հիմքերի առկայությունը հաստատելու կամ հերքելու, ուստի բացատրություն վերցնելը նաև այս տեսանկյունից պետք է դիտարկել և կոնկրետ գործով գնահատել: Ուսումնասիրված քրեական գործերում հաճախ էին հանդիպում դեպքեր, երբ նյութերի նախապատրաստման ընթացքում անչափահասից բացատրություն չի վերցվել, քանի որ ծնողը (որպես կանոն՝ մայրը) հաղորդում, այնուհետև բացատրություն տալիս հայտնել է այն ամենը, ինչ պատմել է երեխան, որից հետո հարուցված քրեական գործով երեխան հարցաքննվել է: Եղել են դեպքեր, երբ նյութերի նախապատրաստման ընթացքում թեև անչափահաս տուժողից («տուժող» եզրույթը պայմանական է օգտագործվում, քանի որ այս փուլում չի կարող լինել դատավարական իմաստով տուժող) բացատրություն չի վերցվել, սակայն բացատրություն է վերցվել անչափահաս վկայից («վկա» եզրույթը ևս պայմանական է օգտագործվում), որը հանդիսացել է տուժողի ավագ քույրը, ում առաջինը փոքրահասակը պատմել է իր հետ տեղի ունեցած դեպքը: Այսինքն, խնդիրը միայն քրեական գործ հարուցելու օրինական առիթի հարցը լուծելը չէ, այլ քրեական գործ հարուցելու համար բավարար հիմքերի առկայությունը կամ բացակայությունը հաստատելը: Այս տեսանկյունից պետք է փաստել, որ հանրային մեղադրանքի գործերով երեխայից բացատրություն վերցնելը կարող է հետապնդել բացառապես քրեական գործ հարուցելու հիմքերի հաստատման կամ հերքման նպատակ, ուստի, եթե այլ տվյալներ կան, որոնք բավարար են քրեական գործ հարուցելու կամ հարուցումը մերժելու հարցը լուծելու համար, ապա երեխայից բացատրություն վերցնելուն պետք չէ դիմել:

Այստեղ չենք անդրադառնում անչափահասի մասնակցությամբ իրականացվող այլ քննչական և դատավարական գործողությունների կատարմանը, քանի որ դրանք նույնն են, ինչ նախաքննության փուլում կատարվողները, որոնց առանձին կանդրադառնանք հետագա շարադրանքում: Այստեղ պարզապես փաստենք, որ այլ քննչական և դատավարական գործողությունների կատարման կարգն ու պայմանները սահմանող նորմերում տարբերակված մոտեցում ցուցաբերված չէ՝ քրեական գործ հարուցելուց առաջ, թե՛ հետո են դրանք կատարվում, ինչը նշանակում է, որ անչափահասների մասնակցությամբ դրանք կատարվում են նույն երաշխիքներով նաև քրեական գործ հարուցելու փուլում, որը ևս մեկ լրացուցիչ փաստարկ է այն առաջարկի օգտին, որ բացատրություն վերցնելիս պետք է կիրառվեն հարցաքննության կանոնները, հատկապես, որ մինչև 16 տարեկան երեխաների պարագայում դրանց միջև միակ տարբերությունն անվանումն է՝ բացատրություն, թե՛ ցուցմունք:

Այս փուլում երեխաների իրավունքների և օրինական շահերի ապահովման խնդիր է ծագում նաև երեխայի առողջական վիճակին վերաբերող **բժշկական փաստաթղթեր** պահանջելու և տրամադրելու կապակցությամբ, որոնցում պարունակվող տեղեկությունները անձի անձնական կյանքին վերաբերող գաղտնիք են հանդիսանում¹⁶¹, որը ենթակա է պահպանության և պաշտպանության:

161 Անձնական կյանքի իրավունքը սահմանված է ՀՀ Սահմանադրության 31-րդ հոդվածով, որի համաձայն՝ «1. Յուրաքանչյուր որ ունի իր մասնավոր և ընդհանրական կյանքի, պարզի ու բարի հավերակի անձեռնմխելիության

Հաճախ անհրաժեշտություն է առաջանում նշանակելու դատաբժշկական, դատահոգեբանական կամ դատահոգեբուժական փորձաքննություն՝ բռնության ենթարկված երեխայի առողջությանը պատճառված վնասի (հոգեկան կամ ֆիզիկական) առկայությունը և դրա աստիճանը որոշելու համար¹⁶², ինչը ենթադրում է, որ նյութեր նախապատրաստող մարմինը կամ պաշտոնատար անձը պետք է պահանջի և համապատասխան բժշկական հաստատությունից ստանա երեխային վերաբերող և գաղտնիք հանդիսացող բժշկական փաստաթղթեր՝ փորձաքննության իրականացնող փորձագետներին տրամադրելու նպատակով: Ըստ բժշկական օգնության և սպասարկման ոլորտը կանոնակարգող օրենսդրության¹⁶³ պահանջների, բուժօգնության դիմած անձի հետազոտության արդյունքները արտացոլվում են համապատասխան բժշկական փաստաթղթերում (ամբուլատոր քարտում կամ հիվանդության պատմության նկարագրում), որոնցում պարունակվող տեղեկատվությունը հանդիսանում է պաշտպանության ենթակա գաղտնիք:

Այսպես, «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենքի 5-րդ հոդվածի «գ» ենթակետի համաձայն, բժշկական օգնության դիմելիս, ինչպես նաև բժշկական օգնություն և սպասարկում ստանալիս յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի *«պահանջել բժշկի օգնությանը դիմելու փաստի, իր առողջական վիճակի, հետազոտման, ախտորոշման և բուժման ընթացքում պարզված տեղեկությունների գաղտնիության ապահովում՝ բացի ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված դեպքերից»*: Նույն օրենքի 7-րդ հոդվածը հստակ սահմանում է, որ *մարդու առողջական վիճակի մասին տեղեկությունը նրա կամքին հակառակ չի կարող հաղորդվել նրան կամ այլ անձանց, բացի Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված դեպքերից*:

Բժշկական օգնության դիմած, ինչպես նաև բժշկական օգնություն և սպասարկում ստացող անձի՝ վերը նշված իրավունքը տրամաբանորեն հանգեցնում է բժշկական օգնություն և սպասարկում իրականացնողների համապատասխան պարտականության, որի ապահովման համար «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենքի 19-րդ հոդվածի «ե» ենթակետը բժշկական օգնություն և սպասարկում իրականացնողներին պարտավորեցնում է՝ *«ապահովել բժշկի օգնությանը դիմելու փաստի, նրա առողջական վիճակի մասին հետազոտման, ախտորոշման և բուժման ընթացքում պարզված տեղեկությունների գաղտնիությունը՝ բացի ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված դեպքերից»*: Նույն հոդվածի 2-րդ մասի ուժով՝ վերը նշված պարտականությունները չկատարելու դեպքում համապատասխան անձինք պատասխանատվություն են կրում ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանված կարգով:

«Մարդու իմունային անբավարարության վիրուսից առաջացած հիվանդության կանխարգելման մասին» ՀՀ օրենքի 10-րդ հոդվածի համաձայն, ՄԻԱՎ-ի հայտնաբերման լաբորատոր հետազոտությունները կամավոր են և անանոն, բացառությամբ սույն օրենքի 11 հոդվածով (վերաբերում է պարտադիր բժշկական հետազոտությանը) նախատեսված դեպքերի: Նույն օրենքի 14-րդ հոդվածի «գ» կետը երաշխավորում է ՄԻԱՎ-ով վարակված անձանց իրավունքը՝ *պահանջել բժշկական գաղտնիության պահպանում՝ բացառությամբ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված դեպքերի*:

«Հոգեբուժական օգնության մասին» ՀՀ օրենքի 13-րդ հոդվածը սահմանում է, որ «Բաղաքացիների հոգեկան առողջության վերաբերյալ տեղեկությունները բժշկական գաղտնիք են: Այդպիսի տեղեկությունները տրամադրվում են հիվանդին և նրա օրինական ներկայացուցչին նրանց պահանջով՝ օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով, ինչպես նաև օրենքով սահմանված այլ դեպքերում: Հոգեբուժական հետազոտման տվյալները և եզրակացությունը գրանցվում են բժշկական փաստաթղթերում (ամբուլատոր քարտում կամ հիվանդության պատմության նկարագրում)»:

Բժշկական գաղտնիք կազմող տեղեկատվություն պարունակող փաստաթղթերի առգրավման կամ իրավասու մարմինների պահանջով նրանց տրամադրելու հետ կապված հարաբերությունները կանոնակարգված են ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 172-րդ հոդվածում, որում սահմանված են մի շարք երաշխիքներ ինչպես գաղտնիք կազմող տեղեկություն պարունակող փաստաթղթերը վերցնելու (առգրավելու), այնպես էլ այդ գաղտնի տեղեկությունը պաշտպանելու և չհրապարակելու հետ կապված, որոնք պարտադիր են այդ գաղտնիքի հետ առնչություն ունեցող ցանկացած ֆիզիկական կամ պաշտոնատար անձի և պետական

իրավունք: 2. Մասնավոր և ընդհանրական կյանքի անձեռնմխելիության իրավունքը կարող է սահմանափակվել միայն օրենքով՝ պետական անվտանգության, երկրի տնտեսական բարեկեցության, հանցագործությունների կանխման կամ բացահայտման, հասարակական կարգի, առողջության և բարոյականության կամ այլոց հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով»:

162 Այս հարցերի մասին մանրամասն տե՛ս 1.3 բաժինը:

163 Այս օրենսդրությունը ներառում է՝ «Մարդու իմունային անբավարարության վիրուսից առաջացած հիվանդության կանխարգելման մասին» ՀՀ օրենքը, «Հոգեբուժական օգնության մասին» ՀՀ օրենքը, «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենքը և այլն:

մարմնի համար:

Այսպես, գաղտնիք կազմող տեղեկությունները չեն կարող չտրամադրվել իրավասու մարմինների պահանջով, սակայն գաղտնիքը պահպանելու պարտականություն ունեցող անձն իրավունք ունի իրավասու մարմիններից նախապես ստանալու նրանց կողմից նշված տեղեկություններ ստանալու անհրաժեշտությունը հաստատող, համապատասխան քննչական կամ դատավարական գործողության արձանագրության մեջ արտացոլման ենթակա պարզաբանում (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 172 հոդվածի մաս 3-րդ): Այս պահանջին համապատասխան, օրենսդիրը նաև սահմանել է վարույթն իրականացնող մարմնի պարտականությունն առ այն, որ գաղտնիք կազմող տեղեկությունները պետք է հավաքվեն, պահվեն, օգտագործվեն և տարածվեն բացառապես այն դեպքում, երբ առաջանում է դրա անհրաժեշտությունը (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 172 հոդվածի մաս 2-րդ), ինչը նշանակում է, որ յուրաքանչյուր դեպքում գաղտնիք կազմող տեղեկություններ պահանջելու անհրաժեշտությունը հիմնավորելու պարտականությունը կրում է վարույթն իրականացնող մարմինը, ինչը երաշխիք է առանց անհրաժեշտության նման տեղեկությունների հավաքումը կանխելու համար:

Բժշկական գաղտնիք կազմող տեղեկությունների պահպանության և պաշտպանության պարտականությունը, բացի բժշկական հաստատությունների աշխատողներից, կրում են նաև քրեական գործով վարույթն իրականացնող մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք: Այսպես, օրենքը, որպես ընդհանուր կանոն, սահմանում է վարույթն իրականացնող մարմինների պարտականությունը՝ ձեռնարկել օրենքով նախատեսված միջոցներ ծառայողական, առևտրային և օրենքով պահպանվող այլ գաղտնիք պարունակող տեղեկությունների պահպանման համար, այնուհետև մասնավորեցնելով ամրագրում է, որ դատարանի, ինչպես նաև հետաքննության մարմնի, քննիչի, դատախազի պահանջով քննչական և դատական գործողությունների մասնակիցները պարտավոր են չհրապարակել նշված տեղեկությունները, որի համար նրանցից վերցվում է ստորագրություն: Բացի այդ, օրենքը նաև սահմանում է, որ ծառայողական, առևտրային և օրենքով պահպանվող այլ գաղտնիք պարունակող տեղեկությունների վերաբերյալ ապացույցներն այն անձանց պահանջով, որոնց սպառնում է նշված տեղեկությունների հրապարակումը, կարող են հետագոտվել դոնփակ դատական նիստում:

Վերոնշյալ պահանջներին խստիվ հետևելը և ոչ ձևական մոտեցում ցուցաբերելը հանդիսանում է երեխայի անձնական կյանքի մաս կազմող՝ բժշկական գաղտնիքի պահպանման իրավունքի ապահովման երաշխիք, թեև պետք է նկատել, որ ուսումնասիրված քրեական գործերում, որոնցում առկա էին երեխային վերաբերող բժշկական գաղտնիք կազմող տեղեկություններ, չհանդիպեց որևէ դեպք բժշկական գաղտնիք կազմող տեղեկությունները չհրապարակելու մասին ստորագրություն վերցնելու վերաբերյալ:

Երեխայի անձնական կյանքին վերաբերող տեղեկությունները պահպանելու և պաշտպանելու անհրաժեշտությունն ուղղակիորեն բխում է նաև ՄԱԿ-ի Հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաների գործերով արդարադատության ուղենիշներից, որի 12-րդ կետում ուղղակիորեն ամրագրված է, որ *երեխայի անձնական կյանքին միջամտությունը պետք է հասցվի անհրաժեշտ նվազագույնի՝ միաժամանակ պահպանելով ապացույցների ձեռքբերման բարձր արանդարությունը՝ արդարադատության գործընթացի արդարացի և անկողմնակալ արդյունքների հասնելու նպատակով:*

3.2. Օրինական ներկայացուցչի, մանկավարժի և մասնագետի (հոգեբանի) մասնակցությունը քրեական գործով վարույթին՝ որպես երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի ապահովման երաշխիք

Անչափահաս տուժողների և վկաների խոցելիությունը պայմանավորված է վերջիններիս տարիքային, հոգեֆիզիոլոգիական, սոցիալ-հոգեբանական և այլ առանձնահատկություններով, որոնք պահանջում են նրանց իրավունքների իրականացումն ապահովող լրացուցիչ երաշխիքներ, որոնց շարքում էական նշանակություն ունի երեխայի շահերի ներկայացումն օրինական ներկայացուցչի միջոցով, և նրա մասնակցությամբ իրականացնող քննչական և դատավարական գործողություններին մանկավարժի, օրինական

ներկայացուցչի, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև մասնագետի մասնակցությունը:

Քրեադատավարական օրենսդրությունն անչափահաս տուժողների և վկաների՝ որպես քրեական դատավարությանը մասնակցող հատուկ սուբյեկտների համար սահմանել է որոշակի իրավական առանձնահատկություններ, մասնավորապես, ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդվածի 4-րդ մասը սահմանում է, որ անչափահաս կամ անգործունակ տուժողի իրավունքները ՀՀ քր. դատ. օր.-ով սահմանված կարգով նրա փոխարեն իրականացնում է նրա օրինական ներկայացուցիչը, ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 87-րդ հոդվածից հետևում է, որ մինչև 14 տարեկան վկայի օրինական ներկայացուցիչը, իսկ քրեական գործով վարույթն իրականացնող մարմնի թույլտվությամբ՝ նաև առավել բարձր տարիքի անչափահասի օրինական ներկայացուցիչն իրավունք ունի իմանալու ներկայացվող անձին քրեական վարույթն իրականացնող մարմին կանչելու մասին և մասնակցելու քննչական կամ այլ դատավարական գործողությանը՝ ուղեկցելով նրան, 207-րդ հոդվածը սահմանում է, որ «...Մինչև տասնվեց տարեկան վկայի կամ տուժողի հարցաքննությունը կատարվում է մանկավարժի մասնակցությամբ: Անչափահաս վկայի կամ անչափահաս տուժողի հարցաքննությունը ներկա գտնվելու իրավունք ունի նրա օրինական ներկայացուցիչը» և այլն: Անչափահաս վկան իրավունք ունի ունենալու նաև փաստաբան:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 76-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, տուժողի օրինական ներկայացուցիչներ են համարվում նրանց ծնողները, որդեգրողները, խնամակալները կամ հոգաբարձուները, որոնք քրեական գործով վարույթի ընթացքում ներկայացնում են դատավարության համապատասխան անչափահաս կամ անգործունակ մասնակցի օրինական շահերը: Օրինական ներկայացուցիչ չունենալու դեպքում քրեական վարույթն իրականացնող մարմինը տուժողի, կասկածյալի կամ մեղադրյալի օրինական ներկայացուցիչ է նշանակում խնամակալության և հոգաբարձության մարմին:

Նույնը վերաբերում է նաև վկային:

Օրինական ներկայացուցչության ինստիտուտի նկատմամբ օրենսդրական նման մոտեցումները պայմանավորված են այն իրողությամբ, որ նրանք քրեական վարույթում պաշտպանում են անչափահասների իրավունքներն ու օրինական շահերը՝ իհարկե, իրականացնելով նաև իրենց ծնողական իրավունքներն ու պարտականությունները, կամ այն իրավունքներն ու պարտականությունները, որոնք առաջանում են «խնամակալ» - «խնամարկյալ» (այն առումով) հարաբերություններից: Օրինական ներկայացուցիչները մասնակցում են քրեական վարույթին անչափահասի շահերից ելնելով, քանի որ մտահոգված են անչափահասի ճակատագրով և միաժամանակ պատասխանատու են նրա համար (տուժողի մասով՝ հատկապես), ավելին՝ օրինական ներկայացուցչի մասնակցությունը պայմանավորված է նաև երեխայի հետ վարույթն իրականացնող մարմնի շփումն ապահովելու կամ դյուրացնելով՝ երեխայի մասին ամբողջական տեղեկատվություն ստանալու առումով և այլն: Ուստի, վարույթին օրինական ներկայացուցչի մասնակցելն իրավաչափ է նաև արդարադատության շահի տեսանկյունից:

Թեև օրենքում ուղղակի ամրագրված չէ, սակայն, ելնելով երեխայի լավագույն շահերից և կոնկրետ գործի հանգամանքներից, վարույթն իրականացնող մարմինը պետք է որոշի՝ թույլատրել՝ երեխայի ծնողին որպես օրինական ներկայացուցիչ, թե՛ ոչ: Օրինակ, եթե երեխան բռնության է ենթարկվել ծնողներից մեկի կողմից, ապա մյուս ծնողի մասնակցությունը վարույթին տարբեր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով կարող է չբխել երեխայի լավագույն շահերից:

ՀՀ սահմանադրական դատարանի 2016թ. դեկտեմբերի 20-ի թիվ ՄԴՈ-1333 որոշմամբ դատարանը դիրքորոշում է արտահայտել մասնավոր մեղադրանքի գործերով տուժողի և ենթադրյալ հանցանք կատարած անձի հաշտության համատեքստում ծնողին երեխայի օրինական ներկայացուցիչ ճանաչելու կամ չճանաչելու հարցի լուծումը վարույթն իրականացնող մարմնի հայեցողությանը թողնելու վերաբերյալ: Այս որոշումը պետք է վերաբերի առհասարակ օրինական ներկայացուցիչ ճանաչելու հարցի լուծմանը, ընդ որում՝ նաև վկայի մասով, եթե մտավախություն կա, որ օրինական ներկայացուցչի մասնակցությունը չի բխի վկա երեխայի լավագույն շահերից:

Անդրադառնալով մինչև տասնվեց տարեկան վկայի կամ տուժողի հարցաքննությանը մանկավարժի մասնակցության հարցերին՝ պետք է նկատել, որ այն բավարար չափով իրավական կարգավորման չի ենթարկվել: Մասնավորապես, օրենքում որևէ կանոն սահմանված չէ առ այն, թե հարցաքննությանը մասնակցելիս մանկավարժն ի՞նչ դատավարական իրավունքներ կամ պարտականություններ ունի, արդյոք կարո՞ղ է հարցեր տալ անչափահասին, կամ հարցաքննության արձանագրության մեջ առարկություններ ներկայացնել: Օրենքով կարգավորված չէ նաև մանկավարժին ներկայացվող պահանջները, նրան բացարկ հայտ-

ներու հիմքերը և այլն: Սա այն դեպքն է, երբ օրենքը պարզապես նախատեսում է քննչական գործողությանն անորոշ կարգավիճակ ունեցող անձի մասնակցություն, սակայն չի նախատեսում որևէ իրավունք կամ պարտականություն, ինչը բացասական ազդեցություն է թողնում իրավակիրառ պրակտիկայի վրա:

Գործնականում կարևոր նշանակություն ունի նաև քննչական գործողություններին մասնակցելու համար ծանոթ կամ անծանոթ մանկավարժ հրավիրելու, ինչպես նաև գործի նկատմամբ վերջինիս շահագրգովածության վերաբերյալ հարցի պարզումը:

Որոշ մասնագետների կարծիքով, անհրաժեշտ է հրավիրել երեխային ծանոթ մանկավարժի, իսկ մյուսների կարծիքով՝ հակառակը: Որոշ հարցեր է առաջացնում նաև այն, թե միևնույն մանկավարժը պետք է մասնակցի ամբողջ վարույթին՝, թե՛ կարող է փոխվել և այլ մանկավարժ ներգրավվել: Օրինակ, ՀՀ քննչական կոմիտեի 2015թ. 1-ին կիսամյակում սեռական բնույթի հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերով նախաքննության ընթացքում անչափահաս տուժողների իրավունքների պաշտպանության վիճակի ուսումնասիրության արդյունքներով պարզվել է, որ անչափահասների հարցաքննությանը մանկավարժի մասնակցությունը շատ դեպքերում քննիչների կողմից ապահովվել է ձևականորեն. միևնույն գործով յուրաքանչյուր անգամ անչափահասին լրացուցիչ հարցաքննելիս մասնակցել է նոր մանկավարժ, որը տեղյակ չի եղել գործի հանգամանքների, անչափահաս տուժողի տված նախորդ ցուցմունքների մասին, ինչով էլ պայմանավորված է և բացատրվում է մանկավարժների պատվությունը քննչական գործողության ընթացքում¹⁶⁴:

Քննարկվող հարցի կապակցությամբ պետք է նշել, որ օրենսդրությամբ ամրագրված չէ, թե որ մանկավարժն է հրավիրվում քննչական գործողություններին մասնակցելու: Այդ հարցն ունի բացառապես տակտիկական նշանակություն, ուստի, այս կամ այն մանկավարժին ընտրում է քննիչը՝ կախված գործի կոնկրետ հանգամանքներից, երեխայի անձից, նրա հոգեբանական վիճակից և այլ գործոններից: Հարցաքննությանը մանկավարժի մասնակցությունը հավաստվում է անչափահասի ցուցմունքը մանկավարժի ստորագրությամբ հաստատելով և գործի նյութերին վերջինիս մանկավարժական կրթությունը հաստատող փաստաթղթի պատճենը կցելով: Մանկավարժի մասնակցությունն ապահովելու օրենսդրական պահանջի նկատմամբ անտարբեր վերաբերմունքի վառ օրինակ է, երբ վարույթն իրականացնող մարմինը ՀՀ քր. օր.-ի 142-րդ հոդվածի հատկանիշներով հարուցված քրեական գործով անչափահասի հարցաքննությանը որպես մանկավարժ է հրավիրվել միջնակարգ ուսումնական հաստատությունում դասավանդող, մասնագիտությամբ ինժեներ-մեխանիկի: Մեկ այլ օրինակ. վարույթն իրականացնող մարմինը ՀՀ քր. օր.-ի 138-րդ հոդվածի հատկանիշներով հարուցված քրեական գործով անչափահաս տուժողի հարցաքննությանը որպես մանկավարժ ներգրավել է դպրոցի զինղեկին¹⁶⁵:

Գործնականում հանդիպում են դեպքեր, երբ վարույթին որպես մանկավարժ կամ որպես ինքնուրույն մասնակից ներգրավվում է հոգեբան: Այսպես, Շիրակի մարզային քննչական վարչության վարույթում քննվող քրեական գործով մասնակցել է հոգեբան, ինչը պայմանավորված է եղել նրանով, որ տուժողն ունեցել է հոգեկան խնդիրներ: Մեկ այլ դեպքում ՀՀ քննչական կոմիտեի հատկապես կարևոր գործերի քննության գլխավոր վարչությունում քննվող քրեական գործով տուժողի հարցաքննությանը մասնակցել է կրթահամալիրի հոգեբանը՝ մանկավարժի կարգավիճակով¹⁶⁶:

Անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ կատարվող քննչական գործողություններին հոգեբանի մասնակցության վերաբերյալ հատուկ նորմ նախատեսված չէ: Մանկավարժի մասնակցությունն ինքնին չի բացառում անչափահասի մասնակցությամբ կատարվող գործողություններին նաև հոգեբանի մասնակցությունը: ՀՀ քննչական կոմիտեում ձևավորված պրակտիկայի համաձայն, հոգեբանների ներգրավման դեպքերն էապես ավելացել են՝ պայմանավորված քննիչների և հասարակական կազմակերպությունների և անհատ հոգեբանների միջև սերտ համագործակցությամբ:

Հոգեբանը քրեական վարույթին կարող է հրավիրվել ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 84-րդ հոդվածի կարգով՝ որպես մասնագետ: Անդրադառնալով մասնագետի դատավարական կարգավիճակին, ՀՀ վճռաբեկ դատարանը 2016թ. նոյեմբերի 1-ի թիվ ՍԴՅ3/0226/01/14 որոշման մեջ դիրքորոշում է ձևավորել առ այն, որ մասնագետը

164 Ղամբարյան Ա., Թումասյան Դ. Երեխաների սեռական անձեռնմխելիության և սեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններն ու դրանց վարույթի առանձնահատկությունները (ձեռնարկ քննիչների համար): Երևան, 2015, էջեր 107-115:

165 Նույն տեղում:

166 Նույն տեղում:

դասվում է քրեադատավարական այն սուբյեկտների շարքին, ով գիտության, տեխնիկայի, արվեստի, արհեստի որևէ բնագավառում իր ունեցած հատուկ գիտելիքներով և հմտություններով օժանդակում է գործի համար նշանակություն ունեցող այնպիսի հանգամանքների բացահայտմանը, որոնք չեն կարող պարզվել առանց համապատասխան մասնագիտություն, որակավորում կամ փորձ ունեցող անձանց ներգրավվածության և համապատասխան գիտելիքների: Մասնագետի հիմնական պարտականությունն իր մասնագիտական հմտություններն ու գիտելիքներն օգտագործելով առարկաներ և փաստաթղթեր հայտնաբերելու, ամրապնդելու և վերցնելու, տեխնիկական միջոցներ կիրառելու, փորձագետին հարցեր առաջադրելու գործում քննչական կամ այլ դատավարական գործողություն կատարող անձին օգնություն ցույց տալն է: Վերոնշյալով պայմանավորված, մասնագետի իրավունքների շրջանակը սահմանափակվում է վարույթն իրականացնող մարմնի կամ քննչական կամ այլ դատավարական գործողություն կատարող անձի թույլտվությամբ գործի նյութերին ծանոթանալով և ներկաներին հարցեր տալով, ինչպես նաև առարկաներ և փաստաթղթեր հայտնաբերելու, ամրապնդելու և վերցնելու, տեխնիկական միջոցներ կիրառելու, փորձագետին հարցեր առաջադրելու հետ կապված հանգամանքների վրա ներկաների ուշադրությունը հրավիրելով: Մասնագետն իր մասնագիտական հմտություններով ու գիտելիքներով աջակցում է վարույթն իրականացնող մարմնին՝ քննչական կամ այլ դատավարական գործողություն կատարելիս: Մասնագետը հետազոտություններ չի իրականացնում և եզրակացություն չի տալիս, այլ որևէ բնագավառում իր ունեցած հմտություններով և գիտելիքներով աջակցում է վարույթն իրականացնող մարմնին՝ այս կամ այն քննչական կամ այլ դատավարական գործողությունը կատարելիս:

Դատավարությանը ներգրավվող հոգեբանին պետք է դիտարկել ոչ թե որպես մանկավարժ (այսինքն՝ անձ, ով զբաղվում է ուսումնական և մանկավարժական գործունեությամբ), այլ որպես քրեական դատավարությանը ներգրավվող, մարդու վարքագիծը և նրա հոգեբանական առանձնահատկություններն ուսումնասիրող մասնագետ, ով կարող է օժանդակել վարույթն իրականացնող մարմնին՝ երեխային ինչպես այս կամ այն քննչական կամ դատավարական գործողությանը մասնակցելուն նախապատրաստելիս, այնպես էլ փորձաքննություն նշանակելու դեպքում փորձագետներին առաջադրվելիք հարցերի շրջանակը հստակեցնելիս, ինչպես նաև տրամադրել ցանկացած այլ աջակցություն: Այլ կերպ ասած, հոգեբանը, նախապես ուսումնասիրելով երեխայի անձը (քրեական գործի նյութերով, ինչպես նաև օրինական ներկայացուցչի, մանկավարժի հետ անմիջական շփման ճանապարհով), կարող է աջակցություն ցուցաբերել վարույթն իրականացնող անձին՝ մարտավարական հնարքների ընտրության գործում՝ շփման ենթադրյալ ձևի, երեխայի մոտ ճիշտը պատմելու ցանկության առաջացման վրա: Բացի այդ, հոգեբանը կարող է գնահատական տալ երեխայի ընթացիկ հոգեվիճակի և ըստ դրա՝ դատավարական գործընթացներում նրա ներգրավվածության անվնաս չափի և եղանակների վերաբերյալ՝ դրանով իսկ աջակցելով երեխայի հոգեկան առողջության և լավագույն շահի պաշտպանությանը:

Պետք է նկատել, որ գործնականում հանդիպում են դեպքեր, երբ վարույթն իրականացնող մարմինը երեխայի մասնակցությամբ կատարվելիք գործողությանը ներգրավում է հոգեբանի: Օրինակ, դատարանում քննվող քրեական գործերից մեկով, որը վերաբերում էր 4-5 տարեկան երեխաների նկատմամբ անառակաբարո գործողություններ կատարելու դեպքին, դատարանը դիմել էր ՀՀ արդարադատության նախարարության «Իրավախախտում կատարած անձանց վերականգնողական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ին և խնդրել էր նշանակել հոգեբանի, որպեսզի վերջինը դատական քննության փուլում օգնի երեխայի հարցաքննությանը, որին ի պատասխան դատարանին էր ներկայացվել հոգեբան-ուսուցիչ: Թեև դատախազը և տուժողի ներկայացուցիչ փաստաբանը բացարկ էին հայտնել հոգեբանին, առարկություններ էին ներկայացրել դատարանի գործողությունների դեմ այն պատճառաբանությամբ, որ օրենքով նախատեսված չէ նման կարգ, սակայն դատարանը երեխայի հարցաքննությունն իրականացրել էր հոգեբանի մասնակցությամբ¹⁶⁷:

Քրեական դատավարությանը մասնակցելու համար ցանկալի է հրավիրել մանկական կամ տարիքային գործոնով մասնագիտացված, հոգեբանության բնագավառում փորձառու մասնագետի: Երեխաների նկատմամբ կատարված սեռական հանցագործությունների գործերով վերջիններս բախվում են սթրեսի, շոկային իրավիճակների, որոնք առաջանում են կատարվածի բացասական գործոնների ազդեցությունից: Նշված վիճակն իր հերթին հանգեցնում է երեխաների հուզական անկայունության, այդ իսկ պատճառով երեխայի նկատմամբ սեռական բռնության կիրառման վերաբերյալ գործերով անհրաժեշտ է հոգեբանի՝

167 Մեկ այլ դեպքում տուժողի օրինական ներկայացուցիչը դատարանին միջնորդություն էր ներկայացրել, որպեսզի երեխայի հարցաքննությունն իրականացվի փորձառու հոգեբանի մասնակցությամբ, ընդ որում, ոչ դատական նիստերի դահլիճում, ամբաստանյալի և պաշտպանի բացակայությամբ:

բժշկական հոգեբանության բնագավառի մասնագետի, մասնակցություն: Ենթադրվում է, որ քննչական գործողություններին հենց այդպիսի հոգեբանի մասնակցությունը կարող է օգտակար լինել մի շարք գործնական խնդիրների լուծման հարցում, այդ թվում՝ երեխայի հետ կոնտակտի հաստատման հարցում քննչին օժանդակություն ցուցաբերելը (մանկավարժի և ներկայացուցիչների հետ համատեղ)՝ քննչական գործողությունների կատարման տակտիկայի որոշման և ցուցմունք տալու հարցում երեխայի վերաբերմունքի մշակման համար, ինչպես նաև հուզական ծանրաբեռնվածության հաղթահարման գործում աջակցության ցուցաբերում՝ պայմանավորված տարբեր բացասական գործոններով:

Այս առումով ուշագրավ է, որ երեխաների նկատմամբ անառակաբարո գործողությունների վերաբերյալ քրեական գործով դատարանը դիմել էր մարզպետին և խնդրել դատական նիստին ապահովել մանկահասակ երեխաների հետ աշխատանքի փորձ ունեցող մանկավարժի և հոգեբանի կամ մանկավարժ-հոգեբանի մասնակցությունը, որպեսզի աջակցեն տուժող երեխաների հարցաքննությանը: Ի պատասխան դատարանի խնդրանքի, մարզպետի կողմից երեխայի հարցաքննությանը մասնակցելու համար ներկայացվել էին մարզպետարանի աշխատակազմի ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժնի մասնագետներ՝ մանկավարժը և հոգեբանը, որոնք ոչ միայն մասնակցել էին հարցաքննությանը, այլև մեկնաբանություններ էին ներկայացրել երեխայի տված ցուցմունքների վերաբերյալ և այլն:

Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ հոգեբանի մասնակցությամբ քննչական կամ դատավարական գործողություններ կատարելու դրական փորձ առկա է, որը պարզապես անհրաժեշտ է լայնորեն կիրառել և ձևավորել միջազգային չափանիշներին համապատասխանող իրավակիրառ պրակտիկա, որը կլուծի նաև երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության և ապահովման հարցը: Դա հնարավորություն կտա ապահովելու ՄԱԿ-ի ուղենիշներում սահմանված այն պահանջի կատարումը, որ թղթ գործողությունները պետք է կատարվեն երեխաների հանդեպ զգայուն կերպով՝ երեխայի հարուկ կարիքներին համապատասխանող միջավայրում՝ ելնելով նրա ունակություններից, փարիքից, մերավոր հասունությունից և զարգացման աստիճանից (կետ 14), որ փուժող և վկա երեխաները հարցաքննվեն երեխայի հանդեպ զգայուն եղանակով՝ դատավորների կողմից հսկողության հնարավորությամբ, նպաստելով ցուցմունքներ փայտ գործընթացին և կրճատելով ահաբեկման հնարավորությունը, օրինակ՝ ցուցմունք փայտ օգնելու կամ հոգեբան փորձագետներ նշանակելու միջոցով (31 կետ, «գ» ենթակետ):

Դատական պրակտիկայի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հոգեբանն ու մանկավարժը հիմնականում մասնակցում են երեխայի հարցաքննությանը, որովհետև օրենքում ուղղակի սահմանված է երեխայի հարցաքննությանը մանկավարժի մասնակցությունը: Մինչդեռ գործնականում երեխաների մասնակցությամբ կատարվում են նաև քննչական և դատական այլ գործողություններ, որոնց մանկավարժի կամ հոգեբանի մասնակցությունը նույնպես ցանկալի է, օրինակ, քննչական փորձարարության, ճանաչման ներկայացնելու, քննման ժամանակ և այլն:

Այս առաջարկությունն ուղղակի բխում է ՄԱԿ-ի ուղենիշներից, որոնց համաձայն՝

- 1. երեխային հերազա զրկանքներ պարճատելուց խուսափելու համար հարցաքննությունները, խուզարկությունները և քննչական այլ գործողությունները պետք է կատարվեն վերապարտապարտում անցած մասնագետների կողմից, ովքեր դա կատարում են զգայուն, հարգալից և հիմնավոր կերպով (կետ 13),**
- 2. փուժող և վկա երեխաները օժանդակությունը պետք է սրանան օժանդակող այնպիսի անձանցից, ինչպիսիք են՝ փուժող/վկա երեխաների հարցերով մասնագետները, ովքեր աշխատանքն սկսում են նախնական զեկույցից և շարունակում մինչև այն պահը, երբ այդ ծառայություններն այլևս անհրաժեշտ չեն (կետ 24):**
- 3. մասնագետները պետք է մշակեն և իրականացնեն այնպիսի միջոցառումներ, որոնք ուղղված են ... մինչդարակյան և դարակյան փուլերում հաղորդակցությունը և ընկալումը բարելավելուն: Այդ միջոցները կարող են ներառել հերկյալը.**
  - ա) ներգրավել փուժող և վկա երեխաների հարցերով մասնագետների՝ երեխայի հարուկ կարիքները բարելավելու նպատակով.**
  - (...) գ) անհրաժեշտության դեպքում խնամակալ նշանակել՝ երեխայի իրավական շահերը պաշտպանելու նպատակով (կետ 25):**

Մինչև քրեական գործ հարուցելը քրեական վարույթին անչափահասի օրինական ներկայացուցչի, ման-

կավարժի և հոգեբանի մասնակցության հետ կապված հարցերին արդեն անդրադարձել ենք նախորդ բաժիններում, այստեղ պարզապես փաստենք, որ դա չպետք է պայմանավորել քրեական դատավարության փուլային կառուցվածքով, և քրեական դատավարության բոլոր փուլերում և յուրաքանչյուր գործողություն կատարելիս պետք է ապահովել օրինական ներկայացուցչի, մանկավարժի և հոգեբանի մասնակցությունը, եթե դա բխում է երեխայի լավագույն շահերից: Այն չի խախտում դատավարության որևէ մասնակցի իրավունքներն ու օրինական շահերը, չի կարող հանգեցնել որևէ ապացույցի անթույլատրելիության և այլ բացասական իրավական հետևանքների, հակառակը՝ չմասնակցելը կարող է հանգեցնել և՛ ապացույցի անթույլատրելիության, և՛ երեխայի իրավունքների ու օրինական շահերի խախտման:

3.3. Վարույթն իրականացնող մարմնի՝ երեխայի իրավունքներն ու պարտականությունները պարզաբանելու և դրանց փաստացի իրացման հնարավորությունն ապահովելու պարտականությունը

ՀՀ քրեադատավարական օրենսդրությունը հստակ սահմանում է դատավարության յուրաքանչյուր մասնակցի իրավունքը՝ իմանալու իր իրավունքները, պարտականությունները, իր ընտրած դիրքորոշման իրավական հետևանքները, իր մասնակցությամբ կատարվող դատավարական գործողությունների նշանակությունը և դրան համապատասխան՝ վարույթն իրականացնող մարմնի պարտականությունը՝ պարզաբանելու դատավարության մասնակցի իրավունքները, պարտականությունները և ապահովելու դրանց փաստացի իրացման հնարավորությունը: Այս հարցերը կանոնակարգված են, մասնավորապես, ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 101-րդ, 198-րդ հոդվածներով, ինչպես նաև դատական քննության նախապատրաստական մասը կանոնակարգող 42-րդ գլխում ընդգրկված նորմերում:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի համակարգային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանում որևէ առանձնահատուկ կարգավորում նախատեսված չէ անչափահաս տուժողների և վկաների իրավունքների, պարտականությունների, իրենց ընտրած դիրքորոշման իրավական հետևանքների, ինչպես նաև իրենց մասնակցությամբ կատարվող դատավարական գործողությունների նշանակությունը պարզաբանելու առումով: Նույն կանոններն են կիրառվում դատավարության թե՛ չափահաս, թե՛ անչափահաս մասնակիցների նկատմամբ: Բացառություն են կազմում զուտ տարիքով պայմանավորված առանձին իրավունքներ ու պարտականություններ, որոնք էական նշանակություն չունեն:

Մինչ քննարկվող հարցերին անդրադառնալը՝ նկատենք, որ գործնական կարևոր նշանակություն ունի այն հանգամանքը, թե երբ է ծագում երեխա տուժողի իրավունքների և պարտականությունների պարզաբանելու՝ վարույթն իրականացնող մարմնի պարտականությունը:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի վերոնշյալ նորմերի վերլուծությունից հետևում է, որ վարույթն իրականացնող մարմնի պարտականությունը ծագում է, երբ անձը կոնկրետ դատավարական կարգավիճակ է ստանում և նրա մասնակցությամբ անհրաժեշտ է կատարել որևէ քննչական կամ դատավարական գործողություն:

Տուժողը քրեական դատավարությանը մասնակցում է որպես մեղադրանքի կողմի սուբյեկտ և գործով օժտված է սեփական շահերով, որոնց ապահովման համար տուժողն օժտված է մի շարք դատավարական իրավունքներով և պարտականություններով (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդված): Տուժողի իրավաչափ շահերի շրջանակում են՝ նրան հասցված վնասի վերականգնումը, վնաս պատճառած արարքի հանգամանքների ամբողջական բացահայտումը և դրա ճիշտ քրեաիրավական որակումը, հանցանք կատարած անձի դատապարտումը և նրա նկատմամբ արդարացի պատժի նշանակումը: Հետևաբար, քրեական դատավարության ընթացքին տուժողի մասնակցությունը մի կողմից անհրաժեշտ նախապայման է վերջինիս իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունն ապահովելու համար, մյուս կողմից նպաստում է քրեական գործի հանգամանքների բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտմանը:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 58-րդ հոդվածի համաձայն, տուժող է ճանաչվում այն անձը, ում քրեական օրենսգրքով չթույլատրված արարքով անմիջականորեն պատճառվել է բարոյական, ֆիզիկական կամ գոյքային վնաս:

Տուժող է ճանաչվում նաև այն անձը, ում կարող էր անմիջականորեն պատճառվել բարոյական, ֆիզիկական կամ գույքային վնաս, եթե ավարտվեր քրեական օրենսգրքով չթույլատրված արարքի կատարումը: Տուժող ճանաչելու մասին որոշումն ընդունում է հետաքննության մարմինը, քննիչը, դատախազը կամ դատարանը:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ տուժող կարող է ճանաչվել իրավաբանական անձը, որին հանցագործությամբ պատճառվել է բարոյական կամ նյութական վնաս: Տվյալ դեպքում տուժողի իրավունքները և պարտականություններն իրականացնում է իրավաբանական անձի ներկայացուցիչը:

ՀՀ վճռաբեկ դատարանը, անդրադառնալով տուժող հասկացության հատկանիշներին, 2013թ. փետրվարի 15-ի իր թիվ ԵԿԴ/0077/11/12 որոշման մեջ իրավական դիրքորոշում է ձևավորել այն մասին, որ «տուժող» հասկացությունը, որպես իրավաբանական կատեգորիա, բնութագրվում է ինչպես իրավական, այնպես էլ դատավարական հատկանիշներով: Որպես իրավական հասկացություն, այն արտացոլում է ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձին անմիջականորեն հանցագործությամբ վնաս պատճառելու օբյեկտիվ փաստը: Դատավարական իմաստով այն սահմանում է, թե ինչպիսի պայմաններում և կարգով է հանցագործությունից վնաս կրած անձը դառնում քրեական դատավարության մասնակից՝ ձեռք բերելով որոշակի դատավարական իրավունքներ և պարտականություններ:

ՌԴ սահմանադրական դատարանը, անդրադառնալով տուժող ճանաչելու հիմնախնդրին, 2005թ. հունվարի 18-ի իր թիվ 131-Օ որոշման մեջ իրավական դիրքորոշում է ձևավորել այն մասին, որ Սահմանադրությամբ ամրագրված անձի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը քրեական դատավարությունում իրականացվում է ոչ թե նրան ձևական առումով այս կամ այն դատավարական կարգավիճակ տալով, մասնավորապես՝ տուժող ճանաչելով, այլ որոշակի էական հատկանիշների առկայության դեպքում, որոնք բնութագրում են այդ անձի փաստացի կարգավիճակը, որպես համապատասխան իրավունքների պաշտպանության կարիք ունեցողի: Դատարանի գնահատմամբ, անձի՝ որպես տուժողի իրավական վիճակը դատավարությունում հաստատվում է ըստ նրա փաստացի կարգավիճակի. նա միայն դատավարական առումով ձևակերպվում է տուժող ճանաչելու որոշմամբ, այլ ոչ թե տուժող է դառնում կամ ձևակերպվում վարույթն իրականացնող մարմնի կողմից¹⁶⁸:

Վերոնշյալ օրենսդրական կանոնակարգումներից և իրավական դիրքորոշումներից պարզ է դառնում, որ տուժող կարող են ճանաչվել բացառապես ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձինք, դրանցից զատ իրավունքի որևէ այլ սուբյեկտ քրեական դատավարությունում տուժող չի կարող ճանաչվել, իսկ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքով տուժող ճանաչման ենթակա սուբյեկտների (ֆիզիկական և իրավաբանական անձին) որոշման համար միայն քրեական դատավարության օրենսգրքով բավարար չէ, որը սահմանում է տուժող հասկացության միայն դատավարական հատկանիշը: Տուժող հասկացության իրավական հատկանիշը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է նաև վերլուծել այլ իրավական ակտեր, որոնց շարքում առանցքային է, մասնավորապես, քրեական օրենսդրությունը, իսկ կոնկրետ հանցագործության առանձնահատկություններից ելնելով՝ նաև քաղաքացիական օրենսդրությունը և այլ իրավական ակտերը:

Այս հետևությունը պայմանավորված է մասնավորապես այն հանգամանքով, որ «*հանցագործությամբ անմիջականորեն պատճառված գույքային, ֆիզիկական և բարոյական վնաս*» հասկացությունների պարզաբանումը հնարավոր չէ միայն քրեական դատավարության օրենսդրությամբ, դա հնարավոր է, նախևառաջ, քրեական օրենսգրքի Հատուկ մասի կոնկրետ հանցակազմերի վերլուծության միջոցով, առանձին դեպքերում **նաև** քաղաքացիական օրենսդրության և այլ իրավական ակտերի վերլուծության միջոցով, որոնք ունեն սկզբունքային նշանակություն քրեական դատավարություն տուժող (նաև քաղաքացիական հայցվոր) ճանաչելու հարցերի լուծման համար:

Այլ կերպ ասած, տուժողը միայն քրեադատավարական հասկացություն չէ, այն միջնորդային, նախևառաջ՝ քրեաիրավական հասկացություն է¹⁶⁹: Հետևաբար, քրեական դատավարությունում տուժող ճանաչելու հարցի ճիշտ լուծման համար մեթոդաբանական նշանակություն ունի քրեական, քրեադատավարական և կոնկրետ հանցագործության բնույթից և առանձնահատկություններից ելնելով՝ նաև այլ օրենսդրության պահանջների համակարգային վերլուծությունը:

168 Տե՛ս ՌԴ սահմանադրական դատարանի 2005 թվականի հունվարի 18-ի թիվ 131-Օ որոշումը, <http://www.rg.ru/2005/06/15/opredelenie-ks-dok.html>

169 Այս մասին տե՛ս նաև Красиков А.Н., Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве // под ред. проф. И.С. Ноя, Саратов, 1976, Божьев В. Предпосылки обеспечения интересов потерпевшего в уголовном процессе // Законность, 2005, N 11.

Այս տեսանկյունից մենք համակարծիք ենք Վ. Բոժևի այն մատեցումներին, որ խառը (քրեաիրավական և դատավարական) հարցեր հետազոտելիս պետք է նկատի ունենալ, որ քրեական դատավարության գոյությունը դետերմինացված (պայմանավորված) է քրեական իրավունքով, այն (քրեական դատավարությունը) համարվում է քրեական օրենքի նորմերի կիրառման եզակի մղանցք, խողովակ և քրեաիրավական հարաբերությունների սուբյեկտների կողմից իրենց նյութաիրավական պահանջները իրականացնելու եզակի եղանակ: Քրեական իրավունքը ազդում է քրեական դատավարության մի շարք նորմերի, նույնիսկ ինստիտուտների ձևավորման վրա, իսկ քրեական դատավարությունը, իր հերթին, ստեղծում է նախադրյալներ և որոշում է քրեական օրենսգրքի նորմերի կիրառման կառուցակարգերը: Դրա հետ կապված մի շարք նյութաիրավական և դատավարական հասկացություններ և կառուցակարգեր փոխգործակցում են (օրինակ՝ հանցակազմ և ապացուցման առարկա, հանցագործության սուբյեկտ և մեղադրյալ), **որոնց շարքում է նաև տուժողի քրեադատավարական հասկացությունը**: Հեղինակը շարունակելով նշում է, որ, ցավոք, այնպես է ստացվել, որ քրեական օրենսգրքում հանցագործությունից տուժող անձի բնորոշումը բացակայում է, դրա համար քրեական դատավարության օրենսգրքում օրենսդիրը ստիպված է եղել տալու տուժողի ոչ միայն քրեադատավարական, այլև քրեաիրավական հասկացությունը: Մասնավորապես նշելով, որ անձը համարվում է տուժող, եթե դրա համար առկա են նյութաիրավական նախադրյալներ, այսինքն՝ քրեորեն պատժելի վնաս, որը պատճառվել է հանցագործությամբ, օրենսդիրը դրանով իսկ տալիս է տուժողի քրեաիրավական հասկացությունը: Անձին քրեական գործով տուժող ճանաչելու հարցը կարող է լուծվել միայն պայմանով, որ անձին հանցագործությամբ պատճառվել է վնաս, որը նախատեսված է քրեական օրենսգրքի հատուկ մասի նորմերով¹⁷⁰:

Այսինքն, քրեաիրավական հարաբերության որևէ սուբյեկտի քրեական գործով տուժող ճանաչելու համար նախնառաջ անհրաժեշտ է, որ այն լինի ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձ, այնուհետև պարզել՝ նրան հանցագործությամբ պատճառվել է արդյոք այնպիսի գույքային, ֆիզիկական կամ բարոյական վնաս (իրավաբանական անձի դեպքում՝ բարոյական և նյութական վնաս), որը նախատեսված է հենց քրեական օրենսգրքի համապատասխան հանցակազմում, որպես դրա պարտադիր հատկանիշ, և որի պատճառման համար նախատեսված է քրեական պատիժ (անմիջական պատճառական կապը), և որը հիմք է ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 58-րդ հոդվածի և 59-րդ հոդվածի 5-րդ մասի ուժով նրան քրեական դատավարությունում տուժող ճանաչելու համար: Այլ կերպ ասած՝ տուժող ճանաչելու որոշում կայացնելիս իրավասու սուբյեկտի տրամադրության տակ պետք է լինեն բավարար հիմքեր առ այն, որ հանցագործությունից վնաս է կրել հենց ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձը, և որ այդ վնասը հանցակազմի հատկանիշ հանդիսացող այն վնասն է (վնասները), որը (որոնք) պատճառվել է (են) անմիջականորեն հանցագործությամբ և սահմանված է (են) ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 58-րդ հոդվածով և 59-րդ հոդվածի 5-րդ մասով, և որի (որոնց) առաջացման համար անձը ենթակա է քրեական պատժի:

Այս գաղափարախոսությունը համապատասխանում է հանցագործության օբյեկտի, օբյեկտիվ կողմի և հանցագործության հետևանքների վերաբերյալ քրեական իրավունքի դրույթներին:

ՀՀ քր. օր.-ի 18-րդ հոդվածը սահմանում է, որ հանցագործություն է համարվում հանրորեն վտանգավոր, մեղավորությամբ կատարված այն արարքը, որը նախատեսված է քրեական օրենսգրքով: ՀՀ քր. օր.-ի Հատուկ մասում սահմանված են քրեաիրավական պաշտպանության ներքո գտնվող շահերին վնաս պատճառող արարքները: Հանցագործությունը կարող է առաջացնել բազմաթիվ հետևանքներ, որոնք կարող են լինել ինչպես նյութական, այնպես էլ ոչ նյութական բնույթի, իրավունքների խախտման տեսքով և այլն: Եվ որպեսզի որոշվի, թե տվյալ դեպքում ով կարող է լինել տուժող, անհրաժեշտ է վերլուծել կոնկրետ հանցակազմը և, նախնառաջ, այդ հանցագործության օբյեկտը և օբյեկտիվ կողմը, մասնավորապես այն, թե որ շահի պաշտպանության համար է քրեականացվել տվյալ արարքի կատարումը, և որ շահի խախտման և վնաս պատճառելու համար է առաջանում քրեական պատասխանատվությունը: Այս հանգամանքի հաշվառմամբ է, որ տուժող սուբյեկտի հասկացությունը սահմանելիս օրենսդիրը քրեական դատավարության օրենսգրքում պարտադիր պայման է նախատեսել հանցագործության և տուժողի կրած գույքային, բարոյական կամ ֆիզիկական վնասի (իրավաբանական անձի դեպքում՝ բարոյական և նյութական վնաս) միջև անմիջական պատճառական կապը¹⁷¹:

170 Божьев В., Предпосылки обеспечения интересов потерпевшего в уголовном процессе // Законность, 2005, N 11.

171 Այս հարցերի մասին մանրամասն տես Մարաբյան Ս. Քրեական դատավարությունում հայց հարուցելու և հայցվոր ճանաչելու հիմնահարցերն ըստ ՀՀ քրեական դատավարության նոր օրենսգրքի նախագծի// ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի նախագծի հիմնախնդիրներին նվիրված գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2014, էջեր 374-401:

Այդուհանդերձ, պետք է նկատել, որ երեխային տուժող ճանաչելու հարցում առկա է որոշակի բարդություն, որը պայմանավորված է քրեաիրավական և քրեադատավարական հասկացությունների անհամապատասխանությամբ: Այլ կերպ ասած, ըստ քրեական դատավարության օրենսգրքի տուժող սուբյեկտի ի հայտ գալու հիմքերն են՝ գույքային, ֆիզիկական և բարոյական վնասի պատճառումը, մինչդեռ երեխաների նկատմամբ կատարվող հանցագործությունների վերլուծությունից հետևում է, որ հնարավոր են այնպիսի վնասներ, որոնք դուրս են դատավարական օրենքով սահմանված վնասի տեսակների բովանդակությունից, օրինակ, իրավունքի խախտումը, անտեսումը և այլն: Դրանք այնպիսի վնասներ են, որոնք ուղղակի չեն տեղավորվում երեք խումբ վնասների բովանդակության մեջ: Կարծում ենք, այս առումով ոչ միայն առկա է հակասություն նյութական և դատավարական օրենսգրքերի, այլև միջազգային չափանիշների միջև, որոնք ևս, տուժող ճանաչելու համար նախատեսում են առավել լայն հիմքեր, քան գույքային, բարոյական և ֆիզիկական վնասն է¹⁷²:

Այդ պատճառով, հիմք ընդունելով նաև այն մտրեցումը, որ անձի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը քրեական դատավարությունում իրականացվում է ոչ թե նրան ձևական առումով այս կամ այն դատավարական կարգավիճակ տալով, մասնավորապես՝ տուժող ճանաչելով, այլ որոշակի էական հարկանիշների առկայության դեպքում, որոնք բնութագրում են այդ անձի փաստացի կարգավիճակը՝ որպես համապատասխան իրավունքների պաշտպանության կարիք ունեցողի, գտնում ենք, որ երեխային տուժող ճանաչելիս պետք է ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 58-րդ հոդվածում սահմանված տուժող ճանաչելու դատավարական հիմքերը լայն մեկնարանել և արհեստական խոչընդոտ չարեղծել՝ երեխային տուժողի դատավարական կարգավիճակ տալու հարցը լուծելիս:

Հիմք ընդունելով ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2013թ. փետրվարի 15-ի թիվ ԵԿԴ/0077/11/12 որոշման մեջ ձևավորված այն դիրքորոշումը, որ «քրեական վարույթում անհնար է իրականացնել դատավարական իրավունքներ և պարտականություններ՝ առանց դատավարության մասնակից լինելու, իսկ հանցագործության հետևանքով վնաս կրած անձի դեպքում արդյունավետ մասնակցությունը հնարավոր է միայն վարույթն իրականացնող մարմնի կողմից վերջինիս տուժող ճանաչելու վերաբերյալ որոշում կայացնելուց հետո», կարծում ենք՝ անհրաժեշտ է նախևառաջ անդրադառնալ տուժող ճանաչելու և դրանով պայմանավորված այդ կարգավիճակից բխող իրավունքներից ու պարտականություններից օգտվելու պահը որոշելու հարցին:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տուժող ճանաչելու հարցում օրենսդիրը սահմանել է տարբերակված մոտեցում:

Նախևառաջ, տուժող ճանաչելու հարցը պարտավոր է լուծել վարույթն իրականացնող մարմինը ex officio, ընդ որում՝ քրեական գործ հարուցելու հետ մեկտեղ: Այս հետևությունն ուղղակի բխում է ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 182-րդ հոդվածի 3-րդ մասից, որի համաձայն, եթե քրեական գործ հարուցելու պահին հայտնի է հանցագործությունից տուժած անձը, քրեական գործ հարուցելու հետ միաժամանակ այդ անձը ճանաչվում է տուժող, իսկ եթե հանցագործության մասին հաղորդման հետ միաժամանակ ներկայացված է քաղաքացիական հայց, ապա այդ անձը նույն որոշմամբ ճանաչվում է նաև քաղաքացիական հայցվոր:

Օրենսդիրը չի սահմանափակվել միայն վերոնշյալ կարգավորմամբ և սահմանել է տուժող սուբյեկտի քրեադատավարական հարաբերություններում հանդես գալու այլ կառուցակարգ ևս, խոսքը, մասնավորապես, ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 100-րդ հոդվածում սահմանված այն կարգավորման մասին է, որի համաձայն՝ դատավարության մասնակից չհանդիսացող ցանկացած անձ, քր. դատ. օրենսգրքով նախատեսված հիմքերի առկայության դեպքում, իրավունք ունի պահանջելու իրեն ճանաչել տուժող, նրա օրինական ներկայացուցիչ կամ ներկայացուցիչ և այլն (մաս 1-ին):

Այս կարգավորումը հանդիսանում է տուժողի իրավունքների և օրինական շահերի ապահովման լրացուցիչ երաշխիք, քանի որ ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ գործնականում տարբեր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով հաճախ հանցագործությունից փաստացի տուժած անձին վարույթն իրականացնող մարմինը տուժող չի ճանաչում և դրանով իսկ նրան զրկում է տուժողի դատավարական կարգավիճակից բխող իրավունքներից:

Երեխային ժամանակին տուժող ճանաչելու հարցի լուծումը էական նշանակություն ունի նրա իրավունքներ-

172 Այս հարցերի մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության նախորդ գլուխները:

րի պաշտպանության հարցում, այն առումով, որ ըստ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդվածի 4-րդ մասի, երեխայի իրավունքները նրա փոխարեն իրականացնում է նրա օրինական ներկայացուցիչը, իսկ նա քրեական վարույթում ներգրավվում է տուժող ճանաչվելուց հետո:

Անդրադառնալով անչափահաս տուժողի իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանության մասով ՀՀ քրեադատավարական օրենսդրությամբ ամրագրված կառուցակարգերին, պետք է նկատել, որ այն չի համապատասխանում միջազգային չափանիշներին, որոնք, ելնելով երեխայի լավագույն շահերի ապահովման անհրաժեշտությունից, սահմանում են մի շարք լրացուցիչ իրավունքներ՝ քրեական գործի ընթացքի մասին տեղեկացված լինելու վերաբերյալ, և դրան համապատասխան, վարույթն իրականացնող մարմինների համար սահմանում են լրացուցիչ պարտականություններ՝ երեխաների իրավունքների ապահովման համար:

Մասնավորապես, ՄԱԿ-ի ուղենիշներում սահմանված է, որ «(...) 19. Տուժող և վկա երեխաները, նրանց ծնողները կամ ինստիտուտներն ու օրինական ներկայացուցիչները, արդարադատության գործընթացին իրենց առաջին շփումից սկսած և ողջ գործընթացի ժամանակ պետք է անհասպաղ և պարզաձև կերպով հնարավորինս տեղեկացվեն հետևյալի մասին.

- (ա) առողջապահական, հոգեբանական, սոցիալական և համապարասիան այլ ծառայությունների, ինչպես նաև նման ծառայություններից օգրվելու հնարավորության, անհրաժեշտության դեպքում՝ իրավական կամ այլ խորհրդարկության կամ ներկայացուցչության, փոխհարուցման և արտակարգ դեպքերում՝ ֆինանսական աջակցության հնարավորությունների հետ մեկտեղ.
- (բ) չափահասների և անչափահասների համար նախատեսված քրեական արդարադատության գործընթացի իրականացման ընթացակարգեր, ներառյալ՝ տուժող և վկա երեխաների դերակատարության և նշանակալիության, ցուցմունք տալու տևողության և եղանակի, ինչպես նաև քննության և դատավարության ընթացքում «հարցաքննության» իրականացման ձևերի վերաբերյալ.
- (գ) բողոք ներկայացնելիս և քննության ու դատական ընթացակարգերի ժամանակ երեխային աջակցելու առկա մեխանիզմները.
- (դ) լսումների և համապարասիան այլ միջոցառումների առանձին վայրերը և ժամանակը.
- (ե) պաշտպանության միջոցների առկայությունը.
- (զ) տուժող և վկա երեխաներին առնչվող որոշումների վերանայման՝ գոյություն ունեցող մեխանիզմները.
- (է) Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիայով և Հանցագործությունների և լիազորությունների չարաշահումից տուժած անձանց գործերով արդարադատության հիմնական սկզբունքների հոչակարգով տուժող և վկա երեխաների համար սահմանված իրավունքները:

20. Բացի այդ, տուժողը և վկաները, նրանց ծնողները կամ ինստիտուտները և օրինական ներկայացուցիչները պետք է հնարավորինս անհասպաղ և պարզաձև կերպով տեղեկացվեն հետևյալի մասին.

- (ա) տվյալ գործի ընթացքը և բնույթը, ներառյալ՝ մեղադրյալի ձերբակալությունը, կալանավորումը և նման այլ կարգավիճակը և այդ կարգավիճակի ցանկացած սպասելի փոփոխություն, մեղադրող կողմի որոշումները և համապարասիան հետդատական զարգացումները և գործի ելքը.
- (բ) արդարադատության գործընթացում իրավախախտի կամ պետության կողմից վնասի հարթման առկա հնարավորությունները՝ այլընտրանքային քաղաքացիական վարույթի կամ այլ ընթացակարգերի միջոցով:

21. Մասնագետները պետք է գործադրեն բոլոր ջանքերը՝ տուժող և վկա երեխաներին արդարադատության գործընթացում իրենց ներգրավման վերաբերյալ տեսակետներն ու մտախոհություններն հայտնելու հնարավորությունն ընձեռելու ուղղությամբ, այդ թվում՝ հետևյալ միջոցներով.

- (ա) ապահովելով, որ տուժող, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև վկա երեխաներին խորհրդարկություն տրամադրվի վերը՝ 19-րդ կետում նշված հարցերի շուրջ.
- (բ) ապահովելով, որ տուժող և վկա երեխաները հնարավորություն ունենան ազատորեն և սեփական ռճով արտահայտելու իրենց տեսակետներն ու մտախոհություններն արդարադատության գործընթացում իրենց ներգրավման, մեղադրյալի կողմից իրենց սպառնացող վրանգի, ինչպես

նաև ցուցմունք տալու նախընտրելի եղանակի և այն զգացողությունների մասին, որ նրանք ունեն գործընթացի հետ կապված եզրակացությունների առնչությամբ.

(գ) պարզաձև ուշադրության առնել երեխայի տեսակետներն ու մտածողությունները, իսկ եթե նրանք ի վիճակի չեն ընթացք տալ դրան՝ պարզաձևությունները բացատրել երեխային: (...):»:

Գործնականում առավել խնդրահարույց է երեխայի լավագույն շահերի ապահովման անհրաժեշտությունից ելնելով նրա իրավունքները, պարտականությունները, գործի ընթացքը նրանց պարզաբանելու պրակտիկան: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ իրավակիրառողներն առնվազն տեղեկացված չեն երեխայի վերոնշյալ իրավունքների և դրանք ապահովելու իրենց պարտականության մասին: Օրինակ, ՀՀ քր. օր.-ի 140-րդ հոդվածով քննվող քրեական գործով՝ տուժողի օրինական ներկայացուցիչը դիմում է քննիչին և հայտնում, որ որպես տուժողի օրինական ներկայացուցիչ տուժող կողմը չի հրավիրվել և չի ծանոթացել որևէ որոշման և որևէ տեղեկություններ չունեն գործով ընթացող նախաքննությունից: Նույն քրեական գործով տուժող կողմը գործի ընթացքի վերաբերյալ երկրորդ անգամ է քննիչին դիմում ներկայացրել խնդրելով տեղեկացնել, թե գործն ինչ փուլում է գտնվում, քանի որ 9 ամիս է քննվում է և իրենք տեղեկություն չունեն դրա մասին:

Վերոնշյալ դիմումները մնում են անպատասխան, որից հետո տուժող կողմը դիմում է ներկայացնում հսկողություն իրականացնող դատախազին՝ գործի քննությունը ձգձգելու և դրա ընթացքի վերաբերյալ իրենց տեղեկատվություն չտրամադրելու մասին: Դատախազի կողմից ստանալով ցուցում դիմումին օրենքով սահմանված կարգով ընթացք տալու մասին՝ քննիչը գրավոր պատասխան է ներկայացնում տուժողի ներկայացուցչին, որում, մասնավորապես, նշված է հետևյալը. «Դիմումում նշված հարցադրումների վերաբերյալ հայտնվում է, որ վարույթն իրականացնող մարմինը տուժողին կամ տուժողի ներկայացուցչին կատարվող կամ կատարվելիք քննչական գործողությունների ժամկետների և ընթացքի վերաբերյալ հայտնելու պարտավորություն չունի...: Նախաքննական մարմինը չի անդադրադադրում այն պնդմանը, որ որևէ քննչական գործողություն չի կատարվում, քանի որ ինչպես նշված է դիմումում, տուժող կողմը որևէ տեղեկություն չունի նախաքննության ընթացքի մասին և այդ պայմաններում, այն պնդումը, որ որևէ քննչական գործողություն չի կատարվում, առնվազն անհիմն է»: Քննիչը միաժամանակ տեղեկացնում է, որ տուժող կողմի իրավունքները պարզաբանվել են, և եթե անհրաժեշտ է, մեկ անգամ ևս կպարզաբանի:»

Հիմք ընդունելով ՄԱԿ-ի ուղենիշներն ընդունելու անհրաժեշտությունը, նպատակը և, մասնավորապես այն, որ Տնտեսական և սոցիալական խորհուրդը հորդորում է անդամ երկրներին՝ քրեական դատավարությունում ներգրավված տուժող և վկա երեխաներին առնչվող օրենսդրություն, ընթացակարգեր, քաղաքականություն մշակելիս և պրակտիկա ձևավորելիս հիմք ընդունել ուղենիշները՝ գտնում ենք, որ վերևում նշված կանոնները պետք է փաստացի կիրառություն ունենան և դրանով իսկ նպաստեն միջազգային չափանիշներին համապատասխան քննչական և դատական պրակտիկա ձևավորելուն:

3.4. Երեխայի իրավունքների ապահովման առանձնահատկությունները դատական քննության փուլում

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի կանոնակարգումները ցույց են տալիս, որ քրեական դատավարության ձևի որևէ տարբերակում և վարույթի հատուկ կարգ սահմանված չէ՝ ելնելով տուժողի կամ վկայի անչափահաս լինելու հանգամանքից, բացառությամբ առանձին քննչական և դատավարական գործողությունների կատարմանը մանկավարժի մասնակցության, ինչպես նաև իրենց իրավունքներն ու օրինական շահերն օրինական ներկայացուցչի միջոցով ներկայացնելու կանոնների, որոնց մասին արդեն նշեցինք:

Ընդհանրապես, քրեական դատավարության զարգացման պատմությունը ցույց է տալիս, որ քրեական դատավարության նպատակներն ավանդաբար ձևավորվել են պետության և հանցագործություն կատարած անձի միջև հարաբերությունների համատեքստում, ինչի պատճառով այդ համակարգի գործունեությունը հաճախ բարդացնում է տուժողի մոտ ծագող խնդիրները, այլ ոչ թե նպաստում է դրանք լուծելուն, մինչդեռ, ինչպես ուղղակիորեն նշված է «Տուժողի դերը քրեական իրավունքի և դատավարության շրջանակներում»

թիվ R (85) 11 հանձնարարականի նախարանում, քրեական արդարադատության հիմնական գործառույթը պետք է լինի տուժողի պահանջմունքները բավարարելը և շահերը պաշտպանելը: Ուստի, նախորդ դարի 70-ական թվականներից ի վեր ընդունվել են մի շարք միջազգային իրավական ակտեր՝ տուժողի դերը քրեական դատավարությունում բարձրացնելու ուղղությամբ: Այս առումով ՄԱԿ-ի ուղենիշները հանդիսանում են քրեական արդարադատության համակարգում տուժողի դերը հստակեցնելուն ուղղված գործուն քայլ, որը փաստացի լրացնում է այլ միջազգային իրավական ակտերում ամրագրված չափանիշները՝ հատուկ կանոններ սահմանելով հենց երեխա տուժողների լավագույն շահերն ապահովելու տեսանկյունից:

Ուսումնասիրությունների հիման վրա, և հիմք ընդունելով միջազգային չափանիշները՝ առանձնացվում է երեք հիմնական խնդիր, որոնք արդիական ու հրատապ են անչափահաս տուժողների և վկաների մասնակցությամբ իրականացվող դատական քննության առանձնահատկությունների տեսանկյունից, դրանք են՝

1. դատական քննության արագացման սկզբունքը,
2. դատական քննությունը դոնփակ անցկացնելը և
3. երեխայի հարցաքննության առանձնահատկությունները դատական քննության փուլում:

1) ՄԱԿ-ի ուղենիշների 30-րդ կետի «գ» ենթակետը սահմանում է, որ պետք է ապահովվի դատական քննության հնարավորինս վաղ իրականացումը, եթե ձգձգումները չեն բխում երեխայի լավագույն շահերից, այսինքն՝ միջազգային չափանիշով ազդարարվում է, որ անչափահաս երեխաների և, մասնավորապես, տուժողի մասնակցությամբ վարույթը պետք է իրականացվի **արագացված կարգով**: Միևնույն ժամանակահատվածում սիրողությունները ցույց տվեցին, որ գործնականում, ելնելով որոշ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներից, վարույթի արագացման սկզբունքը չի երաշխավորվում:

Նախ, դրա համար առկա չեն բավարար օրենսդրական հիմքեր, քանի որ ՀՀ քրեադատավարական օրենսդրությունը չի սահմանում հատուկ կանոններ անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ վարույթն արագացված կարգով իրականացնելու մասին: Երկրորդ, նախաքննական մարմինները և դատարանները քննարկվող գործերին առանձնահատուկ ուշադրություն չեն դարձնում, առավել մեծ ջանքեր չեն գործադրում երեխայի վերաբերյալ քրեական գործի քննությունն արագ անցկացնելու համար: Օրինակ, ՀՀ քննչական կոմիտեի նախագահի տեղակալի 2015թ. հուլիսի 24-ի գրության հիման վրա ՀԿԳ ավագ քննիչ Ա.Մ.-ի նկատմամբ իրականացվել է ծառայողական քննություն, նրա համար, որ Վ.Ս.-ի կողմից անչափահասին շահագործման ենթարկելու, 14 տարին չլրացած անձի հետ սեռական հարաբերություն ունենալու և անձին ապօրինի ազատությունից զրկելու դեպքերի առթիվ հարուցված քրեական գործով քննիչը քրեական գործ հարուցելու հիմքերի և առիթների ակնհայտ առկայության պայմաններում տևական ժամանակ, առանց իրավաչափի նպատակի, քրեական գործ չի հարուցել, նախապատրաստվող առերևույթ հանցավոր արարքների վերաբերյալ տեղեկությունների պայմաններում դրանք խափանելու և կանխելու, ինչպես նաև՝ կատարված առերևույթ հանցավոր արարքները բացահայտելու ուղղությամբ անհետաձգելի քննչական գործողություններ չի կատարել, իսկ քրեական գործ հարուցելուց հետո առանց իրավաչափի նպատակի տևական ժամանակ անհրաժեշտ քննչական և դատավարական գործողություններ չի կատարել, ինչը ստեղծել է նոր հանցագործության կատարման և ապացույցների կորստի իրական հնարավորություն: Նշված դեպքով «քննչական կոմիտեի կարգապահական հանձնաժողովը միաձայն որոշել է, որ նշված դրվագով ՀԿԳ ավագ քննիչ Ա.Մ.-ի գործողություններում առկա են իրավախախտման փաստը և մեղավորությունը¹⁷³:

Մեկ այլ քրեական գործով դեպքը տեղի էր ունեցել 2013թ. օգոստոսին, սակայն 2019թ. օգոստոս ամսվա դրությամբ դեռևս առկա չէր օրինական ուժի մեջ մտած դատավճիռ, իսկ մեկ այլ քրեական գործով քննությունը ձգձգվել էր այնքան, որ լրացել էր քրեական պատասխանատվության ենթարկելու վաղեմության ժամկետը և դատարանը որոշում էր կայացրել քրեական հետապնդումը դադարեցնելու և քրեական գործի վարույթը կարճելու մասին և այլն:

Այս դեպքում, բացի ողջամիտ ժամկետում գործի քննության սկզբունքի ապահովման անհրաժեշտությունից, արագացված քննությունը հանդիսանում է նաև փոստոլ երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի ապահովման լրացուցիչ երաշխիք, ուստի, օրենսդրական կարգավորումներից բացի, գործնականում պետք է ապա-

173 Ղամբարյան Ա., Թումասյան Գ. Երեխաների սեռական անձեռնմխելիության և սեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններն ու դրանց վարույթի առանձնահատկությունները (ձեռնարկ քննիչների համար): Երևան, 2015, էջեր 97-98:

հովել նախաքննության և դատական քննության արագ իրականացումը, ինչը նշանակում է, որ առաջնահերթության կարգով պետք է քննության առարկա դառնան հիշյալ գործերը, որը զուտ կազմակերպական խնդիր է:

2) Անդրադառնալով դատական քննության **գաղտնիության** սկզբունքին, պետք է նկատել, որ այն երաշխավորված է միջազգային չափանիշներով, մասնավորապես Եվրոպական խորհրդարանի և Եվրոպայի խորհրդի 2011/92EU «Երեխաների սեռական չարաշահման և սեռական շահագործման, մանկական պոռնոգրաֆիայի և Խորհրդի 2004/68/JHA շրջանային որոշումը փոխարինելու վերաբերյալ» հրահանգի (On combating the sexual abuse and replacing Council Framework 2004/68/JHA Decision) 20-րդ հոդվածը (Մինչդատական վարույթում և դատական քննության փուլում երեխա տուժողների պաշտպանությունը) սահմանում է. «(...) 5. Անդամ պետությունները պետք է հավաստիանան, որ 3-ից 7-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցագործությունների դատական քննության փուլում՝ ա) դատական քննություններն անցկացվեն դռնփակ, (...):»:

Երեխաների մասնակցությամբ վարույթը դռնփակ անցկացնելու մասին պահանջն ուղղակի բխում է նաև ՄԱԿ-ի ուղենիշներից, որը սահմանում է, որ անչափահասի մասնավոր (անձնական) կյանքին միջամտությունը պետք է լինի նվազագույն, և այն պետք է տեղի ունենա միայն օրենքով սահմանված կարգով՝ նպատակ ունենալով ապահովելու ապացույցներին ներկայացվող պահանջների կատարումը, ինչպես նաև արդար դատական քննության իրավունքի իրացումը, բացի այդ, անչափահաս տուժողի կամ վկայի գաղտնիությունը պետք է պաշտպանվի, մասնավորապես, այն տեղեկությունները, որոնք կարող են բացահայտել վկա կամ տուժող անչափահասին, պետք է հրապարակվեն միայն դատարանի թույլտվությամբ:

Ավանդաբար դռնփակ դատական քննությունը հետապնդում է դատական ողջ գործընթացի նկատմամբ հասարակական վերահսկողության և դաստիարակչական նպատակներ (ինչպես հանցավորի, այնպես էլ նիստերի դափնիում ներկա անձանց համար): Մինչդեռ, միջազգային չափանիշների տեսանկյունից, անչափահասների գործերով արդարադատության առանցքային պահանջը ոչ թե հասարակական վերահսկողությունն ու դաստիարակությունն են, այլ անչափահասի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը, բնականաբար, չանտեսելով առաջինները: Այլ խոսքով ասած, միջազգային իրավունքի տեսանկյունից անչափահասների մասնակցությամբ գործերով դատավարության դաստիարակչական նշանակությունը և հասարակական վերահսկողությունը զիջում են այնպիսի հիմնարար սկզբունքների, ինչպիսիք են արդարադատության երեխայակենտրոն և պաշտպանական լինելը: Այս սկզբունքները ենթադրում են, որ դատական քննությունը պետք է բարենպաստ լինի երեխայի լավագույն շահի տեսակետից և իրականացվի փոխըմբռնման մթնոլորտում, ինչն անչափահասին դատաքննությանը մասնակցելու և ազատ արտահայտվելու հնարավորություն կտա: Բացի այդ, անչափահասի անձեռնմխելիության իրավունքը պետք է հարգել բոլոր փուլերում՝ անհարկի հրապարակայնության արդյունքում նրան վնաս պատճառելուց խուսափելու համար, քանի որ հասարակության և, մասնավորապես, լրատվության միջոցների մասնակցությունը բացասաբար է անդրադառնում անչափահասի հոգեվիճակի վրա, առաջացնում է խիստ հուզական և լարված վիճակ, որի հետևանքով անչափահասը կարող է արդյունավետ մասնակցություն չունենալ իր շահերին վերաբերող դատավարությանը, ինչպես հարկն է՝ չներկայացնել իր սեփական կարծիքը գործի վերաբերյալ: Հակառակ դրան, դատական քննության գաղտնիությունը կարևոր է ինչպես անչափահասի կողմից իր իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության՝ օրենքով չարգելված բոլոր միջոցներից օգտվելու իրավունքի ապահովման, այնպես էլ մասնավոր կյանքի հարգման իրավունքի ապահովման տեսանկյունից: Ասվածն իր ուղղակի ամրագրումն է ստացել ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 16-րդ հոդվածում, որի 2-րդ մասը սահմանում է, որ *գործի քննությունը դատարանում կարող է իրականացվել դռնփակ՝ ելնելով քրեական դատավարությանը մասնակցող անձանց մասնավոր կյանքի, պարզի և արժանապարկության, անչափահասների կամ արդարադատության շահերի պաշտպանության անհրաժեշտությունից:* Դա նշանակում է, որ դատարանները գործնականում պետք է դռնփակ նիստեր անցկացնեն անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ քրեական գործերով: Այս պահանջն առավել կարևոր է այն տեսանկյունից, որ դատական պրակտիկայի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ երեխաների նկատմամբ կատարված հանցագործությունների 1/3-ը սեռական անձեռնմխելիության դեմ ուղղված հանցագործություններն են, իսկ այդ գործերով դռնփակ դատական նիստերը կարող են էական վնաս պատճառել երեխայի լավագույն շահերին՝ պատվին, արժանապատվությանը, մասնավոր կյանքին և այլն:

Դատական պրակտիկայի ուսումնասիրությունները նաև ցույց են տալիս, որ գործնականում դատարանները դատական նիստերը նշանակում են դռնփակ (թեև մինչ այդ լինում են նաև միջնորդություններ դռնփակ նիստ անցկացնելու մասին, որին դատարաններն անդրադառնում են դատական նիստում), որից հետո,

դատական նիստում լսելով կողմերի կարծիքը, որոշում են կայացնում գործի քննությունը դոնվիակ անցկացնելու կամ չանցկացնելու մասին:

Դատարանը դոնվիակ դատական նիստ անցկացնելու մասին որոշումը պետք է կայացնի դատական քննություն նշանակելու մասին որոշմամբ՝ անկախ նրանից՝ այդ մասին առկա՞ է կողմի միջնորդությունը, թե՛ ոչ: Այլ հարց է, որ դատարանը կաշկանդված չէ դատական քննության մի մասը կամ ամբողջ դատական քննությունը դոնքաց անցկացնելու հարցը քննության փուլում քննարկելու և լուծելու հարցում, որի լուծումը թողնվում է դատարանի հայեցողությանը՝ բնականաբար գնահատելով երեխայի լավագույն շահերին վնասելու կամ չվնասելու հանգամանքի առկայությունը կոնկրետ դեպքում:

Քննարկվող հարցի հետ կապված՝ կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ գործնականում հանդիպում են դեպքեր, երբ ամբաստանյալի հարազատները հանրայնացնում են դեպքը, քանի որ չեն վստահում քննչական և դատական մարմիններին, կարծում են, որ իրենց հարազատի նկատմամբ իրականացվում է անօրինական քրեական հետապնդում: Կատարված ուսումնասիրություններից պարզ դարձավ, որ գործերից մեկով ամբաստանյալի հարազատները գործի հանգամանքները քննարկման առարկա էին դարձրել «Կիսաբաց լուսամուտներ» հեռուստատեսային շոուի ընթացքում: Այս առումով տուժողի օրինական ներկայացուցիչը դատարանին միջնորդություն էր ներկայացրել պաշտպանական կողմի անօրինականությունները կանխելու և գործի հանգամանքները հրապարակայնորեն քննարկման առարկա դարձնելը կանխելու խնդրանքով, որը քննարկվել էր դատական նիստում և դատարանի միջամտությամբ կանխվել էին նրանց հետագա գործողությունները:

Նախաքննության մարմինները և դատարանները պարտավոր են միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի նման գործերի հանգամանքները չհրապարակայնացվեն, ինչն ուղղակիորեն ամրագրված է ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 16-րդ և 201-րդ հոդվածներում և երաշխավորված ՀՀ քր. օր.-ով:

Գ) Անչափահաս վկաների և տուժողների հարցաքննությանը դատարանում իրականացվում է ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 341-րդ հոդվածում սահմանված կարգով, որի համաձայն՝ *«1. Անչափահաս վկայի հարցաքննությունը, եթե դա անհրաժեշտ է գործի հանգամանքների լրիվ, բազմակողմանի և օբյեկտիվ հետազոտման համար, կողմերի միջնորդությամբ կամ դատարանի նախաձեռնությամբ կարող է կատարվել ամբաստանյալի բացակայությամբ: Դատական նիստի դահլիճ վերադառնալուց հետո ամբաստանյալի համար հրապարակվում են անչափահաս վկայի ցուցմունքները, նրան հնարավորություն է ընձեռնվում փոխյալ վկային փալ հարցեր և ցուցմունքներ՝ վկայի հաղորդած փոխյալների վերաբերյալ:*

2. Տասնվեց տարին չլրացած վկան պետք է հեռացվի դատական նիստի դահլիճից նրա հարցաքննությունն ախտորոշելուց հետո, բացի այն դեպքերից, երբ դատարանը՝ կողմի միջնորդությամբ կամ իր նախաձեռնությամբ, անհրաժեշտ է համարում այդ վկայի հետագա ներկայությունը»:

Թեև օրենքում սահմանված է որոշակի առանձնահատկություն անչափահաս վկայի կամ տուժողի հարցաքննության դատավարական կարգի հետ կապված, սակայն քրեական գործերի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գործնականում առաջանում են մի շարք խնդիրներ ինչպես անչափահաս վկաների և տուժողների իրավունքների ու օրինական շահերի ապահովման, այնպես էլ ամբաստանյալի պաշտպանության իրավունքի ապահովման տեսանկյունից: Խնդրի բարդությունը նրանում է, որ բախվում են երկու հիմնարար իրավական սկզբունքներ՝ մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքի ապահովումը և երեխայի լավագույն շահերը պաշտպանելը, որոնց միջև ընտրություն անելը, որևէ մեկին մյուսի նկատմամբ առավելություն տալը միանշանակ սխալ է, քանի որ պետությունն ունի ինչպես մեղադրյալի պաշտպանության իրավունքը երաշխավորելու, այնպես էլ երեխայի իրավունքներն ու օրինական շահերը պաշտպանելու պոզիտիվ պարտավորություն:

Ողջ խնդիրը նրանում է, որ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 341-րդ հոդվածի վերլուծությունից հետևում է, որ դրանում սահմանված է այնպիսի դատավարական կարգ, որն առավելապես երաշխավորում է ամբաստանյալի իրավունքը՝ հարցաքննել իր դեմ ցուցմունք տված անչափահասներին և որևէ հատուկ կանոն չի սահմանում հենց անչափահաս վկայի կամ տուժողի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության համար, իսկ այն կանոնը, որ անչափահասի հարցաքննությունը կարող է իրականացվել ամբաստանյալի բացակայությամբ՝ նախատեսված է ոչ թե երեխայի լավագույն շահերն ապահովելու համար, այլ արդարադատության շահից ելնելով: Մինչդեռ, միջազգային չափանիշների տեսանկյունից երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը ևս առաջնային նշանակություն ունի, և պետությունն ունի պոզի-

տիվ պարտավորություն՝ պաշտպանելու երեխայի իրավունքներն ու օրինական շահերը¹⁷⁴, ուստի, որպեսզի չխախտվեն թե՛ մեղադրյալի իրավունքները, և թե՛ անչափահաս տուժողների և վկաների իրավունքներն ու օրինական շահերը, միջազգային չափանիշները սահմանում են տարբեր կառուցակարգեր՝ անչափահաս վկաների և տուժողների հարցաքննության անցկացման համար:

Մասնավորապես, Եվրոպական խորհրդարանի և Եվրոպայի խորհրդի 2011/92EU «Երեխաների սեռական չարաշահման և սեռական շահագործման, մանկական պոռնոգրաֆիայի և Խորհրդի 2004/68/JHA շրջանային որոշումը փոխարինելու վերաբերյալ» հրահանգի (On combating the sexual abuse and replacing Council Framework 2004/68/JHA Decision) 20-րդ հոդվածը (Մինչդատական վարույթում և դատական քննության փուլում երեխա տուժողների պաշտպանությունը) սահմանում է. «(...) 5. Անդամ պետությունները պետք է հավաստիանան, որ 3-ից 7-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցագործությունների դատական քննության փուլում՝ (...) *բ) դատական նիստերի դահլիճում երեխայի հարցաքննությունը հնարավորության դեպքում անցկացվի այնպես, որ երեխան անձամբ ներկա չգտնվի դատական նիստերի դահլիճում. հարցաքննությունը պետք է անցկացվի, մասնավորապես, համապարասիսան փրեհիկական միջոցների կիրառմամբ (...)*»:

Քրեական արդարադատության համակարգում հայտնված երեխաների նկատմամբ գործողությունների վերաբերյալ ՄԱԿ-ի ուղենիշներում և նախատեսված են կանոններ առ այն, որ պետություններն անհրաժեշտության դեպքում պետք է քննարկեն դատարանում երեխայի ցուցմունքների տեսագրումը և տեսագրված ցուցմունքը, ի թիվս այլ միջոցների, որպես պաշտոնական ապացույց ներկայացնելը թույլատրելու հարցը: Ավելին, հիշյալ ուղենիշներում սահմանված են մի շարք սկզբունքներ, որոնք պետք է հաշվի առնել երեխայի մասնակցությամբ հարցաքննությունների անցկացման ընթացքում, դրանք են, մասնավորապես՝ «25. Մասնագետները պետք է մշակեն և իրականացնեն այնպիսի միջոցառումներ, որոնք ուղղված են վկայություն կամ ցուցմունք տալու երեխաների համար հեշտացնելուն, մինչդատական և դատական փուլերում հարողակցությունը և ընկալումը բարելավելուն: Այդ միջոցները կարող են ներառել հետևյալը.

- ա) ներգրավել տուժող և վկա երեխաների հարցերով մասնագետների՝ երեխայի հատուկ կարիքները բարելավելու նպատակով.*
- բ) ներգրավել օժանդակող անձանց, այդ թվում՝ մասնագետների և ընտանիքի համապարասիսան անդամների, ովքեր ցուցմունք տալու պահին գտնվում են երեխայի հետ.*
- գ) անհրաժեշտության դեպքում նշանակել խնամակալ՝ երեխայի իրավական շահերը պաշտպանելու նպատակով: (...)*

30. Մասնագետները պետք է տուժող և վկա երեխաների հանդեպ զգայուն մոտեցում ցուցաբերեն, որպեսզի (...)

174 Պ.Ս.-ն ընդդեմ Գերմանիայի (20.12.2001թ.) գործով ութնամյա Ս.-ի հայրը 1993թ. ապրիլի 29-ին հաղորդում է ներկայացրել ոստիկանություն այն մասին, որ երաժշտության ուսուցիչն անհատական դասի ընթացքում երեխայի նկատմամբ իրականացրել է սեռական ոտնձգություն: Ոստիկանները հարցաքննել են անչափահաս Մ.-ին և նրա մորը: Ս.-ն հաստատել է հոր հաղորդումը, իսկ մայրը ցուցմունք է տվել այն մասին, որ երաժշտության անհատական դասերից հետո երեխան անհանգիստ է եղել, իսկ հետագայում իրեն պատմել է սեռական ոտնձգության մասին: Ներպետական դատարանը, հիմք ընդունելով Ս.-ի մայրիկի և Ս.-ին հարցաքննած ոստիկանի ցուցմունքը, ինչպես նաև վերաքննիչ դատարանի կողմից նշանակված հոգեբանական փորձաքննության՝ Ս.-ի պատմածի արժանահավատության վերաբերյալ հոգեբանի եզրակացությունը, դիմողին մեղավոր է ճանաչել անչափահաս երեխայի նկատմամբ սեռական հանցագործություն կատարելու մեջ: Ս.-ի ծնողները հրաժարվել են երեխային ներկայացնել դատարան, քանի որ երեխան ոտնձգության հետևանքով ձեռք էր բերել նեյրոդերմիտ հիվանդություն, և առկա էր նրա առողջական վիճակի վատթարացման վտանգ: Ներպետական դատարանները թեև նշել էին, որ դատարանում Ս.-ի հարցաքննության բացակայությունն էական բացթողում է, սակայն նրան չէին հրավիրել դատարան՝ հիմք ընդունելով երեխայի առողջական վիճակի վերաբերյալ տեղեկանքը և հոգեբանի եզրակացությունը, ըստ որի՝ դատարան ներկայանալու դեպքում կատարվածը վերհիշելու պատճառով երեխայի հոգեբանական վիճակը կրկին կվատթարանա: Այս գործով Եվրոպական դատարանը նշել է, որ անչափահաս վկաների, մասնավորապես՝ սեռական հանցագործություններից տուժած անչափահասների մասնակցությամբ իրականացվող քրեական դատավարության ընթացքում պետք է հաշվի առնել նրանց շահերի պաշտպանությունը, սակայն հաստատել է Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի խախտումը, քանի որ առաջին ատյանի դատարանը մերժել էր երեխային հոգեբանական փորձաքննության ենթարկելու միջոցառությունը, իսկ վերաքննիչ դատարանն այդ փորձաքննությունը նշանակել էր դեպքից ութ ամիս անց: Բացի այդ, Ս.-ի ցուցմունքները հանդիսացել են դիմողի դատապարտման միակ ուղղակի ապացույցը: Case of P.S. v Germany (Application no. 33900/96), <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%7B%22P.S.%20v.%20Germany%22%7D%22documentcollectionid%22:%7B%22GRANDCHAMBER%22%22CHAMBER%22%7D%22itemid%22:%7B%22001-59996%22%7D%7D>

դ) կիրառվեն երեխայի հանդեպ զգայուն ընթացակարգեր, այդ թվում՝ երեխաների համար նախատեսված հարցաքննության սենյակներ, մեկ վայրում գործող բազմամասնագիտական ծառայություններ փոփոխել և վկա երեխաների համար, վերանայված դատական միջավայր, որում ուշադրություն կդարձվի վկա երեխաներին, երեխայի հարցաքննությունների ընդմիջումներ, լսումների նշանակում այնպիսի ժամերի, որը համապատասխանում է երեխայի փարիքին և հասունությանը, ծանուցման պատշաճ համակարգ, որը կապահովի, որպեսզի երեխան դատարան գնա միայն անհրաժեշտության դեպքում, ինչպես նաև երեխայի կողմից ցուցմունք փախու առումով նպաստավոր համապատասխան այլ միջոցները: (...)

31. Մասնագետները պետք է նաև իրականացնեն այնպիսի միջոցառումներ, որոնք.

- ա) կնվազեցնեն հարցաքննությունների թիվը: Պետք է սահմանել փոփոխել և վկա երեխաներից ցուցմունք ստանալու հարյուր ընթացակարգեր՝ հարցաքննությունների, լսումների, ցուցմունքների, և, հարկապես՝ արդարադատության գործընթացի հետ անհարկի շփումների թիվը նվազեցնելու նպատակով, այդ թվում՝ փեսաձայնագրման կիրառումներ.
- բ) եթե դա նախատեսված է փվյալ իրավական համակարգով՝ կապահովել փոփոխել և վկա երեխաների պաշտպանությունը հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող անձի կողմից հարցաքննվելուց՝ միաժամանակ հարգելով երեխայի՝ պաշտպանության իրավունքը: Անհրաժեշտության դեպքում փոփոխել և վկա երեխաները պետք է հարցաքննվեն (այդ թվում՝ դատարանում) հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող անձի փեսադատարանից դուրս պայմաններում. պետք է նաև փրամադրվեն առանձին դատական սպասարաններ և մեկուսի հարցաքննության փարածքներ.
- գ) կապահովեն, որ փոփոխել և վկա երեխաները հարցաքննվեն երեխայի հանդեպ զգայուն եղանակով՝ դատավորների կողմից հսկողության հնարավորությամբ, նպաստելով ցուցմունքներ փախու գործընթացին և կրճատելով ահաբեկման հնարավորությունը, օրինակ՝ ցուցմունք փախու օգնելու կամ հոգեբան փորձագետներ նշանակելու միջոցով: (...):»

ՄԻԵԴ-ը ևս իր նախադեպային իրավունքով հնարավոր է համարել որոշակի դատավարական ձև չպահպանելը՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հանցագործություններից տուժել են երեխաներ: Նման դատավարությունները համարվում են դաժան փորձություն երեխաների համար, քանի որ վերջիններս ստիպված են այդ ընթացքում «շփվել» իրենց նկատմամբ հանցանք կատարած անձանց հետ: Այն դեպքերում, երբ մեղադրյալի պաշտպանը կարողացել է անգամ միջնորդավորված կերպով հարցեր հղել տուժողին, ապա այդ դեպքում դատարանը գտել է, որ արդար դատաքննության իրավունքը չի խախտվել: ՄԻԵԴ-ը հնարավոր է համարում տուժող երեխայի հարցաքննության կատարումը գրավոր եղանակով՝ հոգեբանի ներկայությամբ, առանց մեղադրյալի կամ նրա պաշտպանի ներկայության, կամ այնպիսի սենյակում, որը պաշտպանության կողմին հնարավորություն կտա ներկա լինելու դատավարության անուղղակի կերպով, օրինակ՝ միակողմանի հայելու կամ տեսանկարահանման միջոցով¹⁷⁵:

ՄԵ. ընդդեմ Շվեյցարիայի գործով Եվրոպական դատարանն արտահայտել է հետևյալ դիրքորոշումը. «Չի կարելի պնդել, որ Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 3-րդ կետի «դ» ենթակետը պահանջում է, որպեսզի բոլոր դեպքերում հարցերը փոխվեն անմիջականորեն մեղադրյալի և պաշտպանի կողմից»: Այս գործում արտահայտված իրավական դիրքորոշումը ճիշտ գնահատելու համար պետք է հաշվի առնել գործի հանգամանքները: Այսպես, դիմողն անչափահաս Մ.-ի դեմ սեռական հանցագործության մեղադրանքով դատապարտվել է 8 ամիս ազատազրկման: Սույն գործով մեղադրական դատավճռի հիմքում ընկած են եղել առավելապես Մ.-ի ցուցմունքները և դրանց տեսաձայնագրությունները: Մ.-ին իրենց տանը հարցաքննել է ոստիկանը: Դիմողի փաստաբանը համաձայնել է չմասնակցել հարցաքննությանը, քանի որ Մ.-ի փաստաբանը նույնպես չէր կարող մասնակցել այդ գործողությանը: Սակայն դիմողի փաստաբանը նախօրոք ձևակերպել է իր հարցերը, որոնք ոստիկանի կողմից ներկայացվել են Մ.-ին: Հետագայում փաստաբանը հարցաքննության ձայնագրությունների հիման վրա հաստատել է, որ հարցաքննության ընթացքում շոշափվել են այն հարցերը, որոնք ինքը կցանկանար ներկայացնել: Մ.-ն դատարանում ցուցմունք չի տվել: Դատական քննության ընթացքում վերաբարտադրվել են Մ.-ի առաջին հարցաքննության ձայնագրությունները և արձանագրությունները: Դիմողը դատաքննության ընթացքում չի միջնորդել, որպեսզի Մ.-ն անձամբ մասնակցի դատավարությանը: Դատարանը նշել է, որ այս գործով կարելի է ընդունել դիմողի պնդումն այն մասին, որ նա ձեռնպահ է մնացել Մ.-ին դատարան կանչելու և անձամբ նրան հարցաքննելու վերաբերյալ միջնորդու-

175 <https://hudoc.echr.coe.int/eng>.

թյուն ներկայացնելուց, քանի որ այդպիսի միջնորդությունը կմերժվեր: Մինևույն ժամանակ, Եվրոպական դատարանը նշել է, որ ոստիկանության աշխատակցի հետ Մ.-ի երկրորդ գրույցը տեղի է ունեցել դիմողի փաստաբանի միջնորդությամբ, ով համաձայնել է չմասնակցել հարցաքննությանը, և այդ կապակցությամբ առարկություն չի ունեցել: Նա չի միջնորդել, որ հարցաքննությունը հետաձգվի կամ էլ տեսագրվի, մինչդեռ պաշտպանը նման հնարավորություն ունեցել է: Ավելին, փաստաբանը հնարավորություն է ունեցել ոստիկանի միջոցով տուժողին տալու հարցերը և բավարարված է եղել հարցերի պատասխաններով: Սույն գործով Եվրոպական դատարանը Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի խախտում չի արձանագրել¹⁷⁶:

Այսպիսով, գործնականում կարելի է կիրառել տարբեր մոտեցումներ անչափահասների հարցաքննության համար, սակայն էականն այն է, որպեսզի երաշխավորվեն և՛ մեղադրյալի իրավունքները, և՛ անչափահաս վկայի կամ տուժողի իրավունքներն ու օրինական շահերը: Դրա համար հնարավոր են տարբեր մոտեցումներ. անչափահաս տուժողի կամ վկայի հարցաքննությունն իրականացնել առանց մեղադրյալի մասնակցության, իսկ նրա՝ հակընդդեմ հարցման իրավունքն ապահովել միջնորդավորված եղանակով:

Կարելի է հարցաքննությունն իրականացնել հոգեբանի կողմից՝ նախապես մշակված հարցերը ներկայացնելով հոգեբանին և տեսաձայնագրել հարցաքննության ողջ ընթացքը, այնուհետ անչափահասի ցուցմունքը ներկայացնել մեղադրյալին և պաշտպանին՝ հնարավորություն ընձեռելով տալու այն հարցերը, որոնք անհրաժեշտ են պաշտպանության իրավունքի իրականացման համար: Նշված հարցերը հետագայում կրկին պետք է ներկայացվեն տուժողին, և այդպես շարունակ: Կամ պետք է բացառել ամբաստանյալի մասնակցությունը անչափահասի հարցաքննությանը, իսկ նրա՝ հակընդդեմ հարցման իրավունքն ապահովել միջնորդավորված եղանակով՝ հարցաքննության ժամանակ կիրառելով տեսաձայնագրում: Ցուցմունքի տեսաձայնագրումը հետագայում պետք է ներկայացնել մեղադրյալին և պաշտպանին՝ հնարավորություն ընձեռելով տալու այն հարցերը, որոնք անհրաժեշտ են պաշտպանության իրավունքի իրականացման համար: Նշված հարցերը հետագայում կրկին կներկայացվեն տուժողին¹⁷⁷:

Ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ գործնականում երեխաները դատական քննության փուլում հարցաքննվում են սովորական կարգով, իսկ ամբաստանյալները և նրանց պաշտպանները տալիս են հարցեր: Եզակի են այն դեպքերը, երբ երեխան չի հարցաքննվում դատական քննության փուլում, այլ հրապարակվում և հիմք է ընդունվում նրա նախաքննական ցուցմունքը:

Ուսումնասիրած գործերից մեկով անչափահաս երեխայի ծնողը, ով նաև նրա օրինական ներկայացուցիչն էր, հրաժարվել էր ենթարկվել դատարանի որոշմանը և երեխային հարցաքննության նպատակով չէր ներկայացրել դատարան, թեև պաշտպանական կողմը բազմիցս միջնորդություններ էր ներկայացրել դատարանին, իսկ դատարանը մի քանի անգամ ծանուցումներ էր ուղարկել՝ երեխային հարցաքննության ներկայացնելու համար: Արդյունքում, դատարանը հրապարակել էր երեխայի նախաքննական ցուցմունքը և այն դրել դատավճռի հիմքում՝ վկայակոչելով ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքը: Սակայն, սույն գործով ուշագրավ էր այն հանգամանքը, որ ծնողը դիմել էր տուժող երեխայի դատահոգեբանական փորձաքննությունն իրականացրած փորձագետին և խնդրել էր տրամադրել կարծիք առ այն, թե «կարելի է արդյոք երեխային որպես տուժող հարցաքննել դատարանում, և դրա արդյունքում երեխայի հոգեկան առողջությանը վնաս չի՞ պատճառում արդյոք», և ստանալով կարծիք առ այն, որ «5-ամյա երեխային նման պարագայում որպես տուժող դատարան հրավիրելն արգելված է ՄՄԿ-ի 20.11.1989թ. «Երեխայի իրավունքների մասին» կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածի 1-ին կետով և 12-րդ հոդվածի 2-րդ կետով, ինչպես նաև Եվրոպայի խորհրդի 25.10.2007թ. «Սեռական շահագործումից և սեռական բնույթի բռնություններից երեխաների պաշտպանության մասին» կոնվենցիայի 30 հոդվածի 1-ին և 2-րդ կետերով: Որպես փորձագետ-հոգեբան, ձեր 5-ամյա դուրեր նկատմամբ նշանակված դատահոգեբանական փորձաքննությունն իրականացնելիս, հաշվի առնելով նրա մտք բացահայտված ընկճվածությունը, միջադեպի հետ կապված բացասական սպրումների վրա սևեռվելու հակումը և ինքնամիտիությունը, զգուշացնում եմ ձեզ, որ երեխայի ներկայությամբ հարկավոր է ընդհանրապես խուսափել տեղի ունեցածին անդրադարձումից և իրականացնել միջոցառումներ, որպեսզի երեխան մեկընդմիջ տնտես կարարվածը: Որպես մասնագետ հայտարարում եմ, որ եթե վերոգրյալը հաշվի չառնելով, այնուհանդերձ դատարանը պահանջի Ձեր դուրեր ... ներկայությունը, ապա դրանով երեխային ևս մեկ անգամ կպատճառում և հոգեկան ու բարոյական վնաս՝ դրանից բխող հետևանքներով», ներկայացրել էր դատարանին և դրանով պայմանավորված՝ հրաժարվել երեխային դատարան ներկայացնելուց:

176 Путеводитель о прецедентной практике Европейского суда по правам человека за 2002 года. Науч. ред.-сост. Ю.Ю. Берестнев, М.В. Виноградов. Перевод с англ. В.А. Власихина. М., 2004, էջ 118:

177 Նույն տեղում:

Մույն գործով առանձնապես կարևոր է նաև այն, որ օրինական ներկայացուցիչը դատարանին ուղղված միջնորդությամբ հայտնել էր, որ. *«Եթե դատարանին չեն բավարարի նախաքննությամբ ձեռք բերված հիմնավոր ապացույցները, րենսաձայնագրությունները և փորձագիտական եզրակացությունները, ապա միանշանակ նպատակահարմար էմ գրնում, որ իմ մանկահասակ երեխայի հարցաքննությունն իրականացվի ոչ թե դատարանի, այլ մեկ այլ շենքում, որը դատարան չի հիշեցնի: Հարցաքննությանը պարտադիր մասնակից դարձնել փորձառու հոգեբանի: Բացառել այդ հարցաքննությանը ամբաստանյալի և նրա պաշտպանների մասնակցությունը: Եթե վերջիններս հարցեր ունենան, ապա կարող են ներկայացնել դատարանին, որոնք երեխային կարող են փրվել հոգեբանի միջոցով»:*

Նույն գործով անչափահաս վկայի ծնողը դատարանին դիմում էր ներկայացրել նաև այն մասին, որ հաջորդ վկան պետք է լինի իր անչափահաս երեխան (տուժողի ավագ քույրը, ով 10 տարեկան էր), ուստի ինքը նրան տեղեկացրել է այդ մասին և հաշվի առել նրա կարծիքն այդ կապակցությամբ: Նաև հայտնել է, որ երեխան մեծ դժվարությամբ է համաձայնել ներկայանալ դատարան, բայց միայն մեկ անգամ: Դատարանին խնդրել էր, որ մեղադրողին և պաշտպանական կողմին տեղեկացնի, որ ցուցմունք տվողն անչափահաս է և չի ուզում բազմիցս ներկայանալ դատարան, ուստի ինքը նախորոք տեղեկացնում է, որ եթե կունենան հարցեր ուղղված երեխային, ապա, որպեսզի այդ հարցերը չմնան անպատասխան, դրանք վկային ուղղեն նույն օրը՝ վկայություն տալիս: Ուշագրավն այն է, որ երեխայի հարցաքննությունը կիսատ էր մնացել, և դատարանը որոշել էր շարունակել այլ օր, մինչդեռ դրա կապակցությամբ երեխայի հարցաքննությանը մասնակցող մանկավարժը, ով երեխայի դասղեկն էր և մասնակցել էր նաև նախաքննության փուլում հարցաքննությանը, դատարանին գրավոր հայտարարություն էր ներկայացրել առ այն, որ *«անչափահասի ներկայությունը հետազայում կայանալիք դատական նիստերին՝ անթույլատրելի է, քանի որ դա ազդում է դեռահասի հոգեբանության վրա: Երեխայի մոտ վերջին ժամանակահատվածում նկատվել է անկոմպային փրամադրություն: Ապագայում ընկճահարի սինդրոմից խոսափելու համար կրրականապես դեմ էմ երեխայի հետազա մասնակցությանը դատական նիստերին: Ասածս թիում է երեխայի շահերից»:*

Վերոգրյալ գործի հանգամանքներին առավել մանրամասն անդրադառնալը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ գործնականում երեխայի օրինական ներկայացուցիչն ու մանկավարժը արել էին այն, ինչը թխում է միջազգային չափանիշներից, և այդ գործողություններին դիմելը վարույթն իրականացնող մարմնի և, մասնավորապես՝ դատարանի պարտականությունն էր:

Այսպիսով, վերոգրյալից ելնելով կարող ենք փաստել, որ մեղադրյալի և անչափահաս վկայի ու տուժողի մրցակցող շահերի հավասարակշռումը հնարավոր է ապահովել բացառապես գործի հանգամանքները պատշաճ հետազոտելու և գնահատելու արդյունքում:

3.5. Երեխայի իրավունքների ապահովման առանձնահատկությունները՝ քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին որոշում կայացնելիս

Քրեական գործով վարույթը և քրեական հետապնդումը բացառող հանգամանքները թվարկված են ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 35-րդ և 37-րդ հոդվածներում, որոնցից առաջինը վերաբերում է քրեական գործով վարույթն ու քրեական հետապնդումն անվերապահ բացառող հիմքերին, իսկ երկրորդը՝ հայեցողական քրեական հետապնդման հիմքերին:

Անդրադառնալով անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ քրեական գործով վարույթը և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հիմնահարցի քննարկմանը, պետք է փաստել, որ ՀՀ օրենսդրությունը, ընդհանուր կարգով քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու դատավարական կարգից բացի, սահմանում է նաև որոշակի առանձնահատկություններ անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հարցում:

Առաջին առանձնահատկությունը, որը սահմանված է անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասով, վերաբերում է մասնավոր մեղադրանքի գործերով տուժողի և մեղադրյալի հաշտության հիմքին:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 183-րդ հոդվածում սահմանված ընդհանուր կանոնն այն է, որ մասնավոր մեղադրանքի գործերով տուժողի և մեղադրյալի հաշտությունը հիմք է քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու համար: Սակայն օրենսդիրը այս ընդհանուր կանոնից սահմանել է բացառություն. անկախ տուժողի կողմից բողոք ներկայացնելուց՝ դատախազն իրավասու է մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող հանցագործություններով հարուցելու քրեական գործ՝ ընտանիքում բռնության դեպքերում, եթե անձն իր անօգնական վիճակի կամ ենթադրյալ հանցանք կատարողից կախվածության մեջ լինելու վիճակի ուժով չի կարող պաշտպանել իր իրավաչափ շահերը: Ընդ որում, օրենսդիրը նաև սահմանել է, որ այս դեպքում քրեական գործը հարուցվում և քննվում է ընդհանուր կարգով, և տուժողի ու մեղադրյալի հաշտության դեպքում քրեական հետապնդումը չի դադարեցվում (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 183-րդ հոդվածի մաս 4-րդ):

Վերագրյալից հետևում է, որ յուրաքանչյուր դեպքում քննարկվող կանոնով առաջնորդվելու դեպքում պետք է մեկնաբանել «ընտանեկան բռնություն», «անօգնական վիճակ» և «ենթադրյալ հանցանք կատարած անձից կախյալ վիճակ» հասկացությունները, որպեսզի հնարավոր լինի կայացնել օրինական և հիմնավորված որոշում, որը չի խախտի ոչ միայն հանցանք կատարած անձի իրավունքներն ու օրինական շահերը, այլև կրթի երեխայի լավագույն շահերից:

Ընտանեկան բռնության հասկացությունը տրված է «Ընտանիքում բռնության կանխարգելման, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձանց պաշտպանության և ընտանիքում համերաշխության վերականգնման մասին» 2017թ. դեկտեմբերի 13-ին ընդունված ՀՀ օրենքում, որի 3-րդ հոդվածը սահմանում է, որ ընտանիքում բռնություն է համարվում սույն օրենքով սահմանված ֆիզիկական, սեռական, հոգեբանական կամ տնտեսական բնույթի բռնի արարքը, ինչպես նաև անտեսումը, որը կատարվել է ընտանիքի անդամների միջև:

Ընտանիքում բռնության տեսակներն են՝

1. ֆիզիկական բռնություն՝ ՀՀ քր. օր.-ով նախատեսված ծեծը և այլ բռնի գործողությունները, դիտավորությամբ առողջությանը վնաս պատճառելը, ազատությունից ապօրինի զրկելը, դիտավորությամբ ֆիզիկական ուժեղ ցավ պատճառելը.
2. սեռական բռնություն՝ ՀՀ քր. օր.-ով նախատեսված՝ սեռական անձեռնմխելիության և սեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործությունները.
3. հոգեբանական բռնություն՝ դիտավորությամբ հոգեկան ուժեղ տառապանք պատճառելը, այդ թվում՝ ֆիզիկական, սեռական կամ տնտեսական բռնություն գործադրելու իրական սպառնալիքը, դիտավորությամբ պարբերաբար այնպիսի գործողություններ կատարելը, որոնք անձի մեջ հիմնավոր վախ են հարուցում իր կամ ընտանիքի անդամի անձնական անվտանգությանը սպառնացող վտանգի մասին, արժանապատվության պարբերական նվաստացումը, սոցիալական ծայրահեղ մեկուսացումը, հղիության արհեստական ընդհատման հարկադրանքը.
4. տնտեսական բռնություն՝ անձին հարկադրված նյութական կախվածություն ստեղծելու կամ իշխելու նպատակով նրան գոյության անհրաժեշտ միջոցներից (սնունդ, հագուստ, կացարան, դեղորայք) զրկելը, սեփականության կամ ընդհանուր սեփականության իրավունքով պատկանող գույքը տնօրինելու, տիրապետելու և օգտագործելու իրավունքները ոչ իրավաչափ սահմանափակելը, անձի կրթություն ստանալու կամ աշխատանքի ընտրության ազատության իրավունքները սահմանափակելը.
5. անտեսում՝ ծնողի կամ օրինական ներկայացուցչի կողմից երեխայի կեցությանն անհրաժեշտ նվազագույն պայմանները (սնունդ, հագուստ, կացարան, բժշկական օգնություն և սպասարկում, կրթություն), իսկ չափահաս աշխատունակ զավակների կողմից իրենց անաշխատունակ և կարիքավոր ծնողների կեցությանն անհրաժեշտ նվազագույն պայմանները (սնունդ, հագուստ, կացարան, բժշկական օգնություն և սպասարկում) դիտավորությամբ չբավարարելը, եթե ծնողը կամ օրինական ներկայացուցիչը կամ չափահաս աշխատունակ զավակները տիրապետում են պատշաճ տեղեկատվության և հնարավորությունների, և եթե համապատասխան ծառայությունները նրանց համար հասանելի են:

Իսկ նույն օրենքի 4-րդ հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է, որ ընտանիքի անդամներ են՝

ա անկախ համատեղ բնակության հանգամանքից՝ ամուսինը (այդ թվում՝ փաստական ամուսնական հարաբերությունների մեջ գտնվող անձը), նախկին ամուսինը, ծնողը, այդ թվում՝ խորթ ծնողը, որդեգրող ծնողը, խնամատար ծնողը, երեխան (նաև որդեգրված, խորթ, հոգեգազվակ), որդեգրող ծնողի ամուսինը, ամուսնու ծնողները, նախկին ամուսնու ծնողները,

բ համատեղ բնակվող տատը, պապը, քույրը և եղբայրը (նաև համամայրը կամ համահայրը), ամուսնու քույրը, ամուսնու եղբայրը, ինչպես նաև ամուսնու ծնողների, քրոջ և եղբոր համար՝ փեսան և հարսը:

Այսպիսով, մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող հանցագործությունը «ընտանեկան բռնության» վերաբերյալ դեպք դիտելու համար պետք է գնահատել ինչպես բուն արարքը, այնպես էլ այն անձանց շրջանակը, որոնց միջև կարող է առկա լինել ընտանեկան հարաբերություն՝ վերոնշյալ օրենքի իմաստով, ուստի, ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 183-րդ հոդվածի 4-րդ մասի կիրառման հարցը յուրաքանչյուր անգամ պայմանավորված է կոնկրետ դեպքով, որի գնահատումը դատախազի բացառիկ իրավասության տիրույթում է:

Անդրադառնալով «անօգնական վիճակ» և «ենթադրյալ հանցանք կատարած անձից կախյալ վիճակ» հասկացություններին, պետք է նկատել, որ միանշանակ բանաձև սահմանել հնարավոր չէ, քանի որ կախվածությունը կարող է լինել նյութական և ոչ նյութական, իսկ անօգնական վիճակը կարող է պայմանավորված լինել ինչպես տուժողի տարիքով, այնպես էլ հոգեկան հիվանդությամբ, ֆիզիկական, հոգեբանական կամ հոգեֆիզիոլոգիական հանգամանքով, ուստի այն պետք է դատախազի կողմից գնահատվի կոնկրետ դեպքում և կոնկրետ գործի հանգամանքների համալիր վերլուծության հիման վրա:

Դատախազական վերոնշյալ գործառույթի կատարումը պատշաճ ապահովելու նպատակով ՀՀ գլխավոր դատախազի հանձնարարությամբ դատախազների համար 2018թ. մշակվել է ուղեցույց: Համաձայն վերջինիս՝ (...) *հաղորդումը ստուգելու՝ ՀՀ քր. դատ. օր.-ով սահմանված գործողություններից բացի, անհրաժեշտ է հաղորդման ստուգման օրինականության նկատմամբ հսկողություն իրականացնող դատախազի կողմից ընտանիքում բռնության յուրաքանչյուր դեպքով կազմակերպել ենթադրյալ բռնությունից կոտորած անձի ընդունելություն՝ հավաստիանալու նրա՝ անօգնական վիճակում գտնվելու կամ ենթադրյալ հանցանք կատարողից կախվածության մեջ լինելու հանգամանքների առկայության հարցում: Ընդունելության կապակցությամբ սահմանված կարգով կազմել արձանագրություն՝ այն կցելով համապատասխան հսկողական վարույթին:*

Ենթադրյալ հանցանք կատարողից կախվածության մեջ լինելու փաստի առկայությունը գնահատելու նպատակով ստուգել բռնության ենթարկվածի ինչպես նյութական, այնպես էլ ոչ նյութական կախվածության հնարավոր դրսևորումների առկայությունը (ենթադրյալ հանցանք կատարած անձի կողմից գոյատևման, բնակվելու, սնվելու, ինչպես նաև կրթություն ստանալու համար անհրաժեշտ նյութական միջոցների տրամադրման պայմաններում, ենթադրյալ բռնության ենթարկված ընտանիքի անդամի՝ չհաշտվելու պատճառով սպառնալիքների առկայություն):

Օրինակ՝ եթե բռնության է ենթարկվել երեխան ծնողի կողմից, իսկ վերջինս սպառնացել է բողոք ներկայացնելու դեպքում ապրուստի միջոց չտրամադրել:

Որպես անօգնական վիճակ պետք է դիտարկել յուրաքանչյուր իրավիճակ, որի պարագայում ենթադրյալ բռնության ենթարկվածը զրկված է իր իրավաչափ շահերն ինքնուրույն պաշտպանելու հնարավորությունից:

Օրինակ՝ ենթադրյալ բռնություն գործադրած ամուսնու ընտանիքի անդամները սպառնացել են բողոք չունենալու մասին քրեական հետապնդման մարմիններին դիմում չներկայացնելու դեպքում վատ վերաբերմունքի արժանացնել, կամ ենթադրյալ բռնություն գործադրած ընտանիքի անդամի՝ դեպքից առաջ և հետո դրսևորած վարքագիծը վկայում է կրկին բռնություն գործադրելու հավանականության բարձր աստիճանի մասին:

Մարդու իրավունքների Եվրոպական կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածով նախատեսված՝ կյանքի իրավունքի երաշխավորման՝ պետության պոզիտիվ պարտականության պատշաճ կատարման հրամայականից ելնելով, ընտանիքում բռնության ենթարկված անձի կյանքին կամ առողջությանը սպառնացող իրական և անմիջական վտանգի առկայության յուրաքանչյուր դեպքում վերջինիս վիճակը գնահատել որպես անօգնական:

Յուրաքանչյուր դեպքում, երբ ստուգման արդյունքում կարգվի բռնության ենթարկվածի՝ անօգնական վիճակում գտնվելու կամ ենթադրյալ հանցանք կատարողից կախվածության մեջ լինելու փաստ, դատա-

խազի՝ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 183-րդ հոդվածի 4-րդ մասով սահմանված լիազորությունը համարել պարտադիր, այլ ոչ հայեցողական՝ հարուցման որոշման մեջ նշելով այդ փաստի ու փաստարկների մասին¹⁷⁸:

Պետք է նկատել, որ բացի օրենքում ուղղակի սահմանված բացառությունից, դատական պրակտիկան իր հերթին որոշակի բացառություններ է սահմանել անչափահաս տուժողի կողմից կասկածյալի կամ մեղադրյալի հետ հաշտվելու հիմքով մասնավոր մեղադրանքի կարգով քննվող քրեական գործի վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հարցում:

Բանն այն է, որ ՀՀ. քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդվածի 4-րդ մասում ուղղակի ամրագրված է, որ անչափահաս կամ անգործունակ տուժողի իրավունքները նրա փոխարեն իրականացնում է նրա օրինական ներկայացուցիչը, իսկ օրինական ներկայացուցչի իրավունքները և պարտականությունները սահմանող 77-րդ հոդվածում բացակայում է անգործունակ տուժողի օրինական ներկայացուցչի՝ կասկածյալի կամ մեղադրյալի հետ հաշտվելու իրավունքը, ինչը գործնականում մեկնաբանվում է, որ և՛ անչափահաս կամ անգործունակ տուժողը, և՛ նրա օրինական ներկայացուցիչը չեն կարող հաշտվել կասկածյալի կամ մեղադրյալի հետ, ուստի այդ դեպքերում քրեական գործով վարույթը պետք է իրականացվի հանրային մեղադրանքի կարգով:

Օրինակ, թիվ ԵԷԴ/0033/01/16/ քրեական գործով, որով փոժողը 3 փարեկան երեխա էր, առաջին արյանի դատարանը 2016թ. մայիսի 11-ի որոշմամբ հաշտության հիմքով կարճել էր քրեական գործի վարույթը և դադարեցրել քրեական հետապնդումը, քանի որ տուժողի օրինական ներկայացուցիչը հայտնել էր, որ բողոք-պահանջ չունի և չի ցանկանում, որ մեղադրյալը ենթարկվի քրեական պատասխանատվության: Դատարանը վերլուծության էր ենթարկել ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 59-րդ, 76-77-րդ հոդվածները և հանգել եզրակացության, որ տուժողի օրինական ներկայացուցչի՝ օրենքով սահմանված իրավունքները գրեթե հավասարեցված են տուժողի իրավունքներին, և ինչպես տուժողի, այնպես էլ տուժողի օրինական ներկայացուցչի դատավարական իրավունքների մեջ են մտնում իր ներկայացրած բողոքը հետ վերցնելը և օրենքով նախատեսված դեպքերում կասկածյալի կամ մեղադրյալի հետ հաշտվելը:

Վերաքննիչ դատարանը, չհամաձայնելով առաջին արյանի դատարանի վերոնշյալ մեկնաբանություններին, 07.07.2016թ. որոշմամբ հաստատել էր, որ անչափահաս փոժողների վերաբերյալ գործերով հաշտություն չի կարող լինել, քանի որ մի կողմից փոժողի օրինական ներկայացուցչի՝ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 77-րդ հոդվածում թվարկված իրավունքների շարքում բացակայում է կասկածյալի կամ մեղադրյալի հետ հաշտվելու ենթակերտը, որը համարվում է փոժողի անօրարելի իրավունքը, իսկ մյուս կողմից փոժողը, հանդիսանալով մանկահասակ (3 փարեկան), իր փարիքային և սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկություններով պայմանավորված, ըստ էության, զրկված է եղել իր դատավարական կարգավիճակի առանձնահատկությունները, մեղադրանքի էությունը ամբողջությամբ գիտակցելու հնարավորությունից, ինչն էլ փյայ դեպքում համարվում է վերջինիս համար անօգնական վիճակ: Հերևարար, Վերաքննիչ դատարանը հանգել էր եզրակացության, որ անչափահաս փոժողը, իր փարիքային անօգնական վիճակով պայմանավորված, չէր կարող լիարժեք պաշտպանել իր իրավունքները և օրինական շահերը, ուստի, սույն գործով դատաքննությունը պետք է անցկացվեր հանրային մեղադրանքի գործերի հարուցման համար սահմանված ընդհանուր կարգով: Վերաքննիչ դատարանի գնահատմամբ, առաջին արյանի դատարանի կողմից քրեական գործի վարույթի կարճման հետևանքով անրեակել է մանկահասակի՝ ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված՝ իրավունքների և օրինական շահերի արդյունավետ պաշտպանության իրավունքը, քանի որ, ըստ Վերաքննիչ դատարանի՝ առաջին արյանի դատարանը հաշտի չի առել անչափահաս փոժողի կողմից ինքնուրույն իր իրավունքների պաշտպանության, ազատ կամարտահայտության և իր գործողությունների իրավական հետևանքները գիտակցելու հետ կապված դժվարությունների առկայության հանգամանքները, չի գնահատել հաշտության հիմքով քրեական գործի վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հետևանքները վերջինիս կողմից հիմնովին չգիտակցելու հնարավոր հավանականությունը (անօգնական վիճակը):

Համաձայնելով Վերաքննիչ դատարանի հետ այն հարցում, որ անչափահաս կամ անգործունակ տուժողի իրավունքները, ըստ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդվածի, օրենսգրքով սահմանված կարգով նրա փոխարեն իրականացնում է նրա օրինական ներկայացուցիչը, որ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 77-րդ հոդվածում սահմանված՝ անգործունակ տուժողի օրինական ներկայացուցչի իրավունքների շարքում բացակայում է ենթադրյալ հանցանք կատարած անձի հետ հաշտվելու իրավունքը, ավելին՝ նույն հոդվածի 4-րդ մասի 3-րդ կետում ուղղակի ամրագրված է, որ նա իրավունք չունի դատավարությանը՝ իր կողմից ներկայացվող սահմանափակ գործունակ մասնակցի անունից հաշտվելու կասկածյալի կամ մեղադրյալի հետ և այն, այդուհան-

178 ՀՀ գլխավոր դատախազի հանձնարարությամբ 2018 թվականին դատախազների համար մշակված՝ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 183-րդ հոդվածի 4-րդ մասի կիրարկման ուղեցույց:

դերձ, պետք է արձանագրել, որ Վերաքննիչ դատարանի դիրքորոշումը, որը լայն տարածում էր ստացել իրավակիրառ պրակտիկայում, պետք է որոշակի վերապահումով ընդունել:

Բանն այն է, որ անչափահասը նաև սահմանափակ գործունակ է, ում օրինական ներկայացուցչի իրավունքները քննարկվող հարցում տարբերվում են անգործունակ տուժողի օրինական ներկայացուցչի իրավունքներից: Մասնավորապես, ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 77-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 2-րդ կետում սահմանված է, որ սահմանափակ գործունակ տուժողի օրինական ներկայացուցիչն իրավունք ունի իմանալ իր կողմից ներկայացվող սահմանափակ գործունակ մասնակցի մտադրության մասին՝ հաշտվելու կասկածյալի, մեղադրյալի հետ, իսկ նույն 77-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 3-րդ կետը սահմանում է, որ սահմանափակ գործունակ տուժողի օրինական ներկայացուցիչն իրավունք ունի համաձայնվել կամ չհամաձայնվել իր կողմից ներկայացվող անձի հաշտվելու կամ չհաշտվելու մասին դիրքորոշմանը: Այս դեպքում միակ խնդիրը նրանում է, թե ինչ իրավական հետևանք կարող է ունենալ սահմանափակ գործունակ տուժողի օրինական ներկայացուցչի դիրքորոշումը, ինչն օրենքում որևէ ամրագրում չի ստացել: Այս հարցին դեռ կանոնադաշտանք, այստեղ նշենք, որ Վերաքննիչ դատարանը, արտահայտելով ընդհանրական դատողություններ, իսկ իրավակիրառ պրակտիկան, հետևելով դրան, ըստ էության անտեսել են սահմանափակ գործունակ տուժողի օրինական ներկայացուցչի իրավունքների առանձնահատկությունը:

Բացի այդ, Վերաքննիչ դատարանի վերոնշյալ որոշումից հետո ՀՀ սահմանադրական դատարանը, Սյունիքի մարզի ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարանի դիմումի հիման վրա, ստուգելով ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդվածի 4-րդ մասի և 77-րդ հոդվածի՝ ՀՀ Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը, 2016թ. դեկտեմբերի 20-ի թիվ ՍԴՈ-1333 որոշման մեջ վերլուծելով ՀՀ Սահմանադրության 37-րդ հոդվածը, ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդվածի 4-րդ մասը, 77-րդ հոդվածի 4-րդ մասի 3-րդ կետը, դրանք համադրելով միմյանց, ինչպես նաև միջազգային իրավական ակտերի հետ՝ նշեց հետևյալը. «(...) ՀՀ սահմանադրական դատարանը գրնում է, որ իրավակիրառ պրակտիկայում չպետք է փորձել երեխայի լավելու իրավունքը պայմանավորել փարիքային սահմանափակումով, ինչն ուղղակիորեն առկա չէ վեճի առարկա հոդվածներում [քր. դատ. օր.-ի 59-րդ հոդվածի 4-րդ մաս, 77-րդ հոդվածի 4-րդ մասի 3-րդ կետը] և չի բխում Սահմանադրության 37-րդ հոդվածի պահանջներից: Վարույթն իրականացնող մարմինն է պարտավոր սպասելու երեխայի լավելու իրավունքի իրացումը՝ անկախ փարիքից, հաշվի առնել այն և առաջնահերթ կարգով երեխայի շահերից ելնելով որոշում կայացնել: (...) Չի բացառվում այնպիսի հնարավոր իրավիճակներ, ինչպիսիք են, մասնավորապես, կասկածյալի կամ մեղադրյալի կարգավիճակում հենց փոքրահասակի ծնողի հայրնալվելը, որպիսի պարագայում փոքրահասակի մյուս ծնողն է հանդես գալիս որպես օրինական ներկայացուցիչ: Ենթան իրավիճակում ծնողների միջև հնարավոր հաշտությունը կախված փարիքից օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ հանգամանքներից, կարող է բխել կամ չբխել երեխայի լավագույն շահերից: Վերջինիս գնահատման պարտականությունը վարույթն իրականացնող մարմինն է վերապահված (...):»:

Վերոգրյալ հանգամանքով պայմանավորված, անչափահաս, անգործունակ կամ սահմանափակ գործունակ տուժողի կողմից կասկածյալի կամ մեղադրյալի հետ հաշտվելու հիմքով քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հարցը լուծվում է՝ առաջնահերթ հաշվի առնելով երեխայի լավագույն շահերը, այնուհետև՝ առկա մյուս շահերը, իսկ այդ շահերի հակասության դեպքում հանրային իշխանությունը պարտավոր է պաշտպանել երեխայի շահերը, իսկ դատական պրակտիկան պարտավոր է առաջնորդվել ՀՀ սահմանադրական դատարանի վերոնշյալ որոշման մեջ արտահայտած մոտեցումներով և յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում լուծել կասկածյալի կամ մեղադրյալի հետ տուժողի հաշտվելու հիմքով քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու կամ վարույթը սովորական կարգով շարունակելու հարցը, որպեսզի պաշտպանվեն և՛ երեխայի իրավունքներն ու օրինական շահերը և՛ մեղադրյալի իրավունքներն ու օրինական շահերը: Այս դեպքում էական չէ՝ տուժողը անգործունակ է, թե՛ սահմանափակ գործունակ:

Հաջորդ առանձնահատկությունը, որը սահմանված է անչափահաս տուժողի մասնակցությամբ քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու կապակցությամբ, վերաբերում է հանցանք կատարած անձին վաղեմության ժամկետը լրանալու հիմքով քրեական պատասխանատվությունից ազատելուն:

ՀՀ քր. օր.-ի 75-րդ հոդվածի 7-րդ մասի վերլուծությունից հետևում է, որ անչափահասների նկատմամբ կատարված որոշ խումբ հանցագործությունների վաղեմության ժամկետի հաշվարկն սկսվում է տուժողի տասնույթ տարին լրանալու պահից: Դրանք են, մասնավորապես, ՀՀ քր. օր.-ի 132.2-րդ և 168-րդ հոդվածներով, ինչպես նաև անչափահաս տուժողի նկատմամբ սեռական անձեռնմխելիության և սեռական ազա-

---

տության դեմ ուղղված՝ 138-142-րդ հոդվածներով նախատեսված հանցագործությունները, իսկ մնացածի դեպքում վաղեմության հարցը լուծվում է ընդհանուր կարգով: Այս պահանջն իրավաչափ է և պայմանավորված է երեխայի լավագույն շահերի ապահովման անհրաժեշտությամբ, ուստի, յուրաքանչյուր դեպքում վարույթն իրականացնող մարմինները հանցանքի կատարման վաղեմության ժամկետը լրանալու հիմքով քրեական գործով վարույթը կարճելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին որոշում կայացնելիս պետք է ուշադրություն դարձնեն այն հանգամանքին, թե ինչ հանցանքի կատարման մեջ է մեղադրվում անձը:

Առանձին քննչական և դատավարական գործողությունների կատարման ընթացքում երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի ապահովման հարցերին անդրադարձ կլինի քննչական և դատավարական գործողությունների կատարման քրեադատավարական և կրիմինալիստիկական հիմնահարցերը քննարկելիս՝ հաշվի առնելով, որ առանձին տակտիկական հարցեր ուղղակի պայմանավորված են և համապատասխանում են երեխայի լավագույն շահերին:

Գլուխ 4. Երեխայի նկատմամբ բռնության դեպքերի քննության ընթացքում միջոլորտային և միջգերատեսչական համագործակցությունն ու բռնությանը նպաստող հանգամանքները պարզելու և վերացնելու պարտականությունը

4.1. Երեխայի նկատմամբ բռնության դեպքերի քննության ընթացքում միջոլորտային և միջգերատեսչական համագործակցությունն ու դրա ձևերը

Ցանկացած բռնության դեմ պայքարում կարևորվում է տարբեր մակարդակներում համագործակցությունը ինչպես միջազգային, այնպես էլ տեղական մակարդակով: Հանցավորության դեմ պայքարը առաջին հերթին պետության ներքին գործառույթն է, որն իրականացնում են իրավապահ մարմինները՝ ներպետական օրենսդրության հիման վրա, սակայն ներպետական հանցավորության հետ արդի պայմաններում պայքարը այդքան էլ դյուրին չէ, քանի որ արագորեն ավելանում է այն հանցագործությունների թիվը, որոնք վտանգ են ներկայացնում ոչ թե առանձին պետությունների, այլ ամբողջ տարածաշրջանների և մարդկության համար: Դրանցից են՝ ահաբեկչությունը, թմրամիջոցների ապօրինի շրջանառությունը, երեխաների թրաֆիքինգը կամ շահագործումը, երեխաների միջազգային առևանգումը և այլն: Հետևաբար, վերը նշված հանցագործությունների դեմ պայքարը պետք է իրականացվի ոչ միայն ներպետական, այլև միջազգային մակարդակով:

Հանցավորության դեմ պայքարում ներկայումս լայն տարածում է գտել կանխարգելման «4 P» սկզբունքը՝

- բռնության կանխում (prevention),
- տուժողների պաշտպանություն և աջակցություն (protection),
- բռնության դեպքի արդյունավետ քննություն (prosecution),
- համագործակցություն (partnership):

Համագործակցությունը կարող է իրականացվել տարբեր ուղղություններով և մակարդակներով: Տեղայնացնելով համագործակցության բազմազանությունը երեխայի նկատմամբ բռնության ոլորտում, կարելի է նշել, որ ըստ համագործակցության մակարդակի այն կարող է լինել՝

- միջպետական,
- ներպետական,
- միջազգային:

Միջպետական համագործակցությունն իրականացվում է տարբեր պետությունների իրավասու մարմինների միջև միջազգային պայմանագրերի և համաձայնագրերի շրջանակներում՝ այն դեպքում, երբ հանցագործությունը կատարվել է երկու պետությունների տարածքում կամ կատարվել է մեկ պետության տարածքում, սակայն կասկածյալը գտնվում է մեկ այլ պետության տարածքում: Միջպետական համագործակցությունն իրականացվում է հանձնարարականների միջոցով կամ համատեղ քննչական խմբեր կազմակերպելով:

Ներպետական համագործակցությունն իրականացվում է պետական, տեղական ինքնակառավարման տարբեր մարմինների և հասարակական կազմակերպությունների միջև՝ պետության ներսում ստեղծելով համագործակցության ցանց: Ներպետական համագործակցությունն իրականացվում է երկու ուղղություններով՝ իրավապահ մարմինների համագործակցություն և սոցիալական համագործակցություն:

Միջազգային համագործակցությունը միջազգային կազմակերպությունների ներգրավմամբ համագործակցությունն է:

Միջազգային և միջպետական համագործակցություն. Քանի որ երեխայի նկատմամբ բռնության որոշ դրսևորումներ համարվում են անդրազգային հանցագործություններ, ուստի համագործակցության և ուղղորդման համար առկա բոլոր չափորոշիչները պետք է կիրառվեն նաև պետության սահմաններից դուրս: Թեև որոշ համաձայնագրեր թույլ են տալիս և կարգավորում են համագործակցությունը տարբեր երկրների իրավապահ մարմինների միջև, սակայն բազմազեղատեսչական միջազգային համագործակցության և տուժածների ուղղորդման անդրասահմանային մեխանիզմների վերաբերյալ համաձայնեցված չափանիշներ գոյություն չունեն: Այնուամենայնիվ, արտասահմանում գործող կազմակերպությունների հետ համագործակցությունը կարող է վճռորոշ դեր խաղալ գործի քննության հաջողության և, հատկապես, տուժողի պաշտպանությանն առնչվող բոլոր գործողությունների համար:

Միջազգային կազմակերպություններից առավել կարևորվում է համագործակցությունը՝

1. Եվրոպոլի հետ¹⁷⁹, որը ԵՄ իրավապահ կազմակերպությունն է, որը տեղակայված է Հաագայում և զբաղում է քրեական հետախուզությամբ: Այդ կազմակերպության նպատակն է՝ բարելավել միջազգային կազմակերպված հանցավորության և ահաբեկչության կանխարգելմանն ու հակազդմանն ուղղված համագործակցությունը մասնակից երկրների իրավասու մարմինների միջև: Սկսած 2002 թվականից, Եվրոպոլի մանդատն ընդգրկում է միջազգային հանցավորության բոլոր լուրջ ձևերն ըստ Եվրոպոլի մասին կոնվենցիայի հավելվածում բերված ցանկի:
2. Ինտերպոլի հետ, որն ամենախոշոր ոստիկանական կազմակերպությունն է աշխարհում և հիմնադրվել է 1923թ.՝ նպաստելու քրեական ոստիկանության միջազգային համագործակցությանը և ներկայումս ունի 184 անդամ պետություն: Այն սատարում և աջակցում է բոլոր այն կազմակերպություններին, մարմիններին ու ծառայություններին, որոնց առաքելությունն է՝ կանխարգելել և պայքարել միջազգային հանցավորության դեմ:
3. ԱՊՀ երկրների համար ստեղծված մարմինների հետ:

Փոխադարձ իրավական աջակցության ոլորտում առավել կարևորվում են հետևյալ միջազգային իրավական ակտերը՝

- Հանցագործների հանձնման մասին եվրոպական կոնվենցիա (1957թ.),
- Հանցագործների հանձնման մասին եվրոպական կոնվենցիայի լրացուցիչ արձանագրություն (1975թ.),
- Քրեական գործերում փոխադարձ իրավական աջակցության մասին եվրոպական կոնվենցիա (1959թ.),

179 Հայաստանը Եվրոպոլի անդամ պետություն չէ, սակայն հարկ եղած դեպքում կարող է դիմել փոխօգնության համար:

- վերոնշյալ կոնվենցիայի լրացուցիչ արձանագրություն (1978թ.),
- վերոնշյալ կոնվենցիայի երկրորդ լրացուցիչ արձանագրություն (2001թ.):
- Միջազգային համագործակցության ձևերը հանցավորության դեմ պայքարի ոլորտում բազմազան են, բայց այն կարելի է ներկայացնել հետևյալ կետերով՝
- օգնության ցուցաբերում քրեական, քաղաքացիական և ընտանեկան գործերով,
- հանցավորության (մասնավորապես՝ անդրազգային հանցավորության) դեմ պայքարի միջազգային պայմանագրերի և համաձայնությունների կնքում և իրականացում,
- քրեական և քաղաքացիական գործերով օտարերկրյա պետությունների իրավապահ մարմինների որոշումների կատարում,
- կարգուկանոնի հաստատման ապահովման ընթացքում քրեաիրավական հարցերի կարգավորում,
- իրավապահ մարմինների համար փոխշահավետ տեղեկատվության փոխանակում,
- հանցավորության դեմ պայքարի հարցերով համատեղ գիտական հետազոտությունների և ուսումնասիրությունների իրականացում,
- իրավապահ մարմինների միջև աշխատանքային փորձի փոխանակում, կադրերի պատրաստման և վերապատրաստմանն աջակցություն,
- փոխադարձ նյութատեխնիկական և խորհրդատվական օգնություն:¹⁸⁰

1996թ. սեպտեմբերի 27-ին ստորագրվեց հանցագործների հանձնման վերաբերյալ կոնվենցիան, 2002թ. հունիսի 13-ին՝ Ձերբակալման մասին եվրոպական հրամանագիրը, իսկ 2003թ. հունիսի 25-ին՝ Հանցագործների հանձնման մասին Եվրամիության և ԱՄՆ-ի միջև համաձայնությունը:¹⁸¹ Այս փաստաթղթերը նոր մակարդակի բարձրացրին համագործակցությունը թե՛ եվրոպական երկրների միջև, թե՛ այլ երկրների հետ:

Միջազգային համագործությունը կարող է իրականացվել նաև դատավարության փոխանցման միջոցով: Պետությունները կարող են որոշում կայացնել՝ դատավարությունը փոխանցել մեկ այլ պետություն, որն ավելի հարմար կհամարվի դատավարության անցկացման համար: Դա նշանակում է, որ որոշ գործերով դատավարություններն այս կամ այն պատճառներով (որոնք նշված են կիրառելի կոնվենցիաներում և համաձայնագրերում) փոխանցվում են տվյալ գործով դատաքննություն անցկացնելու իրավասություն ունեցող մեկ պետությունից մյուս պետությանը, որը չունի այդ իրավասությունը, սակայն ստանում է այն՝ դատավարության փոխանցման պահանջի միջոցով: Այն պատճառները, որոնց հիման վրա որոշակի գործի դատաքննությունը կարող է փոխանցվել, հիմնականում կենտրոնացած են կասկածյալի շուրջ: Այն պետությունը, որի քաղաքացի կամ մշտական բնակիչ է հանդիսանում կասկածյալը կամ այն պետությունը, որտեղ նա կրում է կամ կրելու է ազատագրկման ձևով պատիժը, որոշելու է, թե դատավարությունը որ պետություն կարող է փոխանցվել:

ՄԱԿ-ի Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ կոնվենցիայի 21-րդ հոդվածը պահանջում է պետությունից՝ ուսումնասիրել հանցագործության դատաքննության փոխանցման հնարավորությունը այս կոնվենցիայի շրջանակներում, երբ համարվում է, որ նման փոխանցումը բխում է արդարադատության պատշաճ կատարման շահերից, մասնավորապես այն դեպքերում, երբ գործը գտնվում է մեկից ավելի իրավասություններում:¹⁸²

Միջազգային համագործակցությունը հանցագործությունների, այդ թվում նաև երեխաների նկատմամբ բռնությունների դեմ պայքարի ոլորտում իրականացվում է նաև ԱՊՀ երկրների շրջանակներում: Համաձայն 2002թ. հոկտեմբերի 7-ին Քիշնևում ստորագրված Քաղաքացիական, ընտանեկան և քրեական գործերով իրավական օգնության և իրավական հարաբերությունների մասին կոնվենցիայի 60-րդ հոդվածի, քրեական գործով իրավական օգնություն ցույց տալու վերաբերյալ հանձնարարությունը կազմվում է նույն կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածի պահանջներին համապատասխան: Հանձնարարության մեջ նաև պետք է նշված լինեն.

180 Криминология/ Под ред. В.Н. Кудрявцева. М., Юрист, 2002, էջեր 554-555:

181 Anti-Trafficking Training Materials for Judges and Prosecutors. Background reader. Vienna. 2006, էջ 131:

182 Նույն տեղում, էջեր 134-135:

- ա)** կատարված հանցագործության նկարագիրը և որակումը, վնասի չափի մասին տվյալները, եթե այն պատճառով է հանցավոր արարքի հետևանքով.
- բ)** այն դատավարական գործողությունների, հետախուզական կամ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների մանրամասն ցանկը, որոնք անհրաժեշտ է իրականացնել քրեական գործի շրջանակներում, ինչպես նաև հանձնարարության կատարման համար անհրաժեշտ այլ տեղեկությունները.
- գ)** այն հարցերի ցանկը, որոնք անհրաժեշտ է պարզել հարցաքննության ժամանակ.
- դ)** այն օրենքի նորմի լրիվ տեքստը, որի հատկանիշներով քննվում է քրեական գործը:

Նույն կոնվենցիայի 63-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ մեկ կամ մի քանի անձանց կողմից երկու և ավելի Պայմանավորվող կողմերի տարածքներում կատարված կամ նրանց շահերը շոշափող հանցագործությունների արագ և բազմակողմանի քննության նպատակով կարող են ստեղծվել համատեղ օպերատիվ-քննչական խմբեր (այսուհետ՝ ՕՔԽ): Համատեղ ՕՔԽ ստեղծելու վերաբերյալ առաջարկությունը ստանալուց հետո 15 օրվա ընթացքում, հայցվող Պայմանավորվող կողմը հայցող Պայմանավորվող կողմին ծանուցում է ընդունված որոշման մասին և, համաձայնության դեպքում, միաժամանակ նրան է տրամադրում այդպիսի խմբի մեջ ներգրավված պաշտոնատար անձանց ցանկը: Համատեղ ՕՔԽ-ի անդամներն անմիջական փոխգործակցում են միմյանց հետ, համաձայնեցնում են նախնական քննության հիմնական ուղղությունները, քննչական գործողությունների, հետախուզական կամ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների անցկացումը, փոխանակում են ստացված տեղեկատվությունը: Ըստ համաձայնության, նրանց գործունեության համակարգումն իրականացնում է համատեղ ՕՔԽ-ի ստեղծման նախաձեռնողը կամ դրա անդամներից որևէ մեկը:

Երկրների միջև համագործակցությունն իրականացվում է նաև հանցագործների հանձնման միջոցով: Նույն կոնվենցիայի 66-րդ հոդվածի համաձայն, Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են, Կոնվենցիայով նախատեսված պայմաններին համապատասխան, հարցման հիման վրա միմյանց հանձնել իրենց տարածքներում գտնվող անձանց՝ քրեական պատասխանատվության ենթարկելու կամ դատավճիռն ի կատար ածելու համար: Քրեական պատասխանատվության ենթարկելու համար հանձնելը կատարվում է այնպիսի արարքների համար, որոնք հայցող Պայմանավորվող կողմերի ներպետական օրենսդրությամբ համարվում են քրեորեն պատժելի, և որոնց կատարման համար նախատեսվում է մեկ տարուց ոչ պակաս ժամկետով ազատազրկում կամ ավելի խիստ պատիժ: Դատավճիռն ի կատար ածելու համար հանձնելը կատարվում է այնպիսի արարքների համար, որոնք հայցող և հայցվող Պայմանավորվող կողմերի ներպետական օրենսդրությամբ համարվում են քրեորեն պատժելի, և դրանց կատարման համար անձը, որի հանձնելը հայցվում է, դատապարտվել է վեց ամսից ոչ պակաս ժամկետով ազատազրկման կամ ավելի խիստ պատժի:

Ընդ որում, Կոնվենցիայի 71-րդ հոդվածի համաձայն, հանձնման վերաբերյալ հարցումը ենթակա է քննարկման հայցվող Պայմանավորվող կողմի իրավասու արդարադատության հիմնարկում այն ստանալուց հետո՝ 30 օրվա ընթացքում, եթե այդ Պայմանավորվող կողմի օրենսդրությամբ այլ բան սահմանված չէ: Հանձնման վերաբերյալ հարցման քննարկման արդյունքների մասին տեղեկացվում է հայցող Պայմանավորվող կողմի արդարադատության հիմնարկը: Եթե հանձնման վերաբերյալ հարցումը չի պարունակում բոլոր անհրաժեշտ տվյալները, ապա հայցվող Պայմանավորվող կողմի արդարադատության հիմնարկը կարող է պահանջել լրացուցիչ տվյալներ, որոնց համար սահմանվում է մինչև 30 օր ժամկետ: Հայցող Պայմանավորվող կողմի արդարադատության հիմնարկի միջնորդությամբ այդ ժամկետը կարող է երկարացվել ևս 30 օրով:

Եթե միևնույն անձը կատարել է մի քանի հանցագործություն, ապա Կոնվենցիայի 100-րդ հոդվածը նախատեսում է հետևյալ նորմը. մեկ անձի կամ անձանց խմբի կողմից երկու կամ ավելի Պայմանավորվող կողմերի տարածքներում հանցագործություններ կատարվելու դեպքում այդ հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերը կարող են միավորվել մեկ վարույթում՝ Պայմանավորվող կողմերի համապատասխան իրավասու արդարադատության հիմնարկների միջնորդությամբ: Գործերի միավորումը կատարվում է սույն Կոնվենցիայի 91-րդ և 92-րդ հոդվածների պահանջների պահպանմամբ: Օգնությունը ցուցաբերվում է նաև այլ հարցերում՝ հետախուզման, կալանքի և այլն: Այսպես, համաձայն կոնվենցիայի 104-րդ հոդվածի, Պայմանավորվող կողմերը, իրենց օրենսդրության և սույն Կոնվենցիայի դրույթներին համապատասխան, միմյանց իրավական օգնություն են ցույց տալիս հանցավոր ճանապարհով ստացված գույքի, փողերի և արժեքների հետախուզման, կալանքի տակ դնելու և առգրավման, ինչպես նաև մե-

ղաղրյալներին (ամբաստանյալներին, դատապարտյալներին) պատկանող՝ հանցավոր գործունեությունից ստացված եկամուտները, հանցագործություններից տուժածներին (քաղաքացիական հայցվորներին) վնասի հատուցման, տուգանքների բռնագանձման վերաբերյալ և բռնագրավման վերաբերյալ դատարանների դատավճիռների կատարման գործում:¹⁸³

Միջազգային համագործակցությանը վերաբերվող նորմեր առկա են նաև մասնագիտական ուղղվածությամբ որոշ ակտերում: Օրինակ, համաձայն Մարդկանց, մարդկային օրգանների և հյուսվածքների առևտրի դեմ պայքարում անկախ պետությունների համագործակցության մասնակից պետությունների համագործակցության մասին համաձայնագրի 4-րդ հոդվածի, կողմերը համագործակցում են հետևյալ հիմնական ձևերով՝

- օպերատիվ, քրեագիտական, վիճակագրական և այլ տեղեկատվության, այդ թվում՝ նախապատրաստվող և կատարված հանցագործությունների, այդ արարքներից ստացված եկամուտների օրինականացման և դրանց մասնակից ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց մասին տեղեկությունների փոխանակում,
- օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումներ անցկացնելու մասին հարցումների կատարում,
- համակարգված օպերատիվ-հետախուզական և կանխարգելիչ միջոցառումների պլանավորում և իրականացում,
- նորմատիվ իրավական ակտերի, հրապարակումների և գիտամեթոդական նյութերի փոխանակում,
- աշխատանքի փորձի փոխանակում, աշխատանքային հանդիպումների, խորհրդատվությունների, խորհրդակցությունների, գիտաժողովների և սեմինարների, ինչպես նաև համատեղ գիտական հետազոտությունների անցկացում,
- մարդու թրաֆիքինգի կամ շահագործման նպատակով համացանցի օգտագործումը կանխելուն և խափանելուն ուղղված համաձայնեցված միջոցների մշակում և իրականացում,
- անձնագրային և վիզային վերահսկողության տեղեկատվական համակարգի ներդրման փորձի փոխանակում, ներառյալ բիոմետրիկ տվյալների օգտագործումը,
- աջակցության ցուցաբերում կադրերի պատրաստման և մասնագետների որակավորման բարձրացման գործում,
- տուժողների սոցիալական և բժշկական վերականգնման նոր մեթոդների մշակում և ներդրում:

Բացի վերը նշված փաստաթղթերից, Հայաստանը ԵՄ անդամ և այլ երկրների հետ կնքել է մի շարք երկկողմ համաձայնագրեր՝ փոխադարձ իրավական աջակցության վերաբերյալ:

Ամփոփելով ասվածը, հարկ է նշել, որ միջազգային համագործակցության բնագավառում գոյություն ունի գործունեության հինգ հիմնական ոլորտ.

1. հանցագործների հանձնման հայտեր,
2. փոխադարձ իրավական օգնության տարբեր դրույթներով պահանջագրերի ներկայացումը և կատարումն այնպիսի գործունեության համար, ինչպես, օրինակ՝ տարածքի խուզարկումը և ապացույցների առգրավումը, վկաների հարցաքննումը, փաստական ապացույցների ձեռք բերումը և այլն,
3. պաշտոնական պահանջագրեր ներկայացնելուց առաջ մեկ իրավապահ մարմնից մյուսին ուղղվող

183 Այդ նպատակով Պայմանավորվող կողմերի իրավասու արդարադատության հիմնարկները քրեական գործերով իրավական օգնություն ցույց տալու վերաբերյալ հանձնարարությունների հիման վրա, ներքին օրենսդրությանը համապատասխան, կատարում են հանցավոր ճանապարհով ստացված գույքի, փողերի և արժեքների, ինչպես նաև հանցավոր գործունեությունից մեղադրյալներին (ամբաստանյալներին, դատապարտյալներին) պատկանող եկամուտների հայտնաբերման ուղղված բոլոր անհրաժեշտ՝ քննչական, հետախուզական կամ օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումները: Հայտնաբերելով այդպիսի գույքը, փողերը, արժեքներն ու եկամուտները՝ Պայմանավորվող կողմերի իրավասու արդարադատության հիմնարկները միջոցներ են ձեռնարկում դրանց պահպանության ապահովման ուղղությամբ՝ դրանց հետ ցանկացած գործառնության կանխարգելման և դրանց առգրավման նպատակով կալանք դնելու ձևով: Հայցվող Պայմանավորվող կողմերի իրավասու արդարադատության հիմնարկները, իրենց իրավասության շրջանակներում հայտնաբերելով հանցավոր ճանապարհով ստացված գույքը, փողերը և արժեքները, դրանք փոխանցում են հայցող Պայմանավորվող կողմերի իրավասու արդարադատության հիմնարկին՝ որպես իրենց ապացույցներ քրեական գործին կցելու և հետագայում օրինական տերերին վերադարձնելու, հանցագործություններով պատճառված վնասը մարելու նպատակով:

հայտերը՝ ապացուցման փաստերի գոյությունը կամ այլ կարգավիճակը որոշելու նպատակով,

4. մեկ իրավապահ մարմնից մյուսին ուղղվող օպերատիվ աջակցության հայտերը, օրինակ՝ վերահսկումը, առաքումների հսկողությունը, օպերատիվ առգրավումները և այլն,
5. ձերբակալման եվրոպական հրամանագիր և դատավարության փոխանցում՝ ԵՄ անդամ կամ թեկնածու պետության կողմից կայացրած դատական որոշում, որով մեկ այլ անդամ պետությունից պահանջվում է ձերբակալել կամ հանձնել հետախուզման մեջ գտնվող անձին՝ քրեական հետաքննությունը, բերման ենթարկելու որոշումը և կալանքի տակ պահելու որոշումը ի կատար ածելու նպատակով:¹⁸⁴

Ներպետական համագործակցություն. Մասնագիտացված գրականության մեջ բազմիցս նշվել է, որ պետք է ձեռնարկվեն համագործակցության ներպետական այնպիսի միջոցառումներ, ինչպիսիք են՝ սոցիալական և տնտեսական նախաձեռնությունները, հետազոտությունները և տուժողների բացահայտմանն ու պաշտպանությանն ուղղված ԶԼՄ-ների քարոզարշավները: Ռազմավարությունները, ծրագրերը և ձեռնարկված այլ միջոցառումները պետք է ներառեն համագործակցություն հասարակական և այլ համապատասխան կազմակերպությունների հետ, և պետությունը պետք է միջոցառումներ ձեռնարկի կամ ամրապնդի դրանք, այդ թվում՝ երկկողմ և բազմակողմ համագործակցության (փոխըմբռնման հուշագրերի) տեսքով:

Ներպետական համագործակցությունը միջմասնագիտական համագործակցության տարատեսակ է, որը ձևավորում է մշակույթ ոչ միայն երեխաների նկատմամբ բռնության դեպքերի բացահայտմանն ու հետապնդման արդյունավետության բարձրացման համար, այլև հնարավորություն է ընձեռում երեխայի և նրանց ընտանիքների հետ կազմակերպել աջակցող աշխատանքներ: Դա գործընթաց է, որտեղ տարբեր խմբեր, ինքնավար, առանձին-առանձին գործող կառույցների ներկայացուցիչներ հանձն են առնում համատեղ նախաձեռնություն, լուծում ընդհանուր մտահոգության հիմնախնդիրներ և հասնում ընտանիքի հետ աշխատանքի համաձայնեցված նպատակի: Դա փոխադարձ շահի, փոխկապակցվածության, փոխազդեցության համաձայնեցված գործողությունների շղթա է, որտեղ գործում է ոչ թե խնդիրը մի կառույցից մյուսին փոխանցելու մոտեցումը («ֆուտբոլի գնդակի էֆեկտ»), այլ մասնագետների միջև համաձայնեցված աշխատակարգ, որը թույլ է տալիս ծառայությունների մատուցումն ընտանիքի/երեխայի համար դարձնել ինտեգրված, այլ խոսքով՝ համատեղ աշխատանք: Նման ինտեգրման համար առնչվող կառույցներն անցնում են մի քանի փուլերով՝

- փոխադարձ ճանաչում. ով ինչ է առաջարկում համակարգում. ով ինչ պետք է անի իր առաջարկների շրջանակում,
- համագործակցություն. ումից ինչ է պահանջվում. կարիքի և առաջարկի համաձայնեցում,
- ծառայությունների մատուցման համատեղ աշխատանք կամ միջմասնագիտական համագործակցություն:¹⁸⁵

Ինչպես նշվել է, ներպետական համագործակցությունն իրականացվում է 2 ուղղությամբ՝ իրավապահ մարմինների (հիմնականում՝ քննչական և օպերատիվ մարմինների) միջև համագործակցություն և սոցիալական համագործակցություն:

Քննչական և օպերատիվ մարմինների համագործակցության կազմակերպումը նպատակահարմար է հանցավոր գործունեության օպերատիվ-հետախուզական փաստագրման վաղ փուլերում, որի նկատմամբ պետք է իրականացվի պատշաճ դատախազական հսկողություն: Այս մոտեցումը թույլ է տալիս օպերատիվ ստորաբաժանումների աշխատակիցներին՝ ոչ միայն օգնություն ստանալ նախաքննության մարմիններից ուսումնասիրվող դեպքի և վերջինիս մասին ստացված տեղեկատվության իրավական գնահատման գործում, այլև նշել այն հարցերի շրջանակը, որոնք վերաբերում են երեխայի նկատմամբ բռնություն կատարած անձանց գործունեությանը և այն անձանց, ովքեր իրականացնում են տուժողների հետ անմիջական շփում, որոշել տվյալ կատեգորիայի հանցագործների մերկացման և նրանց քրեական պատասխանատվության ենթարկելու միջոցներն ու մեթոդները:

Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության արդյունքների արդյունավետ իրացման անհրաժեշտ պայմանն օպերատիվ և քննչական ստորաբաժանումների ղեկավարների կողմից աշխատանքի համատեղ պլանավորումն է: Վերլուծելով առկա տվյալները՝ անհրաժեշտ է անհապաղ լուծել քրեական գործ հարուցելու և ՕՔԽ ստեղծելու հարցը: Այս հարցի լուծման ժամանակ որոշվում են ՕՔԽ-ի քանակական և որա-

184 Նույն տեղում, 44-45-րդ էջեր:

185 Բռնություններից երեխաների պաշտպանության համակարգված կազմակերպումը, Երևան, 2019, էջ 91:

կական կազմը, ավտոտրանսպորտի, կապի միջոցների ցանկը, ձերբակալված անձանց և առգրավված իրերի տեղավորման վայրը, տուժողների ժամանակավոր կացարանի վայրը՝ նրանց անվտանգությունն ապահովելու նպատակով:

ՕՔԻՄ-ի ղեկավարի կողմից հաստատված պլանում, որն անհրաժեշտության դեպքում ճշտվում և լրացվում է քրեական գործի քննության սկզբնական փուլում, սահմանվում են աշխատանքի հետևյալ ուղղությունները՝

- կասկածյալների ձերբակալում հանցագործության կատարման պահին կամ դրանից հետո,
- փախուստի դիմած կամ այլ վայրում ազատված տուժողների պահման և հայտնաբերման վայրի գննություն,
- տուժողների բժշկական գննություն,
- լրացուցիչ վկաների և քննությանը նախկինում անհայտ տուժողների հայտնաբերում, մատնանշված անձանց հարցաքննություն,
- այն անձանց հեռախոսային խոսակցությունների գաղտնալսում և նրանց նկատմամբ հսկողության սահմանում, ովքեր չեն կալանավորվել և չեն ձերբակալվել՝ այն նկատառումներով, որ իրենց շփումներով և հեռախոսային խոսակցություններով բովանդակությամբ ի հայտ կբերեն իրենց հանցավոր կապերը, կօգնեն հաստատել երեխայի նկատմամբ բռնության առնչությամբ այլ տեղեկություններ,
- տարբեր օբյեկտների գննություններ, խուզարկություններ, առգրավումներ,
- առկա և նոր ստացած նմուշների դատական փորձաքննությունների նշանակում,
- համագործակցություն հասարակական կազմակերպությունների հետ և վկաների ու տուժողների ուղղորդում և նրանց նկատմամբ անվտանգության միջոցառումների անցկացում:

Պլանում սահմանվում են նաև քրեական գործի հարուցումից հետո օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների և քննչական գործողությունների անցկացման առավել բարենպաստ ժամանակը, դրանց անցկացման հաջորդականությունը և ժամկետները, կատարողները, ուժերի և միջոցների հաշվարկը, քննության ապահովման կազմակերպչական և նյութական միջոցները, կապի և փոխադարձ իրազեկման համակարգի կազմակերպումը: Գնահատելով ներկայացված ապացույցները՝ քննիչը (ՕՔԻՄ ղեկավարը) պետք է անհապաղ լուծի գոհին տուժողի դատավարական կարգավիճակ տալու հարցը:¹⁸⁶

Քննության հաջորդ փուլում ՕՔԻՄ պլանավորումը տեղի է ունենում մեղադրանքի ներկայացման պահի և քրեական գործը դատարան ուղարկելու կամ կասեցնելու որոշման միջև ընկած ժամանակահատվածի համար: Մեթոդական առումով գլխավոր ուղղությունը կլինի այնպիսի լրացուցիչ փաստացի տվյալների կուտակումը, որոնք թույլ են տալիս՝

- մերկացնել հայտնաբերված հանցագործին և մեղադրանք առաջադրել նրան,
- լրացուցիչ մեղադրանքներ առաջադրել արդեն իսկ կալանավորված հանցագործին:
- Տակտիկական առումով էական նշանակություն ունեն՝
- երեխայի նկատմամբ բռնություն գործադրած այլ անձանց հետագա ուսումնասիրությունը,
- շահագրգիռ անձանց կողմից հակազդման չեզոքացումը,
- մեղադրյալների կողմնակի, օրինակ՝ կոռուպցիոն կապերի բացահայտումը և կատարված հանցագործությանը նրանց մեղսակցության ապացուցումը:

Իրավապահ մարմինների միջև համագործակցության նպատակն է՝ արդարության վերականգնումն ու արդյունավետ քննություն իրականացումը, սակայն, հաշվի առնելով, որ տուժողը երեխա է՝ կարևորվում է երեխայի վերականգնումը և նրան պատշաճ աջակցություն տրամադրելը: Իրավապահ մարմիններն այդ նպատակով կարող են դիմել պետական մարմիններին, օրինակ՝ ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությանը, տեղական ինքնակառավարման մարմիններին, օրինակ՝ խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովներին, կամ համագործակցող հասարակական կազմակերպություններին:

186 Մանրամասն տե՛ս՝ Երեմյան Ա., Թումասյան Դ., Ղամբարյան Ա., Պետրոսյան Տ. Հայաստանի Հանրապետությունում մարդու թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ պայքարի իրավական հիմունքները /երկրորդ վերահրատարակություն/ Դ. Թումասյանի խմբագրությամբ: Երևան, Ասողիկ, 2013:

Իրավապահ մարմինների և սոցիալական ոլորտի կազմակերպությունների միջև առկա են համագործակցության որոշակի սկզբունքներ: Դրանք են՝

- Չվնասել. եթե կա որևէ հիմք՝ կասկածելու, որ քննչական կամ այլ դատավարական գործողությունը կհանգեցնի տուժողի իրավիճակի վատթարացման, ապա այդ պահին պետք չէ նախաձեռնել այդպիսի գործողություն:
- Ապահովել անվտանգությունը: Մինչ տուժողի հետ հարցազրույց սկսելը, անհրաժեշտ է համոզվել, որ նա իրեն պաշտպանված է զգում: Դա թույլ կտա ապահովել երկխոսությունը:
- Ապահովել գաղտնիությունը: Անանունության պահպանումը և ապահովումը երեխաների հետ աշխատող կազմակերպությունների և մասնագետների հիմնարար պարտավորությունն է:
- Տրամադրել տեղեկություններ: Տուժողների կարևորագույն իրավունքներից մեկը տեղեկություններ ստանալու իրավունքն է:
- Լսել ակտիվ. անհրաժեշտ է լիարժեք կենտրոնանալ անձի, նրա խոսքի վրա, թույլ տալ տուժողին՝ արտահայտել զգացումները և մանրամասն նկարագրել իրադարձությունները, չշտապեցնել, չպահանջել պատասխաններ:
- Հավատալ, ոչ թե դատապարտել. աջակցությանն ուղղված հարաբերությունները հիմնված են վստահության վրա: Վստահությունը պետք է նախ ցուցաբերվի աջակցություն տրամադրող ծառայության աշխատակցի կողմից: Նա պետք է պատրաստ լինի հավատալու տուժողին: Սակայն պետք է հիշել նաև, որ երեխաները կարող են հիմքեր ունենալ չհավատալու իրավապահներին կամ հոգեբաններին, ինչպես նաև շփոթեցնելու կամ թաքցնելու ինչ-որ տեղեկություններ:
- Պահպանել պրոֆեսիոնալիզմը. անձին վերաբերվել հարգանքով և հավասար հիմունքներով:¹⁸⁷

Համագործակցային մոդելով աշխատանքի սկզբունքները հետևյալն են՝

- արձագանքել համատեղ սահմանված հիմնախնդիրներին,
- նպաստել ծառայությունների/համակարգերի աշխատանքների բարելավմանը,
- նպաստել ծառայությունների մասնագիտական կարողությունների զարգացմանը, այդ թվում՝ հաջողված փորձերի օրինակների տարածման միջոցով,
- արձագանքել բարդ, փոխկապակցված հիմնախնդիրների լուծմանը, օրինակ՝ ընտանեկան բռնության դեպքերին:¹⁸⁸

Սոցիալական համագործակցության համար կարևորվում է ՀՀ կառավարության 2015թ. սեպտեմբերի 10-ի «Միջգերատեսչական սոցիալական համագործակցության կանոնակարգը սահմանելու մասին» N1044-Ն որոշումը, որի հավելվածի 3-րդ կետի համաձայն՝ միջգերատեսչական սոցիալական համագործակցության կողմերն են՝

1. ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունը՝ ի դեմս՝
  - ա. սոցիալական ապահովության տարածքային կենտրոնների,
  - բ. զբաղվածության տարածքային կենտրոնների,
  - գ. բժշկասոցիալական փորձաքննական հանձնաժողովների,
  - դ. խնամք տրամադրող սոցիալական պաշտպանության հաստատությունների,
  - ե. կացարան տրամադրող կազմակերպությունների.
2. ՀՀ կրթության և գիտության նախարարությունը¹⁸⁹՝ ի դեմս՝
  - ա. հատուկ հանրակրթական դպրոցների,

187 Прямая помощь жертвам торговли людьми, МОМ и ОБСЕ, Москва, 2010:

188 Բռնություններից երեխաների պաշտպանության համակարգված կազմակերպումը, Երևան, 2019, էջ 85:

189 Նախարարությունների և որոշ կառույցների անվանումները նշված են ՀՀ կառավարության որոշման մեջ նշված տարբերակով, թեև սույն ձեռնարկը կազմելիս նախարարությունների և որոշ կառույցների մի մասի անվանումներն արդեն փոփոխված էին:

- բ.** ավագ դպրոցների,
  - գ.** հիմնական դպրոցների,
  - դ.** մասնագիտացված դպրոցների,
  - ե.** միջնակարգ դպրոցների,
  - զ.** արտադպրոցական հաստատությունների,
  - է.** վարժարանների,
  - ը.** կրթահամալիրների,
  - թ.** նախնական մասնագիտական (արհեստագործական) պետական ուսումնական հաստատությունների,
  - ժ.** միջին մասնագիտական պետական ուսումնական հաստատությունների,
  - ժա.** համալսարանների,
  - ժբ.** ակադեմիաների,
  - ժգ.** ինստիտուտների,
  - ժդ.** կոնսերվատորիաների.
- 3.** ՀՀ առողջապահության նախարարությունը՝ ի դեմս պետության կողմից երաշխավորված անվճար և արտոնյալ պայմաններով բժշկական օգնություն ու սպասարկում իրականացնող կազմակերպությունների՝
- ա.** ամբուլատոր պոլիկլինիկական բժշկական կազմակերպություններ (առողջության առաջնային պահպանման գործառույթ իրականացնող կազմակերպություններ),
  - բ.** մասնագիտացված բժշկական կազմակերպություններ (հիվանդանոցներ և դիսպանսերներ),
  - գ.** մասնագիտացված ստոմատոլոգիական պոլիկլինիկական կազմակերպություններ,
  - դ.** արտահիվանդանոցային շտապ բժշկական օգնության ծառայություն իրականացնող բժշկական կազմակերպություններ (կարող է լինել ինքնուրույն և հիվանդանոցային կազմակերպությունների կազմում),
  - ե.** մարզպետարանի ենթակայության հիվանդանոցների, պոլիկլինիկաների, գյուղական ամբուլատորիաների և առողջության կենտրոնների,
  - զ.** տեղական ինքնակառավարման մարմինների ենթակայության՝ առողջության առաջնային պահպանման ծառայություններ մատուցող հաստատությունների (պոլիկլինիկաներ, գյուղական ամբուլատորիաներ, առողջության կենտրոններ, բժշկական կենտրոններ).
- 4.** ՀՀ տարածքային կառավարման և զարգացման նախարարությունը՝ ի դեմս.
- ա.** միգրացիոն պետական ծառայության,
  - բ.** «Հայաստանի ազգային արխիվ» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության.
- 4.1)** ՀՀ արտակարգ իրավիճակների նախարարությունը՝ ի դեմս փրկարար ծառայության ճգնաժամային ազգային կենտրոնի (վարչությունների),
- 5.** ՀՀ արդարադատության նախարարությունը՝ ի դեմս.
- ա.** քրեակատարողական հիմնարկների,
  - բ.** այլընտրանքային պատժի կատարման բաժանմունքների,
  - գ.** «Իրավախախտում կատարած անձանց վերականգնողական կենտրոն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության.
- 6.** ՀՀ մշակույթի նախարարությունը՝ ի դեմս.
- ա.** միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների,

- բ. մասնագիտացված դպրոցների.
7. ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը՝ ի դեմս.
- ա. ՀՀ պաշտպանության նախարարության զինծառայողների սոցիալական պաշտպանության վարչության,
  - բ. տարածքային զինվորական կոմիսարիատների.
8. Հայաստանի Հանրապետության սպորտի և երիտասարդության նախարարությունը՝ ի դեմս.
- ա. միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների,
  - բ. արտադպրոցական հաստատությունների (մարզադպրոցների).
9. ՀՀ ոստիկանությունը՝ ի դեմս.
- ա. համայնքային ոստիկանության ստորաբաժանումների,
  - բ. անչափահասների գործերով ստորաբաժանումների,
  - գ. բնակչության տեղական ռեգիստրը վարող տարածքային ստորաբաժանումների,
  - դ. ոստիկանության ուսումնական հաստատության.
10. ՀՀ կառավարությանն առընթեր քաղաքացիական ավիացիայի գլխավոր վարչությունը՝ ի դեմս միջին մասնագիտական պետական ուսումնական հաստատությունների.
11. ՀՀ մարզպետարանները՝ ի դեմս.
- ա. աշխատակազմերի կառուցվածքային ստորաբաժանումների,
  - բ. սոցիալական աջակցության տարածքային գործակալությունների,
  - գ. տարրական դպրոցների,
  - դ. միջնակարգ դպրոցների,
  - ե. հատուկ հանրակրթական դպրոցների,
  - զ. հիմնական դպրոցների,
  - է. վարժարանների,
  - բ. արտադպրոցական հաստատությունների.
12. տեղական ինքնակառավարման մարմինները՝ ի դեմս (համաձայնությամբ).
- ա. աշխատակազմի, Երևանում՝ նաև վարչական շրջանի ղեկավարի աշխատակազմի, կառուցվածքային ստորաբաժանումների,
  - բ. սոցիալական աջակցության տարածքային բաժինների,
  - գ. քաղաքացիական կացության ակտերի գրանցման բաժինների,
  - դ. խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների և հանձնաժողովների,
  - ե. նախադպրոցական հաստատությունների,
  - զ. արտադպրոցական հաստատությունների,
  - է. Երևանում՝ հիմնական, ավագ և հատուկ դպրոցների:

Միջգերատեսչական սոցիալական համագործակցությունն իրականացվում է հետևյալ ձևերով.

1. տեղեկատվական համագործակցություն¹⁹⁰.
2. վարչական-կազմակերպական համագործակցություն.

190 Տեղեկատվական համագործակցությունն իրականացվում է համագործակցող կողմերում առկա այն տվյալների և փաստաթղթերի փոխանակմամբ, որոնք անհրաժեշտ են սոցիալական աջակցության կարիք ունեցող տվյալ անձին (ընտանիքին) տվյալ սոցիալական ծառայության տրամադրման համար:

3. համակարգող և խորհրդատվական մարմինների ձևավորում.

4. սոցիալական դեպքի վարման շրջանակներում բազմամասնագիտական խմբի աշխատանք¹⁹¹:

Սոցիալական դեպքի վարման շրջանակներում անհատական ծրագրի իրականացման ժամանակ բազմամասնագիտական խմբի ձևավորման նպատակով համագործակցող համապատասխան կողմը սոցիալական աջակցության տարածքային գործակալության (բաժնի) հայտի (գրավոր՝ թղթային կամ էլեկտրոնային կամ հեռախոսակապով) հիման վրա մեկ աշխատանքային օրվա ընթացքում նույն եղանակով գործակալությանն է տրամադրում համապատասխան մասնագետի տվյալները՝ անունը, ազգանունը, կոնտակտային հեռախոսահամարը, էլեկտրոնային փոստի հասցեն: Բազմամասնագիտական խմբի աշխատանքները կազմակերպվում են սոցիալական աջակցության տարածքային գործակալության (բաժնի) աշխատողի՝ սոցիալական դեպք վարողի կողմից անհատական սոցիալական ծրագրով նախատեսված՝ խմբի անդամների հետ փոխհամաձայնեցված, կարգով և ժամկետներում:

Միջգերատեսչական համագործակցության արդյունավետությունն անդրադառնում է երեխայի նկատմամբ բռնության դեպքերի քննության վրա, քանի որ երեխան և նրա ընտանիքն առաջին հերթին հետապնդում են անձնական վիճակի բարելավման ու ապաքինման նպատակ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ երեխաների մի մասը, իսկ երբեմն նաև ծնողները հետաքրքրված չեն բռնարարին պատասխանատվության ենթարկելու հարցում, և փորձում են հնարավորինս շուտ մոռանալ տեղի ունեցածն ու երեխային վերաինտեգրել հասարակությունում: Գործնականում ծնողները երբեմն ստիպված են լինում փոխել իրենց բնակության վայրը կամ երեխայի ուսման վայրը՝ կազմակերպելով բնակությունը կամ ուսումը նաև արտասահմանյան երկրներում՝ ՌԴ-ում, Ուկրաինայում, Վրաստանում և այլուր:

4.2. Երեխաների նկատմամբ բռնությանը նպաստող հանգամանքները պարզելու և վերացնելու պարտականությունը

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի 200-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, դատախազը, քննիչը, հետաքննության մարմինը նախնական քննության ընթացքում պարտավոր են պարզել հանցանքի կատարմանը նպաստող հանգամանքները և անհրաժեշտության դեպքում համապատասխան իրավաբանական անձին կամ պաշտոնատար անձին միջնորդագիր ներկայացնել այդ հանգամանքները վերացնելու ուղղությամբ միջոցներ ձեռնարկելու մասին: Նույն հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն, միջնորդագրերը ենթակա են պարտադիր քննարկման, որի արդյունքների մասին մեկամսյա ժամկետում գրավոր հաղորդվում է այն ուղարկած մարմնին կամ պաշտոնատար անձին:

Երեխաների նկատմամբ բռնությանը նպաստող հանգամանքների պարզումը կարևորվում է այն պարզ պատճառով, որ առկա են որոշակի օրինաչափություններ երեխաների նկատմամբ բռնությունների տեսակների, տարիքային խմբերի, սեռով պայմանավորված առանձնահատկությունների միջև: Բռնության դեպքերով՝ առհասարակ, իսկ երեխաների նկատմամբ բռնության դեպքերում՝ մասնավորապես, պետք է առանձնացնել տարբեր պատճառներ և պայմաններ: Դրանք կարող են լինել՝

191 Սոցիալական ծառայությունների տրամադրման, այդ թվում՝ սոցիալական դեպքի վարման շրջանակներում անհատական սոցիալական ծրագրերի իրականացման ժամանակ տեղեկատվական համագործակցությունը նախատեսում է հետևյալ տեղեկությունների տրամադրումը՝
1) համագործակցող կողմերի գտնվելու վայրը, կոնտակտային հեռախոսահամարները, էլեկտրոնային փոստի հասցեները.
2) սոցիալական ծառայություններ մատուցող մասնագետների տվյալները՝ ազգանունը, անունը, կոնտակտային հեռախոսահամարները, էլեկտրոնային փոստի հասցեները.
3) սոցիալական ծառայությունների տրամադրման պայմաններն ու կարգը՝ տվյալ մարմնում (կազմակերպությունում).
4) սոցիալական աջակցության կարիք ունեցող անձի տվյալները՝ ազգանունը, անունը, հայրանունը, փաստացի բնակության (գտնվելու) վայրի և (կամ) բնակչության պետական ռեգիստրում հաշվառման հասցեները.
5) սոցիալական աջակցության կարիք ունեցող անձի անհատական սոցիալական ծրագիրը.
6) այլ տվյալներ (տվյալ աշխատողի իրավասությունների շրջանակներում), որոնք վերաբերում են սոցիալական աջակցության կարիք ունեցող անձին՝ համապատասխան սոցիալական ծառայությունը տրամադրելու համար:

ա) արտաքին (ներքին և արտաքին շուկայում սեռական ծառայությունների, երեխայի աշխատանքի պահանջարկ, երկրների զարգացման մակարդակների տարբերություն, տնտեսական հնարավորությունների սահմանափակում, աղքատություն, պետության կողմից ոչ բավարար աջակցություն, սեռերի անհավասարություն, ընտանեկան ճգնաժամ, բռնության տարբեր դրսևորումներ, անբարենպաստ ընտանիքների աճ և այլն) և.

բ) ներանձնային (հուզական անհասունություն, չափազանց վստահություն ուրիշին, տեղեկացվածության ցածր մակարդակ, բարոյական դեգրադացիա, հակում դեպի ռիսկային վարքագիծ, վախ, տագնապ, նախկինում տեղի ունեցած բռնության հետևանքով ձեռք բերած հոգեբանական փսսա, հեշտ գումար վաստակելու և աղքատությունը հաղթահարելու ձգտում, սպառնալիքներ երեխայի նկատմամբ, երեխայի գաղտնիքը հրապարակելու մտավախություն և այլն):

Այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են երկրների իրավական համակարգի անկատարությունը (կան երկրներ, որտեղ երեխաների նկատմամբ բռնության ոչ բոլոր ձևերն են օրենսդրորեն ամրագրված), ավանդապաշտությունը (կան երկրներ, որտեղ ընդունված է հարուստ ընտանիքներում ունենալ գոնե մեկ ստրուկ, ամուսնացնել փոքրահասակ երեխաներին), քաղաքական կամքի յուրահատուկ դրսևորումները (20-րդ դարի տոտալիտար պետությունների վարած քաղաքականությունը և ղեկավարների կամայականությունը) նույնպես երեխաների նկատմամբ բռնության պատճառ են հանդիսանում:

Երեխաների նկատմամբ բռնության որոշ դրսևորումներ պայմանավորված են այն հանգամանքով, թե որ սոցիալական խմբին է պատկանում երեխան. երեխաներին ներգրավում են մարմնավաճառության, հարկադիր աշխատանքի կամ մուրացկանության մեջ՝ ելնելով ընտանիքի անապահով լինելու, միակողմանի ծնողագուրկ լինելու, բարձիթողի վիճակում գտնվելու և այլ պատճառներից, կամ երեխայի նկատմամբ բռնությունը դպրոցում կարող է պայմանավորված լինել երեխայի բարձր կամ ցածր առաջադիմությամբ, ծնողների սոցիալական կարգավիճակով, առողջական խնդիրների առկայությամբ և այլն:

Քանի որ երեխաների նկատմամբ բռնությունը լատենտային է, և երևույթն ինքնին թաքնված է և դժվար բացահայտվող, ուստիս պատճառների և պայմանների բացահայտումն ունի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ դժվարություններ:

Սակայն, ինչպես արդեն նշվել է, նախնական քննության ընթացքում հանցանքի կատարմանը նպաստող հանգամանքները պարզելու պարտականություն ունեն՝

1. դատախազը,
2. քննիչը,
3. հետաքննության մարմինը:

Ավելին, դրանք պարզելուց հետո և անհրաժեշտության դեպքում վերը նշված պաշտոնատար անձինք համապատասխան իրավաբանական անձին կամ պաշտոնատար անձին միջնորդագիր պետք է ներկայացնեն այդ հանգամանքները վերացնելու ուղղությամբ միջոցներ ձեռնարկելու մասին:

Միջնորդագրերում պետք է չլինեն ընդհանրական բնույթի ձևակերպումներ: Ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպել են ընդհանրական հետևյալ ձևակերպումները. «պատշաճ իրականացնել երեխայի խնամքն ու դաստիարակությունը», «ապահովել ծնողական իրավունքների իրականացումը», «ուժեղացնել դպրոցում վերահսկողությունը», «վերանայել երեխայի ժամանցը», «կիրառել դաստիարակչական միջոցներ» և այլն: Այս ձևակերպումները ոչ միայն ընդհանրական են, այլև երբեմն անհասցե, և հնարավոր չէ պարզել այն պատասխանատու իրավաբանական կամ պաշտոնատար անձին, որը պետք է վերացնի բռնությանը նպաստող հանգամանքը:

Ցանկալի է, որ միջնորդագրերը ներկայացնելուց առաջ դատախազը, քննիչը կամ հետաքննության մարմինը նախապես ծանոթանան իրավաբանական կամ պաշտոնատար անձի լիազորությունների շրջանակներին և ներկայացնեն թիրախային առաջարկություններ՝ հաշվի առնելով կոնկրետ դեպքի առանձնահատկությունները և կոնկրետ երեխայի նկատմամբ կիրառման համար առաջարկվող գործողությունների թիրախայնությունը:

Իրավաբանական կամ պաշտոնատար անձն իր հերթին պետք է համագործակցի դատախազի, քննիչի կամ հետաքննության մարմնի հետ՝ առավել արդյունավետ աշխատանք կազմակերպելու և համագործակցության համար:

Հավելվածներ

Հավելված 1

Ինչպես չշփոթեցնել և չվախեցնել անչափահաս տուժողին

Հարցազրույցի ժամանակ երեխային չշփոթեցնելու և չվախեցնելու համար պետք է՝

- հարցազրույցի ողջ ընթացքում լինել հանգիստ և բարի,
- աշխատել չխոժոռվել, չկատարել մարմնի այնպիսի շարժումներ, որոնք արտահայտում են բացասական վերաբերմունք,
- հիշել երեխայի հիմնական պահանջների բավարարման մասին, ընդմիջումներ անել, որպեսզի երեխան կարողանա հոգալ բնական կարիքները,
- օգտագործել երեխայի մասին հայտնի ցանկացած լրացուցիչ տեղեկությունն այնպես, որ բռնության մանրամասները բացահայտելիս երեխան իրեն զգա հարմարավետ և ապահով,
- շարունակաբար հոգատար վերաբերմունք ցուցաբերել երեխայի նկատմամբ, բայց աշխատել չդիպչել նրան (եթե երեխան հուզված է, ապա նրան կարող է գրկել հոգեբանը),
- բացատրել երեխային, որ հարցազրույցը ձայնագրվում է, և որ ցանկալի է խոսել դանդաղ ու հստակ,
- ներկայացնել ներկա գտնվողներին և բացատրել նրանց գործողությունները,
- հայտնել հարցազրույցի անցկացման պատճառների և քրեական հետապնդման նպատակի մասին՝ օգտագործելով երեխայի տարիքի համար հասկանալի բառեր և արտահայտություններ,
- չդատապարտել կամ որևէ դժգոհություն չարտահայտել, երբ երեխան պատմում է իր նկատմամբ կատարված բռնության մասին,
- հարցազրույցի համար ոչինչ չառաջարկել երեխային՝ որպես հատուցում,
- չընդհատել երեխային, բացառությամբ՝ երեխայի ասածը ճշտելու նպատակով, աշխատել չտալ հուշող հարցեր: Թույլ տալ, որ երեխան պատմի իրողությունն այնպես, ինչպես հարկ է համարում,
- միաժամանակ երեխային մեկից ավելի հարցեր չտալ, միայն նախորդ հարցի պատասխանը ստանալուց հետո անցնել հաջորդ հարցին,
- չտալ «ինչո՞ւ»-ով սկսվող հարցեր, քանի որ դրանք երեխայի մոտ առաջացնում են մեղքի զգացում՝ բռնության ենթարկվելու համար,
- բացատրել երեխային, թե անվտանգության ինչ երաշխիքներ կան, և թե ինչ տեղի կունենա հարցազրույցի ավարտից հետո,
- բացատրել երեխային, որ նրան չեն կարող հարկադրել ցուցմունք տալ, եթե ինքը չի ցանկանում,
- թույլ տալ երեխային՝ տալ կարևոր թվացող ցանկացած հարց,
- երեխայի համար կրկնել նրա տված ցուցմունքները, օգտագործել նրան հասկանալի բառեր և հնարավորություն տալ ավելացնելու արդեն ասվածին կամ տալու պարզաբանում,
- եթե երեխան օտարերկրացի է, պարզել, թե արդյոք նա ցանկանո՞ւմ է վերադառնալ իր երկիր և ընտանիք: Պարզել երեխայի նախասիրությունները և անցյալը, բայց որևէ խոստում չտալ ապագայի վերաբերյալ: Համոզվել, որ երեխայի համար նշանակված է պետական խնամակալ:¹⁹²

192 Օ'Բրայան Մ., Հոթեն Թ., Վան դեն Բորն Ա. Ինչպես հարցաքննել թրաֆիքինգի/շահագործման ենթարկված անչափահասին: Մասնագիտական խմբագիրներ՝ Դ. Թոմասյան, Ա. Ղամբարյան: Երևան, 2012, էջեր 20-23:

Հավելված 2

Երեխաների հարցազրույցի ժամանակ արգելվող և թույլատրվող հարցեր¹⁹³

Խուսափելք	Օգտագործելք
1. երկար նախադասություններից,	1. համառոտ նախադասություններ,
2. բարդ նախադասություններից,	2. պարզ նախադասություններ,
3. կրավորական սեռից (Ի՞նչ է արվել քո կողմից),	3. ներգործական սեռ (Ի՞նչ ես արել),
4. ժխտական նախադասություններից (Դու նրան չե՞ս ասել),	4. ոչ ժխտական նախադասություններ (Դու նրան ասացի՞ր),
5. բազմիմաստ հարցերից,	5. միայն մեկ իմաստ ունեցող հարցեր,
6. կրկնակի ժխտումից (Մայրիկդ չի՞ ասել քեզ, որ փողոց դուրս չգաս),	6. մեկ ժխտում (Մայրիկդ ասե՞լ է քեզ, որ փողոց դուրս չգաս),
7. հոետորական հարցերից (Եթե հոգնես, ասա):	7. ուղիղ հարցեր (Դու հոգնե՞լ ես):

193 Օ՛րբայան Մ., Հոթեն Թ., Վան դեն Բորն Ա. Ինչպես հարցաքննել թրաֆիքինգի/շահագործման ենթարկված անչափահասներին /մեթոդական ձեռնարկ իրավապահ մարմինների աշխատակիցների համար/: Երևան, 2012, էջ 16-17:

Հավելված 3

Հաճախակի թույլ տրվող տեխնիկական սխալներ

Քննչական գործողությունների, մասնավորապես՝ հարցաքննության և առերեսման ժամանակ հաճախակի թույլ տրվող տեխնիկական սխալներն են՝

1. Ժխտական ձևակերպումները¹⁹⁴

«Ես չեմ կարծում, որ դու հիշում ես» կամ «Դու չես հիշում, այնպես չէ՞»:

Հետևյալ դրական ձևակերպման փոխարեն՝ «Պատմիր ինձ այն ամենը, ինչ հիշում ես»:

2. Ոչ չեզոք ձևակերպումները¹⁹⁵

«Նա ճաղա՛տ էր»:

Հետևյալ չեզոք ձևակերպման փոխարեն՝ «Նկարագրիր ինձ նրա դեմքը»:

3. Անհամապատասխան խոսքի գործածությունը

Այդպիսին կարող է լինել ձևակերպումը, որը չափազանց ձևական է կամ հասու չէ անչափահասի մտավոր կարողություններին: Այն կարող է իրենից ներկայացնել պարզապես ժարգոն: Կարևոր է՝ խուսափել անհամապատասխան խոսքի գործածությունից, քանի որ այն խոչընդոտներ է ստեղծում և կարող է տարբերակման աղիթ հանդիսանալ և կասկածի տակ առնել հարցաքննության գործընթացը:

4. Անմիջապես տրվող հարցերը

Անչափահասի կողմից տրվող պատասխանի վերջնամասի և հաջորդ հարցի սկզբնամասի միջև ընկած դադարը պետք է կազմի մինչև մեկ րոպե: Հարցաքննողը հաջորդ հարցն ուղղելուց առաջ պետք է մի քանի վայրկյան սպասի:

5. Ուշադրության շեղումները

Հիմնականում ուշադրության շեղումների պատճառ են ձայնային և տեսողական ընդհատումները:

6. Դատապարտողական մեկնաբանությունները

Սրանք դիտողություններ են, որոնք կարող են կասկածի տակ դնել անչափահասի ցուցմունքի համոզիչ և արդարացի լինելը՝ առանց որևէ հիմքի:

«Ես տարօրինակ եմ համարում այն, որ դու կարողանում ես մանրամասն կերպով նկարագրել տղամարդու ձեռքի դաջվածքները»:

Սա քիչ կնպաստի քննությանը: Անչափահասի՝ դաջվածքները վերհիշելու պատճառը պարզելու ավելի լավ տարբերակ է՝

«Ասա ինձ՝ ի՞նչն է այդքան հեշտացնում տղամարդու ձեռքի դաջվածքների մանրամասները հիշելը»:

Սրանից հետո անչափահասը դրականորեն է տրամադրվում դաջվածքների մասին տրամադրվող նոր

194 Ժխտական ձևակերպումը ենթադրում է, որ վկան պատասխանը չգիտի: Այն վերջիններիս չի խրախուսում կենտրոնանալ և նրանց հնարավորություն է տալիս տալ «Զգիտեմ» պատասխանը:

195 Հնարավոր է, որ անչափահասը կարծի, որ ներկայացվող նկարագրությունը ճիշտ է, ինչն իր հերթին կհարուցի դրական պատասխան:

հարցերին:

7. Պոստնոցիալ ուղղորդումներին հետևելու պակասը

Անչափահասը նկարագրում է և օբյեկտիվ («Նա ուներ մոտ 175 սմ հասակ»), և սուբյեկտիվ հատկանիշներ («Նա մոայլ մարդու տեսք ուներ»): Սրանք երկուսն էլ կարող են կատարելագործվել, այսինքն՝ «Ինչպե՛ս դու հասկացար, որ նրա հասակը մոտ 175 սմ է» և «Ի՞նչը քեզ ստիպեց մտածել, որ նա մոայլ մարդու տեսք ուներ»:

8. Լսողական ազդակների շեշտադրման ներքո

Արտաբերված բառերը և դրանց արտաբերման եղանակը հավասարապես կարևոր են: Անչափահասը սովորաբար ճշգրիտ կերպով կհիշի, թե ինչ է ասվել: Դա կարող է զարգացվել՝ անչափահասի ակցենտի, որոշակի բառերի, խոսքի տեմպի, ծավալի, թերությունների, ինտոնացիայի վրա ուշադրություն դարձնելով:¹⁹⁶

---

196 Ղամբարյան Ա., Թումասյան Դ. Թրաֆիքինգի կամ շահագործման՝ անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ քրեական վարույթի առանձնահատկությունները (մինչդատական վարույթ) /Ձեռնարկ իրավապահ մարմինների աշխատակիցների համար/: Երևան, 2014, 147-149-րդ էջեր:

Հավելված 4

Ընդհանուր ուղենիշեր հարցաքննողի համար

1. Վերհիշման կենտրոնացմանը նպաստելը
2. Ընդհատումներից խուսափելը
3. Ուշադրության կենտրոնացման խրախուսումը
4. Բաց հարցերի գործածումը
5. Հուզմունքի նվազեցումը
6. Հարցերի հաջորդականության հստակեցումը¹⁹⁷

---

197 Ճանաչողական (կոգնիտիվ) հարցաքննություն. Սցենար ՀՀ դատախազության դպրոցի ուսումնական ֆիլմերի համար// Սարգսյան Գ., Թումասյան Դ., Գասպարյան Ա., Երևան, 2013:

Հավելված 5

.....

Երեխայի հարցաքննությունից առաջ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը՝

- 1.1 Երեխայի մասին հասանելի ողջ տեղեկատվությունը պետք է քննարկել:
- 1.2 Ինչ հարցեր պետք է տրվեն երեխային:
- 1.3 Երեխային հարցաքննելու տարբերակներ՝
  - ա) տարբերակների քննարկում,
  - բ) որ տարբերակն է բխում երեխայի լավագույն շահից:
- 1.4 Արդյո՞ք օրինական ներկայացուցիչը նրա ընտանիքի անդամ է, թե՛ ոչ
  - ա) որտեղ են նրանք սպասելու մինչև հարցաքննության ավարտը, եթե նա հարցաքննությանը չի մասնակցելու,
  - բ) ծնողը ճանաչում է կասկածյալին, թե՛ ոչ,
  - գ) ինչպե՞ս կարող է ծնողն արձագանքել այն տեղեկատվությանը, որ հանցագործը հնարավոր է իր ծանոթներից է:
- 1.5 Ինչպե՞ս ներգրավել ծնողին, որպեսզի դա հնարավորինս քիչ սթրեսային լինի երեխայի համար:
- 1.6 Եթե երեխան չի կարող վերադառնալ տուն, որտեղ է նրան պատրաստվում ժամանակավոր տեղավորել քննիչը, և ինչ պետք է անել երեխային տուն վերադարձնելու համար:
- 1.7 Երեխայի լավագույն շահերից բխող այլ ինչ գործողություններ պետք է կատարել:
- 1.8 Ցանկացած այլ մտահոգություններ:

Երեխայի հարցաքննության պլանավորումը՝

- 1.1. Երեխայի հարցաքննության լավագույն վայրը:
- 1.2. Հարցաքննության տևողությունը:
- 1.3. Ո՞վ է ուղեկցելու երեխային:
- 1.4. Երեխան պետք է տեղեկացված լինի երեխայի նկատմամբ զգայուն մոտեցումների մասին:
- 1.5. Որտեղ է մուտք գործելու երեխան և ինչ տպավորություն դա կթողնի շրջապատի մոտ. Մեկնաբանություն. միզուցե երեխան կամ նրա ծնողը չցանկանան որպեսզի նրանց տեսնեն քննչական մարմնի շենք մտնելիս:
- 1.6. Ո՞վ է դիմավորելու երեխային քննչական մարմնում:

Հարցաքննություն

- 3.1. Եթե պլանավորումն ու նախապատրաստումն իրականացվել են պատշաճ մակարդակով, ապա.
  - ա) ստացված տեղեկատվությունը կլինի ամբողջական և բովանդակալից.
  - բ) երեխան կբռնկվի գրույցի և կպատմի դեպքի մասին.
  - գ) կնվազեցվեն անհարկի կրկնությունների դեպքերը.
  - դ) կհստակեցվեն և կպարզաբանվեն հետաքրքրող հարցերը.
  - ե) երեխան կհասկանա, որ դուք ճիշտ եք հասկացել իրեն, և հակառակը:
- 3.2 Եթե հնարավոր է հարցերը հակիրճ ձևակերպել, ապա դրանք կազմեք հնարավորինս համառոտ:¹⁹⁸

---

198 Օրենքի հետ առնչություն ունեցող երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքի ընդհանուր կանոններն ու

Օգտագործված գրականության ցանկ

Օրենսդրություն

1. «Երեխայի իրավունքների մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիա, 1989թ.
2. «Երեխայի աշխատանքի վատթարագույն ձևերի մասին» ԱՄԿ N182 կոնվենցիա, 1999թ.
3. «Երեխաների պաշտպանության և օտարերկրյա որդեգրման բնագավառում համագործակցության մասին» Հասագայի կոնվենցիա, 1993թ.
4. «Հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանքի մասին կոնվենցիա», 1930թ.
5. «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր», 1948թ.
6. «Մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» Եվրոպական կոնվենցիա, 1998թ.
7. «Անդրագգային կազմակերպված հանցավորության դեմ» ՄԱԿ-ի կոնվենցիա, 2000թ.
8. «Անդրագգային կազմակերպված հանցավորության դեմ» ՄԱԿ-ի կոնվենցիան լրացնող «մարդկանց, հատկապես կանանց և երեխաների առևտրի կանխարգելման, արգելման և պատժի մասին» արձանագրություն, 2000թ.
9. «Մարդկանց թրաֆիքինգի դեմ պայքարի միջոցների մասին» ԵԽ կոնվենցիա, 2005թ.
10. «Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» կոնվենցիա, 1979թ.
11. Հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաների արդարադատության հարցերի վերաբերյալ ՄԱԿ-ի մոդելային օրենք, 2005թ.
12. Հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաների գործերով արդարադատության ուղենիշներ (Բանաձև 2005/20)
13. ՀՀ Սահմանադրություն, 2015թ.
14. ՀՀ ընտանեկան օրենսգիրք, 2004թ.
15. ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք, 1998թ.
16. ՀՀ քրեական օրենսգիրք, 2003թ.
17. «Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք, 2002թ.
18. «Սոցիալական աջակցության մասին» ՀՀ օրենք, 2014թ.
19. «Քաղաքացիական կացության ակտերի գրանցման մասին» ՀՀ օրենք, 2004թ.
20. «Երեխայի իրավունքների մասին» ՀՀ օրենք, 1996թ.
21. «Հոգեբուժական օգնության մասին» ՀՀ օրենք, 2004թ.
22. «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» ՀՀ օրենք, 1996թ.
23. «Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք, 2002թ.
24. «Հանրակրթության մասին» ՀՀ օրենք, 2009թ.

25. «Օպերատիվ-հետախուզական գործունեության մասին» ՀՀ օրենք, 2007թ.
26. «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին» ՀՀ օրենք, 2005թ.
27. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանության կողմից հանցագործությունների, վարչական իրավախախտումների, պատահարների վերաբերյալ հաղորդումներն ընդունելու, գրանցելու, հաշվառելու և դրանց ընթացք տալու կարգը սահմանելու մասին» ՀՀ կառավարության 2017թ. նոյեմբերի 23-ի թիվ 1495-Ն որոշում.

Դատական ակտեր

28. *Ս.-ն ընդդեմ Ֆինլանդիայի գործով ՄԻԵԴ-ի 09.05.2006թ. վճիռ*, Case of C. v Finland (*Application no. 18249/02*)//<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-75337%22%7D>
29. Պ.Ս.-ն ընդդեմ Գերմանիայի գործով ՄԻԵԴ-ի 20.12.2001թ. վճիռ. Case of P.S. v Germany (*Application no. 33900/96*)//<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%22P.S.%20v.%20Germany%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-59996%22%7D>
30. Ռենոլդն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով (2008թ.-ի հոկտեմբերի 16-ի դատավճիռ, Renold v. France, application no. 5608/05)// <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-88972%22%7D>
31. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2012թ. նոյեմբերի 1-ի ԱՐԴ/0176/01/11 որոշում
32. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2015թ. մարտի 27-ի թիվ ԿԴ1/0006/01/14 որոշում
33. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2012թ. հունիսի 8-ի թիվ ԿԴ1/0025/01/11 որոշում
34. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2014թ. հոկտեմբերի 31-ի թիվ ԿԴ/0252/01/13 որոշում
35. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2016թ. նոյեմբերի 1-ի թիվ ՍԴ3/0226/01/14 որոշում
36. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2010թ. դեկտեմբերի 23-ի թիվ ԵՄԴ/0086/01/10 որոշում
37. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2013թ. հոկտեմբերի 18-ի թիվ ԵԿԴ/0044/11/13 որոշում
38. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2013թ. փետրվարի 15-ի թիվ ԵԿԴ/0077/11/12 որոշում
39. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2007թ. հուլիսի 13-ի թիվ ՎԲ-133/07 որոշում
40. ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 2013 թվականի փետրվարի 15-ի թիվ ԵԿԴ/0077/11/12 որոշում

Մասնագիտական գրականություն

41. Առաքելյան Ա.Վ. Կանանց իրավական պաշտպանությունը բռնությունից: Երևան, 2001.
42. Բռնություններից երեխաների պաշտպանության համակարգված կազմակերպումը, Երևան, 2019.
43. Դեն Օ'Դոնելլ. Երեխաների պաշտպանություն: Ձեռնարկ խորհրդարանականների համար: Երևան, 2005.
44. Ենգիբարյան Վ., Առանձին քննչական գործողությունների կատարման տակտիկա: Կրիմինալիստիկական տակտիկա: Երևան, 2018.
45. Երեմյան Ա., Թումասյան Դ., Ղամբարյան Ա., Պետրոսյան Տ. Պայքար մարդու թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ: Մոդուլ 2: Երևան, 2011.
46. Իսրայելյան Գ.Վ. Սեռական հանցագործությունները և դրանց կանխումը ՀՀ-ում: Մենագրություն: Երևան, 2012.
47. Խանամիրյան Ի.Ռ., Գևորգյան Դ.Է. Երեխան և հոգետրավման. ձեռնարկ աջակցող մեծահասակների համար. Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2017.
48. ՀՀ քննչական կոմիտեի վարույթում 2015 թվականին սեռական բնույթի հանցագործությունների

- վերաբերյալ քրեական գործերով նախաքննության ընթացքում անչափահաս տուժողների իրավունքների պաշտպանության վիճակի ամփոփում: Երևան, 2016.
49. ՀՀ քրեական իրավունք: Հատուկ մաս (չորրորդ հրատարակություն)/ Գ. Ղազինյանի խմբագրությամբ. Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2009.
  50. Ղամբարյան Ա., Թումասյան Դ. Երեխաների սեռական անձեռնմխելիության և սեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններն ու դրանց վարույթի առանձնահատկությունները (ձեռնարկ քննիչների համար): Երևան, 2015.
  51. Ղամբարյան Ա., Թումասյան Դ. Թրաֆիքինգի կամ շահագործման անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ քրեական վարույթի առանձնահատկությունները (մինչդատական վարույթ) /Ձեռնարկ իրավապահ մարմինների աշխատակիցների համար/: Երևան, 2014:
  52. Մարարյան Ս., Քրեական դատավարությունում հայց հարուցելու և հայցվոր ճանաչելու հիմնահարցերն ըստ ՀՀ քրեական դատավարության նոր օրենսգրքի նախագծի//ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի նախագծի հիմնախնդիրներին նվիրված գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան 2014թ., 374-401-րդ էջեր
  53. Տոնոյան Ն. Ընտանիքի և երեխայի շահերի դեմ ուղղված հանցագործություններ /ուսումնական ձեռնարկ/: Երևան, Լիմուշ, 2014.
  54. Ուղեցույց երեխաների անձնական տվյալների պաշտպանության մասին, Երևան, 2017.
  55. Օրենքի հետ առնչություն ունեցող երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքի ընդհանուր կանոններն ու առանձնահատկությունները: Ձեռնարկ քննիչների համար: Դ. Թումասյան, Գրավեստն, Երևան, 2016.
  56. Օ'Բրայան Ս., Հոթեն Թ., Վան դեն Բորն Ա. Ինչպես հարցաքննել թրաֆիքինգի/ շահագործման ենթարկված անչափահասին: Մասնագիտական խմբագիրներ՝ Դ. Թումասյան, Ա. Ղամբարյան: Երևան, 2012.
  57. Абрамов В.И. Международная защита прав ребенка// Международное публичное и частное право. 2006, №3.
  58. Адельханян Р.А. Расследование похищения человека. М., 2000.
  59. Бойко Н.В. Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву. Харьков, 1989.
  60. **Божьев В.**, Предпосылки обеспечения интересов потерпевшего в уголовном процессе // Законность, 2005, N 11.
  61. Бутько О.В. Правовой статус ребенка: теоретико-правовой анализ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. юрид. наук. Краснодар. 2004.
  62. Васильев В.Л. Юридическая психология. М., 2008.
  63. Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуация. М., 1997.
  64. Гаухман Л. Д. Насилие при грабеже, разбое и вымогательстве// Советская юстиция, 1969, №2.
  65. Гришко А.Я., Гришко Е.А., Упоров И.В. Уголовное право. Общая часть: Учебное пособие/ Под ред. Н.И. Ветрова. М., 2001.
  66. Драпкин Л.Я. Основные теории следственных ситуаций. Свердловск, 1987.
  67. Кобилова С.А, Леонтьева Е.А. Права ребенка и гарантии их защиты в международном и российском законодательстве. Публичное и частное право: проблемы развития и взаимодействия, законодательного выражения и юридической практики: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Екатеринбург, 1999.
  68. Корбут Л.В. Международные конвенции и декларации о правах женщин и детей. Сборник универсальных и региональных международных документов. М., ИЦ- Гарант, 1997.
  69. Костров Г.К. Психическое насилие при разбое и грабеже// Советская юстиция, 1970, №11.

-
70. Криминология/ Под ред. В.Н. Кудрявцева. М., Юрист, 2002.
  71. Красиков А. Н., Сущность и значение согласия потерпевшего в советском уголовном праве //под ред. проф. И. С. Ноя, Саратов, 1976,
  72. Куемжиева С.А. Методика расследования преступлений против семьи и несовершеннолетних. М., 2018.
  73. Куемжиева С.А. Правовые и криминалистические проблемы первоначального этапа расследования преступлений против семьи: дис. канд. юрид. наук. Краснодар. 2002.
  74. Куемжиева С.А. Следственные ситуации первоначального этапа расследования преступлений против семьи и несовершеннолетних. Научный журнал КубГАУ, 121 (07), 2016.
  75. Куемжиева С.А. О Формировании предмета расследования преступлений против семьи и несовершеннолетних. Научный журнал КубГАУ, 125 (01), 2017.
  76. Кирянина Н.А. Обеспечение прав несовершеннолетних участников уголовного судопроизводства в стадии возбуждения уголовного дела: дис. канд. юрид. наук. Нижний Новгород. 2010.
  77. Логанов И.И. Свобода личности. М., 1972.
  78. Локк Дж. Избранные философские произведения в 2 т. Т. 1. М., 1960.
  79. Наумов А.В. Российское уголовное право: курс лекций. Т.2. Особенная часть. М., 2007.
  80. Научный комментарий УК РСФСР. Свердловск, 1964.
  81. Оберемченко А.Д. Развратные действия: уголовно-правовая характеристика и проблемы квалификации. Автореферат диссертации на канд. юрид. наук. Краснодар, 2014.
  82. Прямая помощь жертвам торговли людьми, МОМ и ОБСЕ, Москва, 2010.
  83. Путеводитель о прецедентной практике Европейского суда по правам человека за 2002 года. Науч. ред.-сост. Ю.Ю. Берестнев, М.В. Виноградов. Перевод с англ. В.А. Власихина. М., 2004. Рассказов Л., Упоров И. Категория «свобода» в уголовном праве России// Уголовное право, 2000, N2.
  84. Селье Г. Стресс без дистресса. М., Прогресс, 1982.
  85. Сердюк Л.В. Психическое насилие как предмет уголовно-правовой оценки. Дис . канд. юрид. наук. М., 1979.
  86. Симонов В.И., Шумихин В.Г. Квалификация насильственных посягательств на собственность. Учебное пособие. М., 1993.
  87. Сулейманова С.А. Тактико-криминалистические средства, используемые в работе с несовершеннолетними при расследовании преступлений: дис. канд. юрид. наук. Москва. 2017.
  88. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть/ Под ред. Б. В. Здравомыслова. М., 1996.
  89. Уголовный закон в практике мировой судьи: научно-практическое пособие/ Под ред. А. В. Галаховой. М., 2007.
  90. Чучаев А.И. Комментарий к Уголовному кодексу РФ. М. Московская Государственная Юридическая академия. 2010.
  91. Шишова Н.Е. Расследование неисполнения обязанностей по воспитанию путем жестокого обращения с несовершеннолетним: дис. канд. юрид. наук. Москва. 2017.
  92. Эльконин Б.Д. Введение в психологию развития. М., 1995.
  93. Anti-Trafficking Training Materials for Judges and Prosecutors. Background reader. Vienna. 2006.
  94. Calam R. Child abuse and its consequences : observational approaches. Cambridge University Press, 1987.
  95. Chris Newlin, Linda Cordisco Steele, Andra Chamberlin, Jennifer Anderson, Julie Kenniston, Amy Russell, Heather Stewart, and Viola Vaughan-Eden. Child Forensic Interviewing: Best Practices, Juvenile

- Justice Bulletin, Sep. 2015.
96. Fergusson D.M., Lynskey M.T., Horwood L.J. Childhood sexual abuse and psychiatric disorder in young adulthood. I: Prevalence of sexual abuse and factors associated with sexual abuse. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 1996.
  97. Walker A.G. *Handbook on Questioning Children: A Linguistic Perspective*, 3d ed. Washington, DC: ABA Center on Children and the Law, 2013:
  98. Lamb M.E. and Brown D.A. Conversational apprentices: Helping children become competent informants about their own experiences. *British Journal of Developmental Psychology*, 2006/24(1)/ էջեր 215–234:
  99. Lamb, M.E., Malloy, L.C., Hershkowitz, I., and La Rooy, D. 2015. Children and the law. In *Handbook of Child Psychology and Developmental Science*, 7th ed., vol. 3: Socioemotional Processes, edited by R.M. Lerner and M.E. Lamb. Hoboken, NJ: Wiley.
  100. Lucker-Babel M.F. The Rights of the Child to express views and to be heard: An attempt to interpret Article 12 of the Convention of the Rights of the Child// *International journal of children's rights*. 1995, №3.
  101. Newlin C., L Cordisco Steele L., Chamberlin A., Anderson J., Kenniston J., Russell A., Stewart H., and Vaughan-Eden V. *Child Forensic Interviewing: Best Practices*, *Juvenile Justice Bulletin*, Sep. 2015.
  102. Pipe, M.-E., and Salmon, K. What children bring to the interview context: Individual differences in children's event reports. In *Memory and Suggestibility in the Forensic Interview*, edited by M.L. Eisen, J.A. Quas, and G.S. Goodman. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2002.
  103. Report of the Consultation on Child Abuse Prevention, 29–31 March 1999, WHO, Geneva. Geneva, World Health Organization, 1999 (document WHO/HSC/PVI/99.1).
  104. Reyes G., Elhai Jon D., Ford Julian D. *The Encyclopedia of Psychological Trauma*, John Wiley & Sons, 2008.
  105. Robertson T. *Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child*. Paris. UNICEF. 1998.
  106. Wastell C. *Understanding Trauma and Emotion: Dealing with Trauma Using an Emotion Focused Approach* Allen & Unwin, 2005.
  107. Walker, A.G. *Handbook on Questioning Children: A Linguistic Perspective*, 3d ed. Washington, DC: ABA Center on Children and the Law, 2013.

Էլեկտրոնային աղբյուրներ

108. Acts of Omission: An Overview of Child Neglect, *Bulletin for Professionals*, July 2018. <https://www.childwelfare.gov>
109. Tavartkiladze K. Interviewing a child witness or victim: how to get an accurate testimony without further traumatising the child, <http://phf.org.ge/en/resources/interviewing-a-child-victim-or-witness/>
110. Tracy N. Emotional Abuse: Definitions, Signs, Symptoms, Examples, HealthyPlace. <https://www.healthypplace.com/abuse/emotional-psychological-abuse/emotional-abuse-definitions-signs-symptoms-examples>
111. <http://developingchild.harvard.edu/science/key-concepts/toxic-stress/>
112. <http://www.unicef.org/ceecis/UNODC-UNICEF Model Law on Children.pdf>